सूचीपत्र ।

१८ वैशेषिकस्य सूत्रपाठ	=)	३६ कात्यायनमहर्षिप्रणीत शुक्लयजुः प्रातिशाख्यम् सभाष्यं खण्डानि ६	६)
१९ न्यायस्य "	=)	३७ सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	[illegible]
२० साङ्ख्यस्य "	=)	३८ वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३)
२१ योगस्य "	=)	३९ रसगङ्गाधर खण्डानि ८	८)
२२ मीमांसाया "	॥)	४० परिभाषावृत्ति खण्डे २	२)
२३ वेदांतस्य "	=)	४१ वैशेषिकदर्शन किरणावलीटीकास्वलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२)
२४ षड्दर्शनं मूलमात्रम्	१।)	४२ शिक्षासङ्ग्रह खण्डानि ५	५)
२५ पदार्थदीपिका (न्याय)	॥)	४३ नैष्कर्म्यसिद्धि खण्डानि ३	३
२६ भाट्टभाषा प्रकाश (मीमांसा)	॥)	४४ महर्षिकात्यायनप्रणीत शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्य खण्डानि ३	३)
२७ प्रश्नवैष्णव	॥)	४५ ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्य सभाष्यम्	२)
२८ प्राकृत प्रकाश व्याख्या सहित	॥)	४६ (बृहत्) वैयाकरणभूषणस्य पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ५	५)
२९ गायत्री तन्त्रम्	॥)	४७ विवरणोपन्यासः पर्टीकवाक्यसुधासहित खण्डे २	२)
३० स्वर्णाकर्षण भैरवपञ्चाङ्गम्	।)	४८ तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	२)
३१ शुद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रेआशौचकाण्डम्)	≡)		
३२ धातुपाठ	=)		
३३ सिद्धान्ततत्त्वविवेक खण्डानि ५	५)		
३४ अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहित	१)		
३५ तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १०	१०)		

☞ पत्रादि प्रेषणस्थानम्—हरिदासगुप्त कार्याध्यक्ष चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालयस्य— बनारस सिटी ।

एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदितामिप्रायस्य सञ्जयस्यातिधार्ष्ट्य-
कृत प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायन तत्र पाण्डवानां दृष्टमदस्मत्कृतमपि न नास्ति अहङ्कारं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्न भगवतोन्तर-
मितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणाशङ्कया तु राजन इति राजन तान्यर्थितुं दुर्योधनः
प्रथमतोपवर्णयति दृष्ट्वेति पाण्डवसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य
तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकं उपसङ्गम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा ननु स्वसमीपमाहूय
एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेऽपि आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीति-
कुशलत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोऽब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिबहुगुणविशिष्टवाक्यविशेषं सङ्क-
ल्पितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्न तु कञ्चिदर्थमिति वा ॥२॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति पश्यैतामित्यादिना तत्र सञ्जयवचनमित्य-

॥ सञ्जयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपाण्डवानीकव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ।
पश्यैतांपाण्डुपुत्राणामाचार्य महती चमूं ॥ व्यूढाम्द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

त प्राक्तनेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्यो युद्धं न करिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञा विशाय तत्कोपा-
तिशयमुत्पादयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावानवगणय्य प्रदर्शितत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेकाक्षौ-
हिणीसहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु प्रार्थनायां लोट् अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थयामीत्याह आचार्येति हननं च न दूषणा-
वहं त्वां स्वयमेव ज्ञास्यसीतिभावः ननु तदीयावज्ञा सोढव्यवास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तत्करणं तत्र तुच्छत्वेन्याह
व्यूढां तवशिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव व्यूढा तु धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा द्रुपदपुत्रेणेति वदन् द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन
क्रोधोद्दीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनं अन्यच्च हे पाण्डुपु-
त्राणामाचार्य ननु मम तेषु स्नेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थ-
कारणमितिसूचयति शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वं अतएव तच्चमूदर्शनेन नष्टस्तवैव स्वप्याति

भूमिका ।

अयि परपुमर्थपीयूषपारणस्पृहापरवशाः ।

श्रुताधिगतमेवास्त्यत्रभवतां सर्वेषामनवद्यविद्यानां भवादृशामेतद् । यदिह खलु संसारे सर्वोऽपि प्राणिवर्गः सुखमाशाश्चिकीर्षयाऽनिशं प्रयतमानोऽसुकराण्यपि तत्साधनानि निष्पिपादयिषुरत एव तद्विपक्षं दुःखं परिजिहीर्षुरितुकामो दुःखाननुविद्धसुखसरणिमन्वेष्यन्नज्ञानिविप्रलम्भकप्रदर्शितरीतिरेव प्रमायेप्सितानुपलम्भेनोपतताप्यमानो निसर्गकारुणिकेन जगन्निदानेन निखिलचेतनाभ्युद्दिधीर्षुणा देवकीकुक्षिभूषणेन भगवता श्रीकृष्णेनाखिलागमसारब्रह्मविद्योपनिषद्भूता भक्तिज्ञानयोगकाण्डत्रयात्मिका श्रीगीतां सनातननिजसौहार्दधुरन्धरमधिकारिपरिवृढं श्रीमन्तं पाण्डुनन्दनमर्जुनमुपदिशताऽन्वकम्पिषत गामिनि ।

सेयं निर्वाणसौधसोपानमञ्चर्चिका श्रीमद्भगवद्गीताऽतिस्फुटाभिधेयाऽपि स्थलविशेषेषु नितरां गूढतात्पर्य्या सर्वसाधारणानीपदारोहा विबुधंमन्यमानमानसमानसच्युतविदधती दधती चाशेषाशेषमुमुक्षुजनोत्कण्ठास्पदतां विश्वविख्यातवैदुष्यविभवेन तन्त्रमीमांसापारदृश्वना न्यायसिन्धुरवाग्विकाद्वैतसिद्धेः प्रणेत्रा श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादेनानिरूपमत्यागेहगर्भा कर्थाय विवरणेनालङ्कारि ।

सैतद्विवरणसनाथा पूर्वं मुम्बईनगरे प्राप्तमुद्रणाऽपि सम्प्रति दौर्लभ्यभाजनीभावेन निराशमनस्कानुपादित्सून् कुर्वन्ती पुनरपि तादृङ्महाशयस्वान्तममदाय यथाशक्ति पूर्वमुद्रणावशिष्टाशुद्धीः संशोध्य स्वकीयविद्याविलासनामके यन्त्रालये समुद्र्य मया प्रकाशं नीता ।

प्रीयतामनेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् यशोदादामाकलितोदर इति ।

वाराणस्याम्

सं० १९५८ ज्येष्ठ सुदि १५ रवौ जलयात्रायाम् ।

प्रार्थयते

विनतिनतकन्धरः सोजन्यजुषां विदुषा—

विधेयो हरिदास गुप्तः ।

शम् ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ओंनमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥ भगवत्पादभा-
ष्यार्थमालोच्यातिप्रयत्नतः ॥ प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥१॥ सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ॥ परं निःश्रेयसं
गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥२॥ सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥३॥ कर्मोपा-
स्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ॥ तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥४॥ एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ॥ कर्मनि-
ष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥५॥ यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥६॥ उभया-
नुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ॥ कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥७॥ तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना ॥
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥८॥ द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ॥ भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥९॥ तृतीये
तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ॥ एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥१०॥ प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥ मुक्तिसा-
धनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥ निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात्काम्यनिषिद्धयोः ॥ तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ॥ नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥१३॥ इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ॥
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥१४॥ एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ॥ ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥१६॥ ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता ॥ योगशास्त्रं
तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥१७॥ क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ॥ साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥१८॥ अवि-
द्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ॥ तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥ १९ ॥ अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ॥
न त्वागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥२०॥ प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ॥ सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥२१॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ॥ यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥२२॥ ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ॥
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥२३॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ॥ युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥२४॥
विद्वत्सन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् ॥ प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥२५॥ निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ॥

निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिक ॥२६॥व्युत्तिष्ठते स्वतरत्वाद्ये द्वितीये परबोधित ॥अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मय ॥२७॥
एवभूतोब्राह्मण स्याद्वरिष्ठोब्रह्मवादिनाम् ॥ गुणातीत स्थितप्रज्ञोविष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥२८॥ अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्तआत्मरतिस्तथा॥
एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्तते ॥ २९ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महा-
त्मन ॥३०॥ इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ॥ सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥३१॥ पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमि-
मानयेत् ॥ अन्यथा विघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धि सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि स ॥ अनेकजन्मसंसिद्ध-
इत्यादि च वचोहरे ॥३३॥यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ॥ प्रागेव कृतकृत्य स्यादाकाशफलपातवत्॥३४॥न तत्प्रति कृतार्थ-
त्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ॥ प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासा दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा॥३५॥एव पूर्वभूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ॥ विधेया भगवद्भ-
क्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्ते फलकल्पना ॥ अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावोभजन हरे ॥ ३७ ॥
आत्मारामाश्च मुनयोनिर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणोहरि ॥३८॥ तेषा ज्ञानी नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते॥
इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तोय मुख्यउच्यते ॥३९॥ एतत्सर्व भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ॥ अतोव्याख्यातुमेतन्मे मनउत्सहते भृशम्
॥४०॥ निष्कामकर्मानुष्ठान मूल मोक्षस्य कीर्तितम् ॥ शोकादिरासुर पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धक ॥४१॥ यत स्वधर्मविभ्रंश प्रतिषि-
द्धस्य सेवनम् ॥ फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहकारा क्रिया भवेत् ॥४२॥ आविष्ट पुरुषोनित्यमेवमासुरपाप्मभि ॥ पुरुषार्थाद्भ्रष्टतया नन्
लभते दु खसन्ततिम् ॥४३॥ दु ख स्वभावतोद्वेष्य सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ अतस्तत्साधन त्याज्य शोकमोहादिक सदा ॥४४॥ अनादिभव-
सन्ताननि(रू)गूढं दु खकारणम् ॥ दुस्त्यज शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम्॥४५॥एवमाकाङ्क्षयाविष्ट पुरुषार्थोन्मुख नरम् ॥ दुर्बोध-
यिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥४६॥ तत्राशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना शोकमोहादिसर्वदुःखनिवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मा-
नुष्ठानात्पुरुषार्थ प्राप्यतामिति भगवदुपदेश सर्वसाधारण भगवदर्जुनसवादरूपा चाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनकयाज्ञ-
वल्क्यसंवादादिवदुपनिषत्सु कथ प्रसिद्धमहानुभावोप्यर्जुनोराज्यगुरुपुत्रमित्रादिष्वहममैषां ममैतइत्येवप्रत्ययनिमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां
शोकमोहाभ्यामभिभूतविवेकविज्ञान स्वतएव क्षत्रधर्म युद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मञ्च भिक्षाजीवनादि क्षत्रियस्य प्रतिषि-
द्धं कर्तुं प्रवृत्ते तथा च महत्यनर्थे मग्नोऽभूत् भगवदुपदेशाच्चेमां विद्या लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुन स्वधर्मे प्रवृत्त इत्यकृतोदन्वर्तते-

१.२.१

सञ्जय - रागद्वेषादि दोषाणां कृत सम्यक् जयो येन सः सञ्जयः तत्सम्बुद्धौ

हे सञ्जय ! सञ्जयो व्यासप्रसादात् विगतरागद्वेषस्त्वं सत्यं वदत्वेव

धर्मक्षेत्रे - धारयतीति धर्मः । ध्रियते विश्वम् अनेन वा धारयति लोकान् वा

~~धर्म~~ धरति लोकान् स धर्मः, ध्रियते वा लोकैः यतो [illegible], धर्मस्य

क्षेत्रम् धर्मक्षेत्रम् तस्मिन् धर्मक्षेत्रे । धर्मस्य तद्वृद्धेश्च क्षेत्र [illegible]

कारणात् ।

कुरुक्षेत्रे - कुरोः क्षेत्रम् कुरुक्षेत्रम् तस्मिन् कुरुक्षेत्रे । कुरोः धर्मस्थाने, यदुक्तं

कुरुक्षेत्रं देवाना देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं इति जाबाला

श्रुतिः । कुरुक्षेत्रे वै देवयजनं इति शतपथ [illegible]

धर्मप्रवर्तकत्वं सूचितम् ।

युयुत्सव याद्धुमिच्छव. युयुत्सवः ।

प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजना विद्येति स्तूयते अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शित तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि तत्प्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विवेकं किन्निमित्ता प्रवृत्तिरिति दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमित्तमुक्तम् तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नं सञ्जयंप्रति धर्मक्षेत्रइत्यादिना श्लोकेन तत्र धृतराष्ट्रउवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनमेजयंप्रति पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतोधृतराष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशासन् पूर्वं युयुत्सवोयोद्धुमिच्छवोऽपि सन्तः कुरुक्षेत्रे ममपेता मदीयाः मामका मदीया दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किंकृतवन्तः किं पूर्वोद्भूतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्यान्यदेव किञ्चित्कृतवन्तः भीष्मार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रइति धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं मस्यस्येवक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जाबालश्रुतेः कुरुक्षेत्रं देवयजनमिति शतपथश्रुतेश्च तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्ताद्धर्माद्भीतानिवर्तेरंस्ततः प्राप्तराज्याएव मत्पुत्राः अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः प्राक्कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्योयदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हताएवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यालाभे च दृढतरमुपायमपश्यतोमहानुद्वेगएव प्रश्नबीजम् संजयेति च सम्बोधनं रागद्वेषादिदोषान् सम्यग्जितवानसीतिकृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेतिसूचनार्थम् मामकाः किमकुर्वतेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दिशन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्द्रोहमभिव्यनक्ति ॥ १ ॥

एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदितामिप्रायस्य सञ्जयस्यातिधीर- [illegible] प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायन तत्र पाण्डवानां [illegible] नास्ति अहं [illegible] तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्न भगवतो [illegible]-मितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते स्वपुत्रकृतराज्य[illegible]पराशङ्कया तु [illegible] राजन तान्यितुं दुर्योधनः [illegible] प्रथमतोपवर्णयति दृष्ट्वेति पाण्डवसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं [illegible] विन्ध्ये [illegible] तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकं [illegible] तत्समीपं गत्वा ननु [illegible] पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेऽपि आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीति-कुशलत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं [illegible] वाक्यविशेषं [illegible]-मितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतु कञ्चिदर्थमिति वा ॥२॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति [illegible] तत्र सञ्जय [illegible]

॥ सञ्जयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपाण्डवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतांपाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

त प्राकृतेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्यो युद्धं न करिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परे [illegible] विशेष [illegible]-तिशयमुत्पादयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावान [illegible] पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेक-[illegible] सहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु प्रार्थनायां लोट् अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थयामीत्याह आचार्येति [illegible] स्वयमेव ज्ञास्यसीतिभाव नतु तदीयावज्ञा संदर्शनवास्माभि प्रतिकर्तव्य[illegible] तत्र [illegible]-व्यूढां तवशिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्य सर्वसिद्धमेव व्यूढा तु धृष्टद्युम्नेनेत्युक्ते द्रुपदपुत्रेणेति [illegible] द्रुपद [illegible]-क्रोधोद्दीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनं [illegible] हे पाण्डु-ताणामाचार्यं ननु मम तेषु स्नेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोऽपि त्वयाध्यापितइति तव मौढ्यमेव ममानर्थ-कारणमितिसूचयति शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्व अतएव तच्चमूदर्शनेन नन्दस्तत्रैव [illegible]

भ्रान्तत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि य प्रतीय प्रदर्शनीयेति त्वमेवेतां पश्येत्याचार्यंप्रति तत्सैन्य प्रदर्शयान्निगूढ द्वेष द्योतयति एवञ्च यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टबुद्धिस्तस्य का नु तापशङ्का सर्वाभिशङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादितिभाव ॥ ३ ॥

नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतां मदीयोय. कश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यतआह अत्र शूराइत्यादिभिस्त्रिभि न केवलमत्र धृष्टद्युम्नएव शूर येनोपक्षणीयता स्यात् किन्तु अस्यां चम्वां अन्येपि वहव शूरा सन्तीत्यवहश्यंमेव तज्जये यतनीयमित्याभिप्राय शूरानेव विशिनष्टि महेष्वासाइति महान्तोन्यैरप्रधृष्याइष्वासाधनूंषियेषांतेतथा दूरतएव परसैन्यविद्रावणकुशलाइतिभाव महाधनुरादिमत्त्वेपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां समास्तुल्यास्तानेवाह

अत्र शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्तउत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥

युयुधानइत्यादिना महारथ इत्यन्तेन युयुधान सात्यकि द्रुपदश्च महारथस्त्वेक अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषण महारथइति धृष्टकेतुचेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति पुरुजित्कुन्तिभोजशैव्यानां विशेषण नरपुंगवइति विक्रान्तोयुधामन्यु वीर्यवांश्चोत्तमौजाइति द्वौ अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोभिमन्यु द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्रा प्रतिविन्ध्यादय पञ्च चकारादन्येपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभृतय पञ्चपाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धाएवेति न गणिता येगणिता सप्तदश अन्येपि तदीया सर्वएव महारथा सर्वेपि महारथाएव नैकोपि रथोर्द्धरथोवा महारथाइत्यतिरथस्याप्युपलक्षण तल्लक्षण च एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथइति स्मृत अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोतिरथस्तु स रथस्त्वेकेन योयोद्धा तन्न्यूनोर्धरथ स्मृतइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा भीतोसि हन्ततर्हि सन्धिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह तुशब्देनान्तरु-
त्पन्नमपि भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्य समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध
निश्चयेन मद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेरूपं ये च मम सैन्यस्य नायका मुख्या नेतारस्तान्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये
कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि न त्वज्ञातं किंचिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विशेषणेनाचार्यं
स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्यं संपादयति दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेपि भीष्मप्रभृतीनां
क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः संज्ञार्थमिति शिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्वा-

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

यवीरविस्मृतिर्माभूदिति ममेयमुक्तिरिति भावः तत्र विशिष्टान् गणयति भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च समिति संग्रामे जयतीति
समितिंजय इति कृपविशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं एते चत्वारः सर्वतोऽतिविशिष्टाः नायकान् ग
णयति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवद्विकर्णापेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थं विकर्णः
स्वभ्राता कनीयान् सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठो भूरिश्रवाः सिन्धुराजस्तथैव चेति क्वचित्पाठः सिन्धुराजः जयद्रथः किंभूता
वन्त एव नायका नेत्याह अन्ये च शल्यकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थेन त्यक्तजीविता इत्य-
नेन स्वस्मिन्ननुरागातिशयस्तेषां कथ्यते एवं स्वसैन्यबाहुल्यं तस्य स्वस्मिन् भक्तिः शौर्यं युद्धोद्योगः युद्धकौशलं च दर्शितं शूरा इत्या-
दिविशेषणैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजा पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना
सूक्ष्मबुद्धिनाभित सर्वतोरक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकं बलं एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षौहिणीमात्र
सूक्ष्मबुद्धिनाभितः सर्वतोरक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं ना-
त्मकत्वान्न्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं न
लंअस्माकमसमर्थं कीदृशं तद्भीष्मोभिरक्षितोऽस्माभिर्यस्मै यन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः तत्पाण्डवबलं भीष्मेणाभिरक्षितं इदं पुनरस्मदीयं बलं एते
षां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोऽतिदुर्बलहृदयो रक्षितो यस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽजययोग्य एवैतन्निवृत्त्यर्थं
तैरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः एवंचेन्निर्भयोऽसि तर्हि किमिति बहु जल्पसीत्यत आह कर्तव्यविशेषद्योती
तुशब्दः ॥१०॥ समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्राय
नान्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तत्रैवं सति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः स-

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

न्तो भवन्तः सर्वेऽपि युद्धाभिनिवेशात्पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणा भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्र-
सादादेव सर्वं सुरक्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥११॥ स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थं देहं पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं
शङ्खवाद्यं च कारितवानित्याह एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्यभयं मा प्रता-
रयतीत्यसंतोषवशादाचार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्याचार्योपेक्षां बुद्ध्वा दुर्योधनो वत्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञो भयनिवर्तकं हर्षं
बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्वविजयसूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनद्य कृत्वा सिंहनादमिति णमुलन्तं अनोऽपि पुष्यतीतिव-
त्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः शङ्खं दध्मौ वादितवान् कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं पितामहत्वाददुरुपेक्षणं न्याच्या-
र्थैवद्दुपेक्षणं प्रतापवत्त्वादुच्चैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परस्य भयोत्पादनाय अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकाल-
त्वेऽप्यभिचरन्यजेतेतिवज्जनयन्निति शतावश्यभावित्वरूपवर्तमानत्वे व्याख्यातव्यः ॥ १२ ॥

तनोऽभिप्रस्य सेनापते प्रवृत्त्यनन्तरं पणवाश्चानकगोमुखाश्च वाद्यविशेषा सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त वादिता ॥ कर्मकर्तरि प्रयोग सशब्दस्तुमुलोमहानासित्तथापि न पाण्डवानां क्षोभोजातइत्यभिप्राय ॥ १३ ॥ अन्येषामपि रथस्थत्वे स्थितएव असाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं तत श्वेतैर्हयैर्युक्तइत्यादिना रथस्थत्वकथन तेनाग्निदत्ते दुष्प्रधृष्ये रथे स्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थ पाञ्चजन्योदेवदत्त पौड्रोनन्तविजय सुघोषोमणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथन परसैन्ये स्वनामभि प्रसिद्धापताकन्त शङ्खा भव सैन्ये तु नैकोपि स्वनामप्रसिद्ध शङ्खोस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थं सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहाय पाण्डवानामिति

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशोदेवदत्तं धनंजय. ॥ पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदर ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिर. ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजित ॥ १७ ॥

द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

कथयितु हृषीकेशपद दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृत वानिति सर्वैर्देवैरप्यजेयइति कथयितु धनञ्जयपदं भीम हिडिम्ब वधादिरूपं कर्मयस्य तादृश वृकोदरत्वेन बहुन्नपाकादर्शितिलिङ्गे भीमसेनइति कथित्र कुन्तीपुत्रइति कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्ध. स्वय च राजसूययाजित्वेन मुख्योराजा युद्धे धर्मादेव जयभागित्वेन स्थिरोनतैर्तचिन्ता स्थिरामविष्ट न्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितं नकुल सुघोष सहदेवोमणिपुष्पक इत्युच्यते परसैन्यस्य राज्य महाधनुर्धर काशीराजः नपराजित पारिजातहरणबाणयुद्धादिमहासङ्ग्रामेषु एतादृश सात्यकि हेपृथिवीपते धृतराष्ट्र स्थिरोभूत्वा शृणु इत्यभिप्राय सुगमन्यत्त ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोपि नपाण्डवानां क्षोभकोभूत् पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु सशङ्खघोषोधार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य तव सम्बन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तुमुलस्तीव्र नभश्च पृथिवींच प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥१९॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरन न्तरं पलायने प्राप्तेपि तद्विरुद्धतया युद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते प्रवर्तमानेसति वर्तमाने क कपिध्व-ज. पाण्डव हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोर्जुन सर्वथा भयशून्यत्वेन युद्धाय गाण्डीव धनुरुद्यम्य हृषीकेशनिन्द्रियप्रवर्तक-

सघोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पा-ण्डव. ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेच्युत ॥ २१ ॥

त्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञं श्रीकृष्णमिदंवक्ष्यमाणं वाक्यमाहोकवान् नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृ-श्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसंगति नीतिधर्मयोरभावात्तव जयो नास्तीति महीपते इति सम्बोधनेन सूचयति तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थि-रीकुर्विति सर्वेश्वरोनियुज्यतेर्जुनेन किंहि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शस्त्रवोरपात् च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह अच्युतेति देशकालवस्तुष्वच्युत त्वां कोवा च्यावयितुम-र्हतीतिभाव. एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तकोपोपि परिहृत ॥ २० ॥ २१ ॥

मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह योद्धुकामान् नत्वस्माभि सह सन्धिकामान् अवस्थितान् नतु भयात्प्रचलितान् एतान्भीष्मद्रोणादीन् यावदहत्वाहं निरीक्षितु क्षम स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थ यावदिति कालपर वा ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षक अतस्तव किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह कैरिति अस्मिन् रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्पर युद्धोद्योगे मया कै सह योद्धव्य मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिन' के कैर्मयासह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमेतज्ज्ञानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थ ॥२२॥ ननु बन्धवएव एते परस्पर सन्धि कारयिष्यन्तीति कुतोयुद्धमित्याशङ्क्याह यएते भीष्मद्रोणादय धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धे

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं यएतेत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षव. ॥ २३ ॥
॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषांच महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

स्वरक्षणोपायमजानत' प्रियचिकीर्षवोयुद्धे नतु दुर्बुद्ध्यपनयनादेतान् योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु सन्धिकामान् अतोयुद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोकनमुचितमेवेतिभाव ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितोभगवानहिंसारूप धर्ममाश्रित्य प्रायशोयुद्धान् व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमाशंक्य तन्निराचिकीर्षु सजयोधृतराष्ट्रंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायन हेभारत धृतराष्ट्र भरतवंशमर्यादामनुसृत्यापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति सम्बोधनाभिप्राय गुडाकायानिद्रायाईशेन जितनिद्रतया सर्वत्र सावधानेन अर्जुनेनैवमुक्तोभगवान् अर्द्धं मद्भृत्योपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासज्य नाकुप्यत् नवा त युद्धान् न्यवर्तयत् किन्तु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखत प्रमुखे सम्मुखे सर्वेषां महीक्षितां च सम्मुखे आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसि. चकारेण समासनिविष्टोपि प्रमुखत शब्दआकृष्यते भीष्मद्रोण-

र्यो पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्य रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तम स्थापयित्वा हृषीकेश सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञोभगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हेपार्थ पृथायाश्रीस्वभावेन शोकमोहग्रस्ततया तत्सम्बन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयम् हृषीकेशत्वमात्मनोदर्शयति पृथा मम पितु स्वसा तस्या पुत्रो-सीति सम्बन्धोल्लेखेन चाश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितोभूत्वा सर्वानपि समवेतान् कुरून् युयुत्सून् पश्य नि शङ्कन्येति दर्शनविध्य-भिप्राय. अहं सारथ्येतिसावधानस्त्व तु साम्प्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितु पश्येत्येता-वत्पर्यन्तं भगवतोवाक्यं अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्र ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपया परयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥

तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताऽभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोपश्यदित्यन्वय अथशब्दस्तथाशब्दपर्याय पर-सेनायां पितॄन् पितृव्यान् भूरिश्रव प्रभृतीन् पितामहान् भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन् आचार्यान् द्रोणकृपप्रभृतीन् मातुलान् शल्यशकुनिप्रभृ-तीन् भ्रातॄन् दुर्योधनप्रभृतीन् पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अश्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदोमित्राणि कृतवर्म-भगदत्तप्रभृतीन् सुहृदइत्यनेन यावन्त कृतोपकारास्मातामहादयश्च ते द्रष्टव्या एव स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् एव स्थिते महानधर्मोहिं-सेति विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैक्लव्येन शोकमोहाख्येना-भिभूतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धात् युद्धाख्यात् स्वधर्मादुपरिरंसा महानर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति कौन्तेयइति स्त्रीप्रभवत्व-कीर्तनं पार्थस्यतात्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टोव्याप्त. ननु कृपां केनचिद्व्यापारेणाविष्टइति स्वत सिद्धैवास्य कृपेती

सूच्यते एतत्प्रकटीकरणाय परयति विशेषणं अपरयेतिवा छेदः स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन् सनयेतु कौरवसैन्येप्यपरा कृपा-भूदित्यर्थः विषीदन् विषादमुपताप प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयो समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विषादकार्यमुक्ति-काले द्योतयति तदेव भगवन्तंप्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति सजय अर्जुनउवाचेत्यादिना एवमुक्त्वार्जुन संख्येइत्यन्त प्राक्तनेन ग्रन्थेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धक स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोनात्मविदोर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्ग-दर्शिन शोकोमहानासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभि श्लोकैः इमं स्वजनमात्मीय बन्धुवर्गं युद्धेच्छु युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतोनमेत्यर्थ अङ्गानि व्ययन्ते मुख च परिशुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोषापेक्ष्यातिशयकथनाय सर्वतोभाववाचिपर-

अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेम स्वजन कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थित ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

रिशब्दप्रयोग वेपथु कम्प रोमहर्ष पुलकितत्वं गाण्डीवभ्रंशेनाधैर्यलक्षण दौर्बल्य त्वक्परिदाहेन चान्त सन्तापोदर्शित अवस्थातुं शरीरं धारयितुंच नशक्नोमीत्यनेन मूर्छा सूच्यते तत्र हेतु मम मनोभ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृत्वमाइश्यनाम मनस कश्चिद्विकारविशेषो-मूर्छाया पूर्वावस्था चहेतौ यतएव मनोनावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थ ॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ पुनरप्यवस्थानासामर्थ्य कारणमाह निमि-त्तानि सूचकतयाऽऽसन्नदु खस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि अनुभवामि अतोपि नावस्थातु शक्नोमीत्यर्थ अहमना-त्मवित्त्वेन दु खित्वाच्छोकनिबन्धन क्लेशमनुभवामि त्वंतु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गीति कृ पपदेन सूचित अत स्वजनदर्शने तुल्येपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्व मामशोक कुर्वितिभाव केशवपदेनच तत्करणसामर्थ्य कोब्रह्मा सृष्टिकर्ता ईशो रुद्र संहर्ता तौवात्यनुकम्प्यतयागच्छतीति तद्व्युत्पत्ते भक्तदु खकर्षित्ववा कृष्णपदेनोक्त केशवपदेनच केश्यादिदुष्टदैत्य निवर्हणेन स्वदा भ-क्तान्पालयसीत्यतोमामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीतिसूचित

एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति श्रेय पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टंवा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयोन पश्यामि द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहत इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानात् हन्तुस्तु न किंचित्सुकृतं एवमस्वजनवधेपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभाव इति ज्ञापयितु स्वजनमित्युक्तम् ॥३१॥ ननु माभूददृष्टप्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयोराज्य सुखानिच निर्विवादानीत्यतआह पूर्वत्र सुख परत फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्ता कारण अतस्तदाकाङ्क्षायाअभावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिणइव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थ कुत पुनरितरपुरुषैरिष्यमाणेषु तदानिच्छत्य-

न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्य सुखानिच ॥ किन्नोराज्येन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे काङ्क्षितं नोराज्यं भोगाः सुखानिच ॥ तइमेवस्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानिच ॥ ३३ ॥

तआह किमइति भोगै सुखैर्जीवितेन जीविनसाधनेन विजयेनेत्यर्थ विना राज्य भोगान् कौरवविजयच वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरितिभाव गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्य प्राप्त त्वमेव मर्मैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्सम्बोधयति गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह एतेन स्वस्य वैराग्येपि स्वीयानामर्थे एतदपेक्षितमित्यपास्तं एकाकिनोहि राज्याद्यनपेक्षितमेव येषांतु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं तएते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनाशाच त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताइति न स्वार्थ स्वीयार्थोवाय प्रयत्नइतिभाव भोगशब्द पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनविषयपर प्राणधनशब्दौतु तदाशालक्षकौ स्वप्राणत्यागेपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा सम्भवेदिति तद्वारणाय पृथग्धनग्रहणं ॥ ३३ ॥

येषामर्थे राज्याद्यपेक्षितं तेत्र नागताइत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टिस्पष्टं॥३४॥नतु यदि कृपया त्वमेतान्नहंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनि-
ष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यतआह त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतो तत्प्राप्त्यर्थमपि अस्मान् घ्नतोप्येतान्न हन्तुमिच्छामि इ-
च्छामपि नकुर्यामहं किंपुनर्हन्यां महीमात्रप्राप्तयेतु नहन्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थ मधुसूदनेति सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्व भ-
गवत सूचयति ॥३५॥ नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्राएव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तक्रूरतरत्वत्तु खदातृण वधे प्रीतिसम्भवादित्यतआह धार्तरा-
ष्ट्रान् दुर्योधनादीन् भ्रातॄन्निहत्य स्थितानामस्माक का प्रीति स्यात् नकापीत्यर्थ नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरत-
रनरकयातनाहेतुर्बन्धुवधोस्माक युक्तइतिभाव जनार्दनेतिसम्बोधनेन यदि वध्यापते तर्हि त्वमेवैतान् जहि प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेपि
सर्वपापाऽसंसर्गित्वादिति सूचयति ननु अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन इतिस्मृतेरेतेषां च स-

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैवच पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन स्तथा ॥ ३४ ॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥ ३५ ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

र्वप्रकारैराततायित्वात् आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन इतिवचनेन दोषाभा-
वप्रतीतेर्हन्तव्याएव दुर्योधनादयआततायिनइत्याशङ्क्याह पापमेवेति एतानाततायिनोपिहत्वा स्थितानस्मान् पापमाश्रयेदेवेनिस-
म्बन्ध अथवा पापमेवाश्रयेत् नकिंचिदन्यत् दृष्टमदृष्टवा प्रयोजनमित्यर्थ नहिंस्यादिति धर्मशास्त्रादाततायिन हन्यादित्यर्थशास्त्रस्य
दुर्बलत्वात् तदुक्त याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थिति अपरा व्या-
ख्या ननु धार्तराष्ट्रान् घ्नतां भवतां प्रीत्यभावेपि युष्मान् घ्नतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान् हन्युरित्यतआह पापमेवेति
अस्मान् हत्वा स्थितानेतानाततायिनोधार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिन साम्प्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्यत् किंचित्सुखमित्यर्थ तथा चा-
युध्यतोस्मान्हत्वैतएव पापिनोभविष्यन्ति नास्माक कापि क्षति पापासम्बन्धादित्यभिप्राय ॥ ३६ ॥

फलाभावादनर्थसम्भवाच्च परहिंसा नकर्तव्येति नच श्रेयोनुपश्यामीत्यारभ्योक्त तदुपसंहरति अदृष्टफलाभावोऽनर्थसम्भवश्च तच्छब्देन परामृश्यते दृष्टसुखाभावमाह स्वजनंहीति माधवेति लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भाव ॥३७॥ कथंतर्हि परेषा कुलक्षये स्वजनहिंसायांच प्रवृत्तिस्तत्राह लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषाकुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसन्धानाभावात्प्रवृत्ति संभवतीत्यर्थ अतएव भीष्मादीना शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्रप्रवृत्तिरुचितेत्यपास्त हेतुदर्शनाच्चेतिन्यायात् तत्रहि लोभादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वं नकल्प्यतइतिस्थापितं यद्यप्येते नपश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्नज्ञेयमित्युत्तरश्लोकेन सम्बन्ध ॥ ३८ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि आहूतोन निवर्तेत द्यूतादपि रणादपीति विजित क्षत्रियस्येत्यादिभि क्षत्रियस्य युद्ध धर्मो-

तस्मान्नार्हावयं हन्तु धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिन: स्याम माधव ॥ ३७ ॥
यद्यप्येते नपश्यन्ति लोभोपहतचेतस: ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहेच पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं
नज्ञेयमस्माभि: पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये
प्रणश्यन्ति कुलधर्मा: सनातना: ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥

युद्धार्जितंच धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतांच तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेतिशङ्कयाह अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात अयमर्थ श्रेय साधनताज्ञानाहि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोननुबन्धि अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्ते तथा चोक्त फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यते इति ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेपि श्येनादाविवास्मिन्युद्धेपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥३९॥ एवच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वान्न तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह सनातना परंपराप्राप्ता- कुलधर्मा कुलोचिता धर्मा कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावात् उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृरु पनाशेन धर्मे नष्टे जात्यभिप्रायमेकवचन अवशिष्ट बालादिरूप कृत्स्नमपि कुलमधर्मोभिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति उतशब्द- कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ४० ॥

अस्मदीयैः पतिनिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयं कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते को दोषः स्यादित्येवं कुतर्कहता कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरि-
त्यर्थः अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसम्बन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वं अशुद्धे सम्प्रतीत्योहि महापातकदूषितं इत्यादिस्मृतेः ॥ ४१ ॥
कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः नकेवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किंतु तत्पितृणामपीत्याह पतन्तीति हि-
शब्दोप्यर्थे हेतौवा पुत्रादीनां कर्तृणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्यच क्रिया येषां ते तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति नरकायैवेत्यनुषङ्गः

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः
॥ ४१ ॥ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः
॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शा-
श्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्य-
नुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्व-
जनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

॥ ४२ ॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः कुलधर्माः असाधारणाश्च एतैर्दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते विनाश्यन्त इत्यर्थः ॥४३॥
ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकएव केवलं नितरां वासो भवति इत्यनुशुश्रुमेत्यादि गुरुमुखाद्वयं श्रुतवन्त इत्यर्थः न स्वबुद्ध्यू-
हेन कल्पयामइति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणं ॥४४॥ बन्धुवधपर्यवसायी युद्धाध्यवसायोपि सर्वथा पापिष्ठः किंपुनर्युद्धमितिवदन् त-
दध्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह यदीदृशी ते बुद्धिः कुतः तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोसीति तत्राह अविमृश्यकारितया तदीदमस्मा-
कृतत्वादितिभावः ॥ ४५ ॥

ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधो भविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यत आह प्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राप्तः तामहिंसा पापानिष्पत्तेः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् प्रियतरमिति पाठेऽपि स एवार्थः अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तान्तरराहितं वा तथा च प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यती-

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥
॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

त्यर्थः ॥ ४६ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविष्टवान् पूर्वं युद्धार्थं स्थितः सन् विसृज्य सशरं चापं शोकेन संविग्नं पीडितं मानसं यस्य स ॥४७॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयाध्याय' प्रारभ्यते ॥ अहिंसा परमोधर्मोभिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वास्वपुत्राणां राज्यम-
प्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्ता तत किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीपु सजय तम्प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायन
कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्त स्नेहविशेष तया आविष्ठ स्वभावसिद्धया व्याप्त अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्व वदता तस्या
आगन्तुकत्वं व्युदस्त अतएव विषीदन्त स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्त शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावोविषादस्त प्राप्नु
वन्तं अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचित अतएव कृपाविषादवशादश्रुभि पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे य-
स्यतं एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्न तमर्जुनमिद सोपपत्तिक वक्ष्यमाण
वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान् मधुसूदनइति स्वय दुष्टनिग्रहकर्ताऽर्जुनमत्यपि तथैव वक्ष्यतीतिभाव ॥१॥ तदेवभगवतोवाक्यमवतारयति

॥ सञ्जयउवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच म-
धुसूदन: ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजु-
ष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगइतीङ्गना समग्रस्येति प्रत्येकं सं-
बन्ध, मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य इङ्गना सञ्ज्ञा एतादृश समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते स भगवान् नित्ययोगे मतुप्
तथा उत्पत्तिंच विनाशंच भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यांच सवाच्यो भगवानिति तत्र भूतानामिति प्रत्येक सबध्य-
ते उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ आगतिगती आगामिन्यौ सम्पदापदौ एतादृशोभगवच्छब्दार्थ श्रीवासुदेवएव पर्य-
वसितइति तथोच्यते इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुर सर कश्मल शिष्टगर्हितत्वेन मलिन विषमे सङ्कटे स्थाने
त्वात्वां सर्वक्षत्रियप्रवर कुतो हेतो समुपस्थितं प्राप्त किंमोक्षेच्छात किंवास्वर्गेच्छात अथवा कीर्तीच्छात इति किंशब्देनाक्षिप्यते हेतुत्र-
यमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन आर्यैर्मुमुक्षुभिर्नजुष्टमसेवितं स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभि कथ

स्वधर्मस्त्याज्यइत्यर्थः संन्यासाधिकारीतु पक्वकषायोग्रे वक्ष्यते अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यं अकीर्तिकरं की-
र्त्यभावकरमपकीर्तिकरंवा न कीर्तीच्छया सेव्यं तथाच मोक्षकामै स्वर्गकामै कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं तत्कामएव त्वं सेवसइत्यहोनुचित-
चेष्टितं तवेतिभाव ॥ २ ॥ ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमतआह क्लैब्यं क्ली-
बभावमधैर्यमोजस्तेजादिभङ्गरूपं मास्मगमः मागा हे पार्थ पृथातनय पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्
पृथातनयत्वेन क्लैब्यायोग्यइत्यर्थः अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह नैतदिति त्वयि अर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्या-
तमहाप्रभावे नोपपद्यते नयुज्यते एतत् क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनइति
पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं मनसोभ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं क्षुद्रनिमित्तं त्यक्त्वा विवेके-

क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

॥ अर्जुनउवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पू-
जार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

नापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जोभव हे परंतप पर शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते हेतुगर्भम् ॥३॥ ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमो-
हादिवशात् किन्तु धर्मत्वाभावाद् धर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागोमया क्रियतइति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतार-
यति भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्ख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यामि प्रहरिष्यामि कथं नकथञ्चिदपीत्यर्थः यतस्तौ पूजार्हौ
कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ रणे प्राणत्यागफल-
कं प्रहरणमित्यर्थः मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् अतोन मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य
पुनरुक्तत्वं दोषः युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं दूरे तत्र वधइति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितं अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि पूजार्हयोरेव
विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्सम्बन्धः अयंभावः दुर्योधनादयोनापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय
सज्जीभवन्ति तत्र ताभ्यां सह युद्धं नतावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् न चायमनिषिद्धत्वादधर्मोपि नभवतीति वाच्यं गुरुं हुंकृत्य

त्वंकृत्येत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहोयदानिष्ठफलप्रदर्शनेन निषिद्धः तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चे- ति ननु भीष्मद्रोणयो: पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेन स्वीकार: साम्प्रतमुचित गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत: उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयते इति स्मृते ॥ ४ ॥ तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शि- ष्यद्रोहण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वधएव श्रेयानित्याशङ्क्याह गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हृतराज्यानां नोनृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेय: प्रशस्यतरमुचितं ननु तद्वधेन राज्यमपि श्रेयइति धर्मेपि युद्धे वृत्तिमात्रफ- लत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रुते नत्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभावउक्तइत्याशङ्क्याह महानुभावानिति महाननुभाव: श्रुताध्ययनत- पआचारादिनिबन्धन: प्रभावोयेषां तान् तथा च कालकामादयोपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादि क्षुद्रपाप्मस-

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

श्लेषइत्यर्थः हिमहानुभावनित्येकंवा पदं हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमह: आदित्योग्निर्वा तस्येवानुभाव: सामर्थ्यं येषां तान् तथा चाति- तेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषोनास्त्येव धर्मव्यतिक्रमोदृष्टईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजोयथेत्युक्ते न- नु यदार्थलुब्धा: सन्तोयुद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अर्थस्य पुरुषो- दासोदासस्त्वर्थोन कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरित्याशङ्क्याह हत्वेति अर्थे लुब्धाअपि ते मदपेक्षया गुरवोभ- वन्त्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तुशब्दोप्यर्थे ईदृशानपि गुरून् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय ननु मोक्षं लभेय भुज्यन्तइतिभोगाविषया: कर्म- णिघञ् तेच भोगाइहैव नपरलोके इहापिच रुधिरप्रदिग्धाइवायशोव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सिताइत्यर्थः यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमितिभाव: अथवा गुरून् हत्वार्थकामात्मकान् भोगानेव भुञ्जीय ननु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियंप्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्यच विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह एतदपि न जानीमो- भैक्ष्ययुद्धयोर्मध्ये कतरत् नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किंभैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदंच न विद्मः आरब्धेपि युद्धे यद्वा व- यं जयेमातिशयीमहि यदिवा नोस्मान् जयेयुर्धार्तराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थाद्बोद्धव्यः किंच जातोपि जयोन फलतः पराजय एव यतो- यान् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं तएवावस्थिताः सम्मुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसम्बन्धिनोऽस्मिद्रोणाद- यः सर्वेपि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि तत्र नच श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवइत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्समानयोगक्षेमत्वोक्ते अन्यत् श्रेयोन्यदुतैव प्रेयइत्यादिश्रुतिसिद्धः श्रेयो- मोक्षाख्यमुपन्यस्तं अर्थाच्च तदितरदश्रेयइति नित्यानित्यवस्तुविवेककोदर्शितः न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफलविरागः अ-

नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयोयद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

पित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिकफलविरागः नरके नियतं वास इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्तआत्मा किंभोराज्येनेति व्याख्यात- वर्त्मना शमः किंभोगैरितिदमः यद्यप्येते नपश्यन्तीत्यत्र निर्लोभता तन्मे क्षेमतरं भवेदित्यत्र तितिक्षा इतिप्रथमाध्यायस्यार्थः मसन्नात्म- साधनसूचनं अस्मिंस्त्वध्याये श्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः सन्यासः प्रतिपादितः ॥६॥ गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगतसंसारदोषस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेधिकारात् तदेव भीष्मादिसङ्कटवशात् व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिवदुपसत्तिमपि तत्सङ्कटव्याजेनैव दर्शयति यः स्वल्पामपि वि- त्तक्षतिं नक्षमते सकृपणइति लोके प्रसिद्धस्तद्विधत्वादखिलोनात्मविद्प्राप्तपुरुषार्थतया कृपणोभवति योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मा- ल्लोकात्प्रैति सकृपणइति श्रुतेः तस्यभावः कार्पण्यं अनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोस्मिन् जन्मन्येतएव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्य-

भिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोषस्तेनोपहतस्तिरस्कृत स्वभाव क्षात्रोयुद्धोद्योगलक्षणोयस्य स तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणादर्शना-
त्संमूढ किमेतेषां वधोधर्म किमेतत्परिपालनं धर्म तथा किं पृथ्वीपरिपालन धर्म किंवा यथावस्थितोरण्यनिवासएव धर्मइत्यादिसंश-
यैर्व्याप्तं चेतोयस्य सतथा न चैतद्विद्म कतरत् नोगरीयइत्यत्र व्याख्यानमेतत् एवंविध सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेयइत्यनुषङ्ग
अतोयन्निश्चितं ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेय परमपुमर्थभूतं फल स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानन्तरमवश्यभाविन्वमैकान्तिकत्व जा-
तस्याविनाशआत्यन्तिकत्वं यथाह्यौषधेकृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातापिच रोगनिवृत्ति पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते एव
कृतेपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गोन भवेदपि जातोपि स्वर्गोदु खाक्रान्तोनश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वंवा तयो तदुक्तं दु खत्र-
याभिघाताज्जिज्ञासातदपघातके हेतौ दृष्टे सापार्थाचेन्नैकान्तात्यन्ततोभावादिति दृष्टवदानुश्रविक सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त तद्विप-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषण

मिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

रीत श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादितिच ननु त्वं मम सखा नतु शिष्योऽतआह शिष्यस्तेहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्यएव
भवामि नसखा न्यूनज्ञानत्वात् अतस्त्वा प्रपन्न शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोहमित्यर्थ एतेन तद्विज्ञा
नार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं भृगुर्वै वारुणिर्वरुण पितरमुपससार अधीहि भगवोब्रह्मेत्यादि गुरूपसत्तिप्रतिपादक
श्रुत्यर्थोदर्शित ।७।ननु स्वयमेव त्व श्रेयोविचारय श्रुतसपन्नोसि किपरशिष्यत्वेनेत्यतआह यच्छ्रेय प्राप्तसत् कर्तृ मम शोकमपनुद्यादपनु-
देन्निवारयेत्तन्न पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगव शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुत्यर्थोदर्शित शो
कानपनोदे कोदोषइत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति सर्वदा सतापकरमित्यर्थ ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृ-
त्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथाच स्वर्गप्राप्त्या द्वावेतौ पुरुषौ लोकइत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह अवाप्येत्यादिना
शत्रुवर्जित सस्यादिसम्पन्नच राज्यं तथा सुराणामाधिपत्य हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्या-

मीत्यन्वयः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इतिश्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् प्रत्यक्षेणाप्यै-
हिकानां विनाशदर्शनाच्च नैहिक आमुत्रिकोवा भोगः शोकनिवर्तकः किन्तु स्वसत्ताकालेपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेपि विच्छेदा-
च्छोकजनक एवेति नयुद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ॥८॥ तदनन्तरमर्जुनः किं-
कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां गुडाकेशोजितालस्यः परंतपः शत्रुतापनोऽर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामिणं गोविन्दं गां
वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आदौ एवं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना युद्धस्वरूपायोग्यता-
मुक्त्वा तदनन्तरं नयोत्स्य इति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्यापारो
जात इत्यर्थः स्वभावतोजितालस्ये सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वंच नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हशब्द गोवि-

॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा
तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषी-
दन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

न्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायासस्साध्यमिति सूचितम् ॥९॥ एवं युद्धमुपेक्षितवत्य-
प्यर्जुने भगवानोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाह सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं त-
मर्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशोच्यानित्यादि वच
परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान् नतूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं परिहास लज्जा च दुःखात्मि-
केति द्वेषविषय एव मुख्यः अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्य च विवेकोत्पादहेतुत्वादेवं फलाभावेन गौण एवाय
प्रहास इति कथयितुमिवशब्दः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुं अर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जोत्पत्तिस्तु नान्त-
रीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेतिभावः यदि युद्धारम्भात्प्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता संरम्भेणतु यु-
द्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति तत्रार्जुनस्युद्धाख्ये

स्वधर्मे स्वतोजातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधोमोहस्तस्य निराकरणीय तत्रात्मनि स्वप्रकाश
परमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्य-
त्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपएक सर्वप्राणिसाधारण अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करु-
णादिदोषनिबन्धनोऽसाधारण एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोध प्रथमस्य निवर्तक द्वितीयस्यतु हिंसादिमत्वेपि युद्धस्य स्व-
धर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारण शोकस्यतु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन्
श्रीभगवानुवाच ॥ १० ॥ अशोच्यान् शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितान् त्वं पण्डितोपि सन् अन्वशोच अनुशोचित-
वानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमह तैर्विनाभूत किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना तथा चाशोच्ये

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च
नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

शोच्यभ्रम पश्वादिसाधारणस्त्वात्यन्तपण्डितस्यानुचितइत्यर्थ. तथा कुतस्त्वाकश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं म-
येति विमर्शे प्राप्तेपि त्व स्वय प्रज्ञोपिसन् प्रज्ञाना अवादान प्रज्ञैर्वक्तुमनुचितान् शब्दांश्च कथ भीष्ममह संख्येइत्यादीन् भाषसे वद-
सि नतु लज्जया तूष्णींभवसि अत पर किमनुचितमस्तीति सूचयितु चकार तथाचाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी
तवातिपण्डितस्य नोचितेति भाव प्रज्ञावता पण्डितानां वादान् भाषसे पर न तु बुध्यसइति वा भाषणोपक्षयानुशोचनस्य प्राक्काल-
त्वादतीतत्वनिर्देश भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देश छान्दसेन लिङ्व्यत्यये नानुशोचसीति वर्तमान-
त्वं व्याख्येयं ननु बन्धुविच्छेदे शोकोनानुचित वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह गतासूनिति ये पण्डिता विचार-
जन्यात्मतत्वज्ञानवन्त ते गतप्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान देहान् नानुशोचन्ति एते. मृता सर्वोपकरणपरित्यागेन गता

किं कुर्वन्ति क तिष्ठन्ति एते च जीवन्तो बन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न व्यामुह्यन्ति समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात् व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेपि मृषात्वेन निश्चयात् न हि रज्जुतत्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि सम्भवति नवा पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद्गुडे तिक्तताप्रतिभासेपि तिक्तार्थितया तत्र प्रवृत्तिः सम्भवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्वात् एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथम् अतिष्ठेत् तत्तिमाव वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामापादयति शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव सदाचारत्वात् अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पण्डितो भूत्वा शोकं माकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ नत्वेवेत्याद्येकविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यस्य विवरणं क्रियते स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादयष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाषस इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलशरीरादात्मनो विवेकं तु नित्यत्वं साधयति तुशब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति यथा अहं इतः पूर्वं

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥ १२ ॥

जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपितु आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितं तथा न च वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतः परं न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् अतः कालत्रयेपि सत्ताऽयोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः तथा च स्थूलोहं गौरोहं गच्छामि चेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः व्यतिरेकेपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह देहिनः सर्वभूतसाविन्यः वर्तमानाजगन्मण्डलवर्तिनोऽस्मदस्मत्स्तीति देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेष्टादर्शनं प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनं सर्वे वयमिति बहुवचनं तु पूर्वदेहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति नदोषः तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति ननु तद्भेदेनात्मभेदः यएवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सएवाहं वार्द्धके

प्रणष्टमननुभवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात् तथा तेनैवप्रकारेणाविकृतस्यैव सतआत्म
नोदेहान्तरप्राप्ति एतस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्ति स्वप्ने योगैश्वर्येच तद्देहभेदानुसन्धानेपि सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथाच यदि
देहएवात्माभवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात् अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्येप्यवस्थावतोदेहस्य या
वत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति न्यायेनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम् अतोमरुमरीचि-
कादावुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयं बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च न जायतइत्यादौ प्रपंचयिष्यते
एतेन देहाव्यतिरिक्तोदेहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोपि प्रत्युक्तः तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणोदेहस्य भेदे प्रत्यभि-
ज्ञानुपपत्ते अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मनएकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ तत्र सएवाहमिति प्रत्य-
भिज्ञानाभावेपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसप्रतिपत्ते पूर्वसंस्कारजन्यायादर्शनात् अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइष्टसा-

देहिनोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

धनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रस-
ङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः
अथवा देहिनएकस्यैव तव यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्नभेदः नित्यत्वात् तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव वि-
भुत्वात् मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात् अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् विभुत्वे निश्चिते
सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेकएवात्मा त्वमिति निश्चितोर्थः तत्रैवसति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वनधीरत्वान्मुह्यसि धीरस्तु
विद्वान्न मुह्यति अहमेषां हन्ता एते मम वध्याइति भेददर्शनाभावात् तथा च विवादगोचरापन्नाः सर्वेदेहाः एकभोक्तृकाः
देहत्वात्त्वद्देहवत् इति श्रुतिरपि एकोदेव सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति
चार्वाकाः इन्द्रियाणि मन प्राणश्चेति तदेकदेशिनः क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः देहातिरिक्तः स्थिरोदेहपरिमाणइति दि-
गम्बराः मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः नित्योणुरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् नन्वात्म-

नोऽनित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः प्रतिदेहत्वमन्यत्तु न सहामहे तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना एवं नित्याविभवश्चात्मान इति वैशेषिका मन्यन्ते इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः साङ्ख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनोऽगुणत्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गात् तथा च भीष्मादिभिन्नस्य सत्त्व नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगित्वात् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगाद्दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचितावि ति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह ॥१३॥ मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः सम्बन्धास्तदाकारान्तःकरणपरिणामा वा त आगमापायिन उत्पत्तिविनाशवन्तोऽन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः न तु नित्यस्य विभोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च न हि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं सम्भवति धर्मधर्मिणोरभेदात्स्वरूपान्तरानुपपत्तेः साक्षिस्य ता-

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

क्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता काविकारिणः धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रिय इति तथा च सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानमस्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धं तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाश्रयहितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तमात्र तथा च काम सङ्कल्प इत्यादि श्रुतिरनन्तरं मन एवेति कामादिसर्वविकारोपादानत्वेन मदनिर्देशान्मनस आह आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वं अतो वैशेषिकादयो भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः अन्तःकरणस्यागमापायित्वात् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्मनो भिन्नस्य सुखादिजनकत्वे मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्याः अनियतरूपाः एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःख

सुखदु खे तु न कदापि विपर्ययेतेइति पृथङ्निर्देश तथा चात्यन्तास्थिरगति त्वाद्भिक्षस्य विकारेणि सुखदु खादिप्रदान्भीष्मादिस-योगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शान् त्व तितिक्षस्व नैते मम किंचित्कराइति विवेकेनोपेक्षस्व दु खितादात्म्याध्यासेनात्मान दुखिन मा-ज्ञासीरित्यर्थ कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥ नन्वन्त करणस्य सुख-दु खाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेनच चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे वि-वाद स्यात् तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्ति अन्त करणस्य सुखदु खाश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान् य स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्ध अत्राय पुरुष स्वयज्योतिर्भवतीति श्रुते पुरुष पूर्णत्वेन पुरि शयान सवा अयं पुरुष सर्वासु पूर्षु पुरिशयोनेतेन किंचनानावृत नैतेन किंचनासंवृतमिति श्रुते समदु खसुख समे दु खसुखे अनात्मधर्मतदा भास्यतयाच यस्य निर्विकारस्य स्वयज्योतिपस्स सुखदु खग्रहणमशेषान्त करणपरिणामोपलक्षणार्थं ए-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

षनित्योमहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नोकनीयानिति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्तारूपयो सुखदु खयो प्रतिपादनात् धीरं धियमीरय-तीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरक धीसाक्षिणमित्यर्थ सधीरस्वप्नोभूत्वेम लोकमतिक्रामतीति श्रुते एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं यतोमानानि सिध्यन्ति जाग्रदादित्रय तथा भावाभावविभागश्च सब्रह्मास्मीतिबोध्यतइति एते सुखदु खदा-मात्रास्पर्शा हि यस्मात् न व्यथयन्ति परमार्थतोन विकुर्वन्ति सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषै एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा नलिप्यते लोकदु खेन बाह्यइति श्रुते अत सपुरुष स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदु खोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैतानुपरक्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्योभवतीत्यर्थ यदिह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रय स्यात्तदा स्वाभाविकधर्माणां धर्मिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथाचोक्त आत्मा कर्त्रादिरू पश्चेन्माकाङ्क्षीस्तर्हि मुक्तता नहि स्वभावोभावानां व्यावर्ततौष्ण्यवद्रवेरिति प्रागभावासहवृत्तेर्दुःखध्वंसस्य विशेषगुणनिवृत्तेर्दुःखसिंनिवृत्तिर्वा

न्तरीयकत्वदर्शनात् अथात्मनि बन्धो न स्वाभाविकः किन्तु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः तदा च
धर्मिसद्भावेपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरिति चेत् हन्त तर्हि य स्वधर्ममन्यनिष्ठतया न मन्यते न उपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः
स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातं तथा चायातं मार्गं बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् न हि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्ते लौ-
हित्ये सत्ये अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासोऽवश्यं स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपज्ञानतत्कार्य-
बुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्वृत्तनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्व-
तएव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अतएव नाममात्रे विवाद इत्यपास्तं भास्यभासकयोरैक्यानुपपत्तेः दुःखि-
स्वव्यतिरिक्तभास्यं भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् एकस्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधात्
आत्मनः कथमिति चेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं तु खल्वादिवृत्तिसहिताहङ्कारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यत्वे प्रमाणाभा-
वात् अतएव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकत्वाकांक्षाविरोधात्
भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभानरूपत्वं वा आद्ये दीपस्येव करणान्तरानपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्तभासापेक्षत्वं दृष्टमिति दृष्टान्त-
ते अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः द्वितीये त्वसिद्धो हेतुरित्यधिकबलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपग-
माद्बुद्धिरेव भानरूपेति चेत् न भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूप-
बुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतिश्चावश्यकल्प्यविषयसंबन्धविषयतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविना-
शभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः तथा च श्रुतिः न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् आकाशवत्सर्वग-
तश्च नित्यः महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्याद्या श्रुतिर्नित्यस्वप्रका-
शज्ञानरूपतामात्मनो दर्शयन्ति एतेनाविद्यालक्षणाद्यप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः अतोऽस्त्येवोपाधिनिबन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञाननिवृत्तौ
मुक्तिरिति सर्वमवदातं पुरुषर्षभेति सम्बोधयन् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वे परमानन्दरूपत्वेन चात्मनः ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया
श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि अतः स्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरिति सूचयति अत्र पुरुष-
मित्येकवचनेन साङ्ख्यपक्षो निराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १५ ॥ ननु भवतु पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सत्यस्य जडदृश्यरूप
सत्यएव संसारः तथा च शीतोष्णादिसुखदुःखकारणे सति तद्भोगस्यावश्यकत्वात्सत्यस्य च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षा

कथं वा सोमृतत्वाय कल्पतइतिचेत् न कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः शुक्तौ कल्पितस्य र-
जतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् कथं पुनरात्मानात्मनो प्रतीत्याविशेष आत्मवदनात्मापि सत्योन भवेत् अनात्मवदात्मापि
मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् यत्कालतोदेशतोवस्तुतोवा परिच्छिन्नं तदसत् यथा
घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते
एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदोन्यनैः देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपग-
मस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोपि पृथगुक्त सच क्वचिद्देशवृत्तिरत्यन्ताभाव एवं सजातीय-
भेदोविजातीयभेद स्वगतभेदश्चेति त्रिविधोभेदोवस्तुपरिछेद यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादे पत्रपुष्पादेश्च भेद अथवा जी-
वेश्वरभेदोजीवजगद्भेदोजीवपरस्परभेदईश्वरजगद्भेदोजगत्परभेदइतिपञ्चविधोवस्तुपरिच्छेद कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशादे-

नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

स्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथङ्निर्देश एवं साङ्ख्यमतेपि योजनीयं एतादृशस्य असतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य पा-
रमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकं तादृशपरिच्छेदशून्यत्वं नविद्यते न सम्भवति घटत्वपटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्व-
योरेकत्र विरोधात् न हि दृश्यं किञ्चित्कचित्काले देशे वस्तुनि वा निषिध्यते अननुगमात् नत्वा सद्वस्तु कचिद्देशे काले वस्तुनिवा निषि-
ध्यते सर्वत्रानुगमात् तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तुनि अननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्डइवानुगते व्यभिचारी सर्पधारादिक-
मितिभाव ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यतआह नाभावोविद्यते
सतः सति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशविषाणादौ सत्वायोगात् सद्व्यामभावो-
निरूप्यतइति न्यायात् एकस्यैव स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभो सत सर्वानुस्यूतत्वेन सद्व्यक्तिभेदानभ्युपगमात् घट सन्नित्यादिप्रतीते सर्व-
लौकिकत्वेन सताघटादाधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभाव परिच्छिन्नत्वं देशत कालतोवस्तुतोवा सत सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य

नविद्यते नसंभवति पूर्वमुद्धिरोधादित्यर्थः. ननु सत्त्वं नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते किन्तर्हि सत्त्वं ना-
म परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारः तदेकाश्रयसत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेषु तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगि-
नोघटादेः सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तं नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतइति एव
प्राप्ते परिहरति उभयोरपीत्यर्धेन उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तोमर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टोनि-
श्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकं कैः तत्त्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिः नतु कुतार्किकैः अतः कुतार्किकाणा-
नविपर्ययानुपपत्तिः. तुशब्दोवधारणेएकान्तरूपोनियमएव दृष्टोनत्वनेकान्तरूपोन्यथाभावइति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टोनातत्त्वदर्शिभि-
रितिवा तथाच श्रुतिः सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्य-
मित्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणोवाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य
शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति
श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात् घटादिमात्रस्य धारण्या सत्सदिति प्र-
तीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन
सम्बन्धभेदस्य स्वरूपस्यच कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् तस्मादेकमेव सद्व-
स्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकमस्तइति स्वतोत्या तावत्सद्घटादिमात्रा-
भिन्नत्वं घटे विषयीकृतं ननु सत्तासमवायित्वं अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाह्यत्वात् एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या
सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धं द्रव्यगुणभेदासिद्धा च न तेषु धर्मिषु सत्त्वंनाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं ला-
घवात् तच्च वास्तवं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तं वार्तिककारैः सत्तातोपि नभेदस्याद्रव्यत्वादेः कुतोन्यतः एकाकाराहि
संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्तथा इत्यादि सत्तापि नासतोभेदिका तस्याप्रसिद्धेः द्रव्यत्वादिकतु सद्धर्मत्वान्न सतोभेदकमित्यर्थः अतएव घ-
टाद्भिन्नः पटइत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सद्भेदेनैक्यात् एवं यत्रैव नभेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदा सती सदभेद-
प्रतीतिर्विजयते तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव

सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वेतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वनच्छिन्नत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्य पटादेर्वा देशान्तरे कालान्तरेवाघटत्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतो देशान्तरे कालान्तरेवा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतोन्यत्रासत्त्वं नशक्यते संपादयितुं युक्तिसामान्यात् अतउभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः अतः सदेव वस्तु मायाकल्पितासर्वनिवृत्त्यासूनरत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपद्यत इतिभावः ॥ १८ ॥ नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकं अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतोधात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमितिप्रतीतेश्च एवं चाह घटं जानामीतिप्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वंचेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह विनाशोदेशेन कालेनावस्तुतोवा परिच्छेद

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य नकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

सोस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणं अविनाशि सर्वप्रकारपरि[illegible]यं तुएव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि किंतत् येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन [illegible] सर्वमिदं दृश्यजातं ततं [illegible] व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्त्या[illegible]रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समारोपितं [illegible] विद्धीत्यर्थः कस्मात् [illegible] विनाशं परिच्छेदं [illegible] अस्य अपरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित् कोपि आश्रयोवा [illegible] नकर्तुं [illegible] भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदक[illegible]मात्रे चेष्टापत्तेः अहं घटं [illegible] हि [illegible] विषयतया उत्पत्तिविनाशवती काचित् [illegible] सर्वतोविप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य [illegible] ज्ञानहेतुत्वानुपगमात् तदुत्पत्तिविनाश[illegible] तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाश[illegible]कत्वं स्फुरण[illegible]विनाशकल्पनाप्रसङ्गः [illegible]वच्छेदेन [illegible] शवच्च अहङ्कारस्तु [illegible] तदाश्रयतया [illegible] न[illegible]ध्यासात्

सुषुप्तौ अहङ्काराभावेपि तद्वासनावारि तेताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वत स्फुरणात् अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति
सुषुप्तोत्त्थितस्य स्मरणं नस्यात् नचोत्त्थि तस्य ज्ञानाभावानुमितिरियमिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासम्भवाच्च अस्मरणा-
देर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकर ्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् तथा च श्रुति य-
द्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं नपश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वादित्यादि सुषुप्तौस्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नि-
त्यतया दर्शयति एवं घटादिर्विषयोपि तद् ज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पित यएव प्रागज्ञात सएवेदानीं मया ज्ञातइति प्रत्यभिज्ञा-
नात् अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रार सिद्धान्त यथार्थानुभव प्रमेति वदद्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकाया स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभ-
वपदं प्रयुञ्जानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रस-
ङ्गाच्च नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् नहीदानी ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुशक्यं धारावाहिकानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् इदानीमेव
ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूप साध्याविशिष्टत्वादसिद्धं नचाज्ञातावस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुना ग्रहीतुं-
शक्यते पूर्ववर्तित्वाग्रहात् घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च तस्मादज्ञातं स्फुरणं भासमान स्वाध्यस्त घटादिक भा-
सयति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वसिद्धिश्च अ॰ यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञानत्वतज्ज्ञानयोरनुपपत्ते स्फुरण चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनचाज्ञानेनेति
स्वयमेव भगवान् वक्ष्यति अज्ञानेनावृत ज्ञान ते न मुह्यन्तिजन्तवइत्यत्र एतेन विभुत्वं सिद्धं तथाच श्रुति महद्भूतमनन्तमपारं वि-
ज्ञानघनएवेति सत्यं ज्ञानमनन्तमितिच ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्व च दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसम्बन्धित्व अनन्तत्व त्रिविधपरि-
च्छेदशून्यत्वमिति विवेक एतेन शून्यवादोपि प्रत्युक्त निरधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च तथाच श्रुति पुरुषान्नपर कि-
ञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्वबाधावधि पुरुषं परिशिनष्टि उक्तंच भाष्यकारैः सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति
पुरुषोविनाशहेत्वभावान्न विनश्यतीति एतेन क्षणिकवादोपि परास्त अबाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च तस्मादे-
कस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सत सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावोविद्यते सतइति ॥ १७ ॥ ननुस्फुरण-
रूपस्य सत कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चानु क्षणविनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्नासतोविद्यते भा-
वइत्येतद्विवृणोति अन्तवन्तोविनाशिन इमे परोक्षा देहा॰ उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपा-

विराटसूत्राव्याकृताख्या समष्टिव्यष्ट्यात्मान सर्वे नित्यस्य अविनाशिनएव शरीरिण आध्यासिकसम्बन्धेन शरीरवत् [illegible] आत्मन स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सर्वान्वित दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ता श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथाच तैत्तिरीयके [illegible]
न्दमयान्तान्पञ्च कोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति दर्शितं तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि [illegible]
मूर्तराशिरन्नमयकोश स्थूलसमष्टि तत्कारणीभूतो ऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भ [illegible]
त्रय वा इदं नामरूपं कर्मेति बृहदारण्यकोक्तत्रयात्मक सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्त [illegible]
त्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्त रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्त [illegible]
मनोमयविज्ञानमयात्मकएव हिरण्यगर्भाख्यो लिङ्गशरीरकोश. तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा [illegible]
आनन्दमयकोश तेच सर्वे एकस्यैवात्मन शरीराणीत्युक्तं तस्यैषएव शारीरआत्मा य पूर्वस्येति तस्य प्राणमयस्य [illegible]
मेव शारीरआत्मा य सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहितत्वेनोक्त पूर्वस्यान्नमयस्य एव प्राणमयस्य [illegible]

अन्तवन्तइमे देहानित्यस्योक्ता: शरीरिण: ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसम्बन्धिनएकस्यैवात्मन उक्ता [illegible] योजना तथाच श्रुति एकोदेव सर्वभूतेषु गूढ सर्व-
व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति [illegible]
दर्शयति ननु नित्यत्व यावत्का ऽस्थायित्व तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यत [illegible]
तश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादे कल्पितत्वेनानित्यत्वेपि यावत्कालस्थायित्वरूपम। [illegible] नित्यत्व [illegible]
कवदितिन्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्व नतु परिणामि नित्यत्व [illegible]
लस्थायित्व चेत्यभिप्राय नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्य वाच्य अन्यथा निष्प्रमाणकस्य [illegible] शास्त्रारम्भ [illegible]
पत्तेश्च तथाच वस्तुपरिच्छेदोदुष्परिहर. शास्त्रयोनित्वादितिन्यायाच्च अत आह अप्रमेयस्येति [illegible] भुव [illegible]

यमप्रमेयं न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति च श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वादात्मनस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा किन्तु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं
कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषो-
त्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात् स्वात्मा सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद् दृश्यमात्रस्य स्वक-
ल्पितत्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः तथा चैकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रेणैव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमा-
पादयति अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं अत्मनः स्वप्रकाशत्वं च यु-
क्तितोपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितं तथाहि यत्र जिज्ञासो संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणामन्यतमदपि नास्ति तत्र स्वप्रकाशत्वमिति
सर्वत्र दृष्टं अन्यथा त्रितयान्यतरापत्तेः अहमस्मि वाहं वा नाहं वेति न कस्यचित् संशयः नापि नाहमस्मीति विपर्ययः प्रमाणेन तत्स्वरूपप्रमा
सर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायात् अत एव न प्रमाणजन्याऽ च
प्रमाभासस्तथैव च कुर्वन्त्येव प्रमा यत्र तदसम्भावना कुत इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणप्रमाणयोर्दिशे-
षोनास्तीत्यर्थः आत्मनोभासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं न वेत्यादिसंशयः स्यात् न चान्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धक-
त्वस्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसम्भवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनायामनौचित्यात्
अन्यथा सर्वविप्लवोपपत्तेः आत्ममनोयोगमात्रस्यात्मसाक्षात्कारे हेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्घटादिभानेप्यात्मभानं समूहालम्बनन्या-
येन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारं न च चाक्षुषत्वमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोषत्वाच्चा-
क्षुषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाच्च व्यवसायमात्रस्यैवात्मभानसामग्र्याविद्यमानत्वादनुव्यवसायोप्यपास्तः न च व्यवसायभानार्थं स न-
स्य दीपवत् स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् न हि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकं वैजा-
त्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात् विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तेरविशेषात् ननु
यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वनियमात्

चेत् कानुपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रियेण स्वप्रकाशवादिन न हि व्यवहर्तव्यभिन्नत्वमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात् तथाचेश्वरज्ञानवत् योगिज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवच्च स्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ नज्ञानान्तरकल्पनावकाश अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्व किंघटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीय उभयस्यापि तत्र सत्त्वात् तत्रघटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुताया क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारेपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्व हेतुतावच्छेदक गौरवान्मानाभावाच्च तथा च नानुव्यवसायसिद्धि एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसेये व्यवसाय च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन प्राभाकरा औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूपएवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रय कर्तृकर्मविरोधेन तद्ज्ञानानुपपत्ते ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्मा विद्योपहित सन् साक्षीत्युच्यते वृत्तिमदन्त करणोपहित प्रमातेत्युच्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि सचक्षुरादिद्वारान्त करणपरिणामेन घटादीन्व्याप्य तदाकारोभवति एकस्मिश्चान्त करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्य अन्त:करणावच्छिन्नचैतन्य चैकलोलीभावापन्न भवति ततोघटावच्छिन्नचैतन्य प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञान नाशादपरोक्ष भवति घटंच स्वावच्छेदक स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्त करणपरिणामश्चवृत्त्याख्योतिस्वच्छ स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इति अन्त करणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमह जानामि घटमिति भासक चैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्त:करणतद्वृत्ती प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेक अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्त बिन्दौ च विस्तर यस्मादेव प्रागुक्तन्यायेन नित्योविभुरससारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्नयुक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह तस्माद्युध्यस्व भारतेति अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य ततउपरतिकारण शोकमोहौ तौ च निचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविप्यपवादापवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादोन विधि यथा कर्तृकर्मणो कृतीत्युत्सर्गे उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यपवाद अकाकारयो स्त्रीप्रत्यययो प्रयोगेणेति वक्तव्यमिति तदपवाद तथाच मुमुक्षोर्ब्रह्मणोजिज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थिते कर्तृकर्मणो कृतीत्यनेनैव षष्ठी तथा च कर्मणिचेति निषेधाप्रसगादब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठीसमास सिद्धाभवति कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणो समुच्चयइति प्रलपति तन्न युध्यस्वेत्यतोमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य त्वत्याप्तौतेन विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्याम. ॥ १८ ॥ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिबन्धुविच्छेद-

॥१९॥ निवन्धने शोकेपनीतेपि न च यकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकार नहि यत्र शोकोनास्ति तत्र पापं नास्तीति नियम द्वेष्य व- णवेन शोकाविन्ये पापभावप्रसङ्गात् अतोहं कर्त्ता त्व प्रेरकइति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकाप्त्तेरयुक्तमिद वचन तस्माद्युध्यस्व मा रभेत्याशङ्क्य काठकगठितया ऋचा परिहरति भगवान् एत प्रकृत देहिन अदृश्यत्वादिगुणक योहन्तार हननक्रियाया कर्तार वेत्ति अह- मस्यहन्तेति विजानाति यश्चान्यएनं मन्यते हत हननक्रियाया कर्मभूतं देहहननेन हतोहमिति विजानाति तावुभौ देहाभिमानित्वादेन भ- विकारित्वमकारकस्वभावमात्मान नविजानीतोन विवेकेन जानीत शास्त्रात् कस्मात् उत्तरात् नाय हन्ति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थ अत्र यएन वेत्ति हन्तार हत चेन्मन्यते इति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालङ्कारार्था अथवा यएन वेत्ति हन्तार तार्कि- कादिरात्मन कर्तृत्वाभ्युपगमात्तथा यश्चैन मन्यते हत चार्वाकादि रात्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात् तावुभौ न विजानीत इति शब्द

यएनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हत ॥ उभौ तौ न विजानीतोनायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यास अतिभूरानिकातरविषयतया वा पृथगुपदेश हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हतमिति एवमादि श्रौत पाठ ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियाया कर्त्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण जायतेस्ति वर्धते विपरीणमतेपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराइति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ता तत्राद्यन्तयोर्निषेध क्रियते नजायते म्रियतेवेति वा शब्द समुच्चयार्थ नजायते नम्रियते चेत्यर्थ कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्मादयमात्मा कदाचित् कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभू- त्वा प्राक् भूय पुनरपि भविता न योह्यभूत्वा भवति सउत्पत्तिलक्षणा विक्रिया मनुभवति अयं तु नायं तथा तस्मान्नोत्पद्यत इत्यर्थ तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूय पुन न भविता न वा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्ति योहि प्राग्भूत्वा उत्तरकाले न भवति सद्युक्ति- लक्षणा विक्रियामनुभवति अयतु उत्तरकलेपि सत्त्वाद्यतोन म्रियतेऽतोनित्य विनाशायोग्यइत्यर्थ अत्र नभूत्वेत्यत्र नत्रासाभावेविनानुप- पत्ति नानुयाजेष्वितिवत् भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात यस्तु कालत्रयेनास्ति सर्वसत्त्वनास्ति

॥२०

वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वादिति तत् भगवत्पाणिनिवचनाविरोधादनादेयं तदुक्तमाचार्यशवरस्वामिना अस्तद्वार्दाहिकात्यायनहानि अत्र नजायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयइति तदुपपादनं अजोनित्यइति तदुपसंहारइति विभाग आद्यन्तयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतोगुणतोवापक्षय संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति शश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयतइत्यर्थं यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह पुराणइति पुरापि न (भ)नएकरूपोनत्वधुना नूतनां कांचिदवस्था मनुभवति योहि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति सवर्धतइत्युच्यते लोके अयतु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नापचीयतेनर्पनेत्यर्थ अस्तित्वविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथङ्न निषिद्धौ यस्मादेवं सर्वविकारशून्यआत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबन्धोपि

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

केनाप्युपायेन नहन्यते नहन्तुं शक्यतइत्युपसंहार ॥२०॥नायं हन्ति नहन्यतइति प्रतिज्ञाय नहन्यतइत्युपपादित इदानीं नहन्तीत्युपपादयन्नुपसंहरति न विनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनं अन्त्यविकाररहितं तत्र हेतु अव्ययं न विद्यते व्ययोवयवापचयोगुणापचयोवा यस्य तमव्ययं अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाश संभवतीत्यर्थ ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह अजमिति नजायतइत्यजमाद्यविकाररहितं तत्र हेतु नित्य सर्वदा विद्यमान प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं ननु सर्वदा सतइत्यभिप्राय अथवा अविनाशिनं अबाध्यं सत्यमिति यावत् नित्य सर्वव्यापक तत्र हेतु अजमव्ययं जन्मविनाशशून्य जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं योवेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्य सर्वभासक सर्वद्वैतरहित परमानन्दबोधरूपइति सएव विद्वान्पुरुष

पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति किंशब्द आक्षेपे नकमपि हन्ति नकथमपि हन्तीत्यर्थ तथा कं घातयति कमपि न घातयतीत्यर्थ न हि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियाया कर्तृत्वं सभवति तथा च श्रुति "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति" शुद्धमात्मानं विदुषस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभाव दर्शयति अयमभिप्रायो भगवत वस्तुगत्या कोपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्वविक्रियाशून्यस्वभावत्वात्परंतु स्वप्नइवाविद्यया कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमन्यते तदुक्तं उभौतौ नविजानीतइति श्रुतिश्च ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि विद्वांस्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकर्माभिमन्यते अणुरुरूप विद्वानिदचोरत्व अतोविक्रियाराहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयतिचेत्युच्यते तथा च श्रुति विद्वान्नबिभेति कुतश्चनेति अर्जुनोहि स्वस्मिन्कर्तृत्व भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोष मुभयत्राप्याशशङ्के भगवानपि विदिनाभिप्रायोहन्ति घातयतीति तदुभयमाक्षिप आत्मनि कर्तृत्व मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्का माकार्षीरित्यभिप्राय अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मन कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपे भ-

वेदाविनाशिनं नित्यं यएनमजमव्ययं ॥ कथं सपुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

गवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थ पुर स्फूर्तिकत्वात् प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्ते तथा च वक्ष्यति तस्य कार्यं न विद्यतइति अतोत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तर भगवताभ्यनुज्ञायतइति मूढजनजल्पितमपास्त तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनोऽविनाशित्वेप्यवश्यं देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाश कार्यइत्याशङ्कायाउत्तर जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृण्हाति विक्रियाशून्यएव नरोयथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थ तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनोगृह्णातीत्यौचित्यायातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मा-

तुष्टात्देहवान् भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नूतनं [illegible] कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेत्यादिश्रुतेः एतदुक्तं भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं हि धर्मानुष्ठानं [illegible] जर्जरशरीरा वर्तमानशरीरपातमन्तरेण तत्फलभोगायासमर्था यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि [illegible] दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदात्यन्तमुपकृता एव ते दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोग्यदेहसंपादनान्महानुपकार एव तथा चात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति अपराणि अन्यानि संयाति [illegible] पदत्रयवशाद्भगवदभिप्रायं एतमभ्यूहेत् अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥२२॥ ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह शस्त्राण्यस्यादीनि अतितीक्ष्णान्यपि एवं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधा कर्तुं न शक्नुवन्ति तथा पावकोऽतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति न चैनमापोऽत्यन्त

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

वेगवत्योऽपि आर्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं समर्था भवन्ति [illegible] वायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति सर्वनाशकारिण्यपि प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनि [illegible] पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव न शक्त्या [illegible] तत्त्यासेनाकाशस्य ॥२३॥ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वाभावे [illegible] हेतुमाह [illegible] छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाह्योऽयं यतोऽतो नैनं दहति पावकः यतो [illegible] यतो [illegible] यतो नित्योऽतो [illegible] क्रमेण योजनीयं एवकारः प्रत्येकं [illegible] च [illegible] हेतुमाह [illegible] नित्यो [illegible] पूर्वापरकोटिरहितोऽनुत्पाद्य असर्वगतत्वे [illegible] सर्वगत [illegible] अत सर्व-

गतएव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि वाय चल क्रियावान् स्यात् तदा विकारीस्यात् घटादिवत् अयंत्वचलोतोनविकारी एतेन सस्कार्यत्व निराकृत पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विक्रिया अवस्थक्येपि चलनमात्र क्रियेति विशेष यस्मादेव नस्मात् सनातनोऽय सर्वदैकरूप नकस्याअपि क्रियाया कर्मेत्यर्थ उत्पत्त्याप्तिविकृतिसस्कृत्यन्यतमक्रियाफलयोगे हि कर्मत्वस्यात् अयतु नित्यत्वान्नोत्पाद्य अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्न प्राप्य परिच्छिन्नस्यैव घटादे प्राप्यत्वात् स्थाणुत्वादविकार्य विक्रियावतोघृतादेरेव विकार्यत्वात् अचलत्वादसस्कार्य सक्रियस्यैव दर्पणादे सस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतय आकाशवत्सर्वगत-श्च नित्य वृक्षइव स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येक निष्कल निष्क्रिय शान्तमित्याद्य य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्याअन्तरोयोऽसु तिष्ठन्नद्योन्तरोयस्तेजसि तिष्ठस्तेजसोन्तरोयोवायौ तिष्ठन्वायोरन्तरइत्याद्या च श्रुति सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तद्विपदत्व

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्यएव च। नित्य सर्वगत स्थाणुरचलोऽयं सनातन. ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमविकार्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

दर्शयति योहि शब्दादौ न तिष्ठति त शब्दादयश्छिन्दन्ति अयंतु शब्दादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अत कथमेनं शब्दादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्राय अत्र येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धइत्यादिश्रुतयोनुसन्धेया सप्तमाध्याये च प्रक-टीकरिष्यति श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभावइत्याह अव्यक्तोयमित्याद्यर्धेन योहीन्द्रियगोच रोभवति सप्रत्यक्षत्वाद्व्यक्तइत्युच्यते अयतु रूपादिहीनत्वान्न तथा अतोन प्रत्यक्ष तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थ प्रत्यक्षाभावेप्यनु-मानं स्यादित्यतआह अचिन्त्योय चिन्त्योनुमेयस्तद्विलक्षणोय क्वचित्प्रत्यक्षोहि वन्ह्यादिर्गृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमे-योभवति अप्रत्यक्षेतु व्याप्तिग्रहणासम्भवान्नानुमेयत्वमिति भाव अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादे सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्व दृष्टमतआह अविकार्योयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिक तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्ते सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयोभवति अयतु न

विकार्योन विक्रियावानतोनार्थापत्ते सामान्यतोदृष्टस्यवा विषयइत्यर्थ लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेध ननु वेदे नैव तत्र छेद्यत्वादि ग्रहीष्यतइत्यतआह उच्यते वेदेन सोपकरणेन अच्छेद्योऽव्यक्तादिरूपएवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतोन वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापिछेद्यत्वादि प्रतिपादकत्वमित्यर्थ अत्र नैनं छिन्दन्ति इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्त अच्छेद्योऽयमित्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्त अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभाव उक्तइत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदाविनाशिनमित्यादीनां तु श्लोकानामर्थत शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भि परिहृत दुर्बोधत्वादात्मवस्तुन पुन पुन प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेव कथंनुनाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भि एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनोनित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोकोनोपपन्नइत्युपसंहरति तस्मादित्यर्धेन एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्तस्मिन्सति शोकोनोचित कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव आत्मानं विदित्वातु नानु-

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥ तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शोचितुमर्हसीत्यभिप्राय ॥२५॥ एवमात्मनोनिर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्त इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान् तत्रात्मा ज्ञानस्वरूप प्रतिक्षणविनाशीति सौगता देहएवात्मा सचस्थिरोऽप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यतिचेति प्रत्यक्षसिद्धमेवैतदिति लोकायतिका देहातिरिक्तोपि देहेन सहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये सर्गाद्यकालएवाकाशवज्जायते देहभेदेप्यनुवर्तमानएवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलयइत्यपरे नित्यएवात्मा जायते म्रियतेचेति तार्किका तथाहि प्रेत्यभाव जन्म सचापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्ध एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेद इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाश्रयस्य नित्यस्यैव मुख्यं अनित्यस्यतु कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्नजन्ममरणे इति वदन्ति नित्यस्याप्यात्मन कर्णशष्कुलीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकम मुख्यमेवेत्यन्ये तत्रानित्यत्वपक्षेपि शोच्यत्वमात्मनोनिषेधति अथेति पक्षान्तरे चाप्यर्थ यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोसकृच्छ्रवणेप्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं

नित्यं मृतं वा मन्यसे वा शब्दश्चार्थे क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोयं मृतोयमिति लौकिकप्रत्यय वशेन यदि कल्पयासि तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासं कुमताभ्युपगमात् त्वय्येताहशी कुदृष्टिर्न संभवतीति सानुकम्पं वा एवं अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयमित्यादि यथा शोचसि एवं प्रकारं अनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृशएव सन् नार्हसि योग्योनभवसि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म विनाशपक्षे च जन्मानन्तराभावेन पापभयासंभवात् पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तच्चैतद्वयो दर्शने नसंभवतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं संभवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकं पक्षान्तरे दृष्टदुःखनि.मेत्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवंकारः दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेप्यदृष्टदुःखनिमित्त शोक सर्वथा नोचितइत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥२६॥ नन्वात्मनआभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यतआह द्वितीयश्लोकेन हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनोध्रुवआवश्यकोमृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तदारम्भककर्मक्षयनिमित्त

जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

संयोगस्य वियोगावसानत्वात् तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थ सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुक्तेर्व्यभिचारः तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येस्मिन् जन्ममरणलक्षणेर्थे विषये त्वमेवं विद्वान्न शोचितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति ऋतेपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वइति यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमानाएते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात् एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव म्रियन्तइति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्त शोकोनोचितइति भाव एवमदृष्टदुःखनिमित्तेपि शोके तस्मादपरिहार्येर्थे इत्येवोत्तरं युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत् यच्च युध्यसंप्रहारइत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकं तथा च गौतम स्मरति नदोषोहिंसायामाहवेन्यत्र व्यश्वासारथ्यनायुधकृताञ्जलीप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यइति ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयं गर्भादिप्रायपाठादितिस्थित एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते तथा च युद्धलक्षणेर्थेग्निहोत्रादिवद्विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये

तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमहत्तु स्वभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत् यदि तु युद्धाख्य धर्म कारम्भेन गजाश्वेषु गुज्यते शूरत्व-
र्थमपराङ्मुखा अकुटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्ग योगिनो यथेति याज्ञवल्क्यवचनात् हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति भग-
वद्वचनाच्च तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात् तथा न युद्धस्य प्रारब्धस्य दृष्टादृष्टार्थत्व तुल्य-
मेव अथवा आत्मनित्यत्वपक्षएव श्लोकद्वय अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदगाह्यमताभ्युपगमासम्भवात अथ प्रयोजनानित्यश्चासौ देहादि-
यादिसंवन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्त एनमात्मान नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्त मृतं मन्यसे तथापि त्व
नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह जातस्य हीत्यादिना नित्यस्य जातत्व मृतत्व च औपचारिकं स्पष्टमन्यत् सर्वमात्मनित्यत्व
पक्षे योजनीयम् ॥२७॥ तदेव सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादित अधुनात्मनोऽशोच्यत्वे शरीराणि शोच्यानि हृदय
शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान् आदौ जन्मन प्राक् अव्यक्तानि अनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मान-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

न्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवना न तु-
किरूप्यादिवत्तु ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात् आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायेन म-
ध्येऽपि न सन्त्येवैतानि नासतो विद्यते भाव इति प्रागुक्तेश्च एवम्भूतेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःख-
प्रलाप न कोऽप्युचित इत्यर्थ न हि स्वप्ने विविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचन्ति पृथग्जना अपि तथानात्मपुराणं अदर्श-
नादापतित पुनश्चादर्शन गत भूतसङ्घ इति शेष तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोकोनोचित इति भाव आकाशादीनि भूतानि यत्रापि वा
श्लोको योज्य अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादि प्रागवस्था येषां तानि तथा व्यक्त नामरूपाभ्यां व्याकृतं मध्यं स्थितिकाले व्यक्ता भूत-
न तु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्या स्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घ-
टादीनां निधनं प्रलयो येषां तेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् तथा च श्रुति तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्याद्य-
व्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति लयस्थानं तु तस्यार्थसिद्ध कारणएव कार्यलयस्य दर्शनात् अन्यान्तर विना तथा चाग-

नकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोकोनोचितश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचितइति किमुवक्तव्यमितिभाव अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्त प्रलापोनोचितइत्यर्थ भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्होसि किमिति न प्रतिपद्यसइति सूचयति ॥ २८ ॥ ननु विद्वांसोपि बहव, शोचन्ति तत् किं मामेव पुन पुनरेवमुपालभसे अन्यच्च वक्तुरेव हि तज्जाड्य श्रोता यत्र न बुध्यतइति न्यायात्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोष तत्रान्येषामपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोक आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह एन प्रकृत देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमान आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवानन्दघनमपि दु खितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्यमप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वितीयमपि सद्वितीयमिव संभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषय प-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य: ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्य: शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥ २९ ॥

श्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां आविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्त करणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चित् शमदमादिसाधनसपन्नचरमशरीर कश्चिदेव ननु सर्वे तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषण आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतोमिथ्याभूतमपि सत्यस्यव्यञ्जक आविद्यकमप्यविद्यायाविघातकं अविद्यामुपघ्नन् तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति तथा य कश्चिदेन पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यतोसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोपि पुन समाधिमनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्र प्राप्तदु ष्प्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽतआश्चर्यवदेव भवति तदेतत्त्रयमाश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाताचेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीयाइत्यभिप्राय एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेय यो ह्यात्मानं जानाति सएव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात् अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् जानंस्तु समाहितचित्त प्रायेण कथं ब्रवीतु व्युत्थितचित्तोऽपि परेण

ज्ञातुमशक्यं यथा कथंचिज्ज्ञातोऽपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्नब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्य-
न्तदुर्लभएवेत्याह आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यइति यथा जानाति तथैव वदति एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः स चान्य सर्वज्ञजनवि-
लक्षण ननु यः पश्यति ततोऽन्यइति व्याघाताद् तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मण कर्तुश्च प्रागाश्च-
र्यत्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोयद्वचनं तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः 'यतोवाचानिवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सहेति' केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोविशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्य-
तावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादन तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संब-
न्धान्तरं सुषुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् नचविना संबन्ध
बोधनेति प्रसङ्गः लक्षणापक्षेऽपि तुल्यत्वात् शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वात् तात्पर्यविशेषान्नियमइतिचेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यवि-
शेषात् कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्वइतिचेत् हन्त तर्हि पुरुषगएव कश्चिद्विशेषोनिरूपत्वरूपोनियामक मन्त्राभिमन्प-
क्षेऽपि न दण्डवारित तथा च यादृशस्य शुद्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधं भवद्भिरङ्गीक्रियते ता-
दृशस्यैव केवलं शब्दविशेषोखण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नं एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्याविषयत्वाद्यतोवा-
चोनिवर्तन्ततइति सुतरामुपपन्नं अयं च भगवदभिप्रायोवार्तिककारैः प्रपञ्चित दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिण शब्दश-
क्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानत अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययो हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिता परैः जाग्रद्धन यत
शब्दं सुषुप्तो वेत्ति कश्चन ध्वस्तेऽतोज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलं अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् नश्यत्यविद्यया
सार्धं हत्वा रोगमिवौषधमित्यादिना ग्रन्थेन तदेव वचनविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियाया श्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा
श्रोतुर्दुर्लभत्वादपि तदाह याश्चर्यवच्चैनमन्य शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदेति अन्योद्रष्टुर्वक्तुश्च मुमुक्षुलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं
विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् श्रुत्वा चैनं मनन-
निदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति व्याख्यानं अत्रापि कर्तुराश्चर्यरू-
पत्वं अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलस्यातिदुर्लभत्वात् तथा च वक्ष्यति 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यतता-
मपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतइति' श्रवणायापि बहुभिर्यानलभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवोयं न विद्युः आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य ल-

श्चर्यवज्ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति श्रुतेश्च एवं श्रवणश्रोतव्ययोराश्चर्यत्वं प्राग्वद्व्याख्येयं ननु य श्रवणमननादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह नचैव कश्चिदिति चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थः कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वंस्तु नवेदेति किमु वक्तव्यं ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेन तद्दर्शनादिति न्यायात् उक्तं च वार्त्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात् असावपि च भूतो वा भावी वा वर्तते यथेति' श्रवणादिकुर्वतामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते अन्यदा तु न स च प्रतिबन्धपरिक्षय कस्यचिद्भूत एव यथा हिरण्यगर्भस्य कस्यचिद्भावी यथा वामदेवस्य कस्यचिद्वर्तते यथा श्वेतकेतो तथा च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोऽर्थः यदि तु श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदित्येवं व्याख्यायेत तदा आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनय क्षन्तव्य अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः कश्चिदेनं न पश्यति न वदति न शृणोति श्रुत्वापि न वेदेति पञ्चप्रकारा उक्ता कश्चित्पश्यत्येव न वदति कश्चित्पश्यति च वदति च कश्चित्तद्वचनं शृणोति च

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत। तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

तदर्थं जानाति च कश्चिच्छ्रुत्वापि न जानाति च कश्चित् सर्वैरपि भिन्न इति अविद्यापक्षे तु असम्भावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यात श्लोकः चतुर्थपादे तु इदमित्यध्याहार्यमिति योजना ॥२९॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्योऽतः सर्वदा नित्यं नित्य यस्मात् तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात् लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवाविनाशित्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्य वा शोच्यत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥३०॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणं चार्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव

करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्वरूपं अवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्मादावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यदप्युक्तं न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासोभवतीत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं कथं भीष्ममहं सङ्ख्येइत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधाद्यकरणं यदभिसहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात् हि यस्मात् धर्म्यात् अपराङ्मुखत्वधर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः साधनं न विद्यते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियोहि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधमैराजा चाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमित्यादिना

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्मइति नभ्रमितव्यं उदाहृतवचनेपि क्षत्रियोहीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तोधर्मइति साधु भगवताभिहितं अपरावोवा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवोगोअश्वानितिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयः साधनं न विद्यतइत्युक्तमिति न दोषः एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किञ्चिदनुष्ठातुं ततोनिवृत्तिरुचितेति निरस्तं न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवइत्येतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमानगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण चोपगतम् अप्रार्थनयैवोपस्थितं ईदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रिया प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाजः जयेसत्यनायासेनैव यशसोराजस्य च लाभात् पराजये चातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह स्वर्गद्वारमपावृतमिति । अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अव्यवधानेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादिकं तु चिरतरेण देहपातस्य प्रतिबन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता श्येनादयोहि विहिताअपि फलदोषेण दुष्टा तत्फलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि

ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायावतार
युद्धस्यहि फलं स्वर्ग सच न निषिद्ध. तथा च मनु 'आहवेषु मिथोन्योन्य जिघांसन्तो महीक्षित युध्यमाना पर शक्त्या स्वर्गं या-
न्त्यपराङ्मुखाइति' युद्धं तु अग्नीषोमीयालम्भवद्विहितत्वाच्च निषेधेन स्पृष्टुं शक्यते षोडशिग्रहणाग्रहणवत् [illegible]स्तुल्यब-
लतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सङ्कोचसंभवात् तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्याय युद्ध न प्रत्यवाय-
जनकं नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तोदोषः तेषामाततायित्वात् तदुक्तं मनुना 'गुरुं वा [illegible] ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् नाततायिवधे
दोषोहन्तुर्भवति कश्चनेत्यादि ननु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारत अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्य-
वचनात् आततायिब्राह्मणवधेपि प्रत्यवायोस्त्येव ब्राह्मणं न हन्यादिति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥

ब्रह्महा भवेत् इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्राह्मणं ब्राह्मणमालभेत इतिवद्युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुतरां [illegible] कु-
त्वे त्वत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यक [illegible]
रस्तु धर्मार्थसन्निपातेर्थग्राहिणएतदेवेति [illegible]
चतुष्पाद्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत्परं वचनमेतदित्याह भवत्वेवं न नो हानि [illegible] स्वजन
हि कथं हत्वा सुखिन स्याम माधवेत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥३२॥ ननु नाहं युद्धफलकाम न काङ्क्षे विजयं कृष्ण [illegible] उक्तं त-
त्कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्काकरणे दोषमाह अथेति पक्षान्तरे इम भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रातियोगिक धर्म्यं हिंसादिदोषणादुष्टं सतां ध-
र्मादनपेतमिति वा सच मनुना दर्शितं 'न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थ-
लारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनं न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् नायुध्यमानं पश्यन्तं

न परेण समागतं नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्निति' मतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानोऽपि पापीयान्स्यात् त्वं तु परैराहूतोऽपि सङ्ग्रामे धनमपि सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतो लोकतो वा भीतः परावृत्तो भविष्यसि चेत् ततो निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेदित्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा न निवर्तेत सङ्ग्रामादित्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामनिवृत्त्या च रणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि न तु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अथवा अनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दुष्टा अवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सन् चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रभाङ् माभूरित्यभिप्रायः तथा च मनुः 'यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु' इति याज्ञवल्क्योऽपि 'रा-

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

जा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम्' इति' तेन यदुक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः' एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदने-ति' तन्निराकृतं भवति ॥३३॥ एवं कीर्तिधर्मयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता तत्र पापान्यमनिष्टं [illegible] नेन तु स्वफलदमामुष्मिकत्वात् शिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलदमत्यसह्यमित्याह भूतानि देवर्षिमनुष्यादीनि ते तव अव्ययां दीर्घकालामकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोऽयमित्येवंरूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे कीर्तिधर्मनाशमनुष्य [illegible] न केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपि तु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि न केवलं त्वमेवैनां प्राप्स्यसि अपि तु भूतान्यपि [illegible] कीर्तिं वा निवारयामि ननु युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् तथा च [illegible] 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्यु-

विवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे तथा गुह्येन सपत्नौ [illegible] एवेदं मनुनाप्युक्तं [illegible] तस्य किमकीर्तिर्दु खमिति शङ्कामनुदाति समाविनस्य [illegible] कीर्तिर्मरणादति-रिच्यते अधिका भवति चोदना एव यस्मात् [illegible] नाकीर्तिदु ख सोढु शक्ष्यसि [illegible] ॥३४॥ ननूदासीनानां निन्दन्तु नाम भीष्मद्रोण [illegible] महारथा [illegible] कृपयेति त्वां मस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथा नतु ते मा बहु [illegible]

भयाद्रणादुपरतं मस्यन्ते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघ-
वम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥ निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो
दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

त्वं बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुन इत्येवं मत तएव त्वां महारथा भयादुपरत [illegible] भूत्वा [illegible] ला-घवं अनादरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि [illegible] लाघवं यास्यसीति भा ॥३५॥ ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु मस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह [illegible] यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवो दुर्योधनादय अवाच्यवादान् वचनानर्हान् [illegible] शब्दान् बहू-ननेकप्रकारान् वदिष्यन्ति नतु बहु मंस्यन्त इत्यर्थः [illegible] सा-मर्थ्यनिन्दनादि दु खं सोढु शक्ष्यामीत्यत आह ततः [illegible] किन्तु दुःखतरं ततोधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततोनिवृत्तौ तु शत्रुकृतानिन्देत्युभयत पाशारज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्ट पूर्वार्धे यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्मात् जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति कृत निश्चय सन् युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसन्देहेपि युद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतेन नचैतद्विद्म कतरन्नोगरीयइत्यादि परिहृतम्॥३७॥ नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघात राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्य स्यात् ततश्च काम्यस्याकरणे कुत पाप दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतोधर्मत्व तथा चाथ चेदिति श्लोकार्थोव्याहतइति चेत् तत्राह समता-करण रागद्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजये च द्वेषमकृत्वा त-

हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृ-

तनिश्चयः ।३७। सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व

नैव पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

तोयुद्धाय युज्यस्व सनद्धोभव एव सुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानोगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्त नित्यकर्माकरणनिमित्त च पाप न प्राप्स्यसि यस्तु फलकामनया करोति सगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्त पाप प्राप्नोति यो वा नकरोति स नित्यकर्माकरणनिमित्त अत फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पाप न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोभिप्राय हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोष तथा चापस्तम्ब स्मरति 'तद्यथाम्रेफलार्थे निर्मिते (नि-र्मिते) छायागन्धइत्यनूत्पद्यते एव धर्म चर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति अतोयुद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वाभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादि निराकृत भवति ॥३८॥ ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापाभाव तथापि न मा प्रति युद्धकर्तव्यतोपदेशस्तवोचित यत्तन्वेत्ति हन्तारमित्यादिना कथ सपुरुष पार्थ क घातयति हन्ति कमित्यनेन विदुष सर्व कर्मप्रति-

क्षपात् नाहं कर्त्ता भोक्ता शुद्धस्वरूपोहमस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्य इति च ज्ञानं सम्भवति विरोधात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासम्भवात् प्र-
काशतमसोरिव अथ चार्जुनाभिप्रायोज्यायसीचेदित्यत्र व्यक्तोभविष्यति तस्मादेकमेव मां प्रति ज्ञानस्य कथनमुपदेशोनोपपद्यते
इति चेत् न विद्वदविद्वदवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भगवान् एषा नत्वेवाहमित्यादिएकविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता
साङ्ख्ये सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति सङ्ख्या उपनिषत् तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते
य स साङ्ख्य औपनिषदः पुरुष इत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिः तन्मात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वां प्रति मयोक्तं नैनाहं जातु अन्यत्र
कचिदपि कर्मोच्यते तस्य कार्यं न विद्यत इति वदता पत्वात् यदि पुनरत्र मयोक्तेऽपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चेत्तदा नातः सदा नन्त-
येनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वयानुष्ठेय तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्रोक्तां फलाभिस-
न्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु तुशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगबुद्ध्यव्यतिरेकसूचनार्थं तथा च शुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञा-

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्र-
हास्यसि ॥ ३९ ॥

नोपदेशोऽशुद्धान्तःकरणं प्रति तस्योपदेश इति तत्र समुच्चयशङ्कया निरोधः काशइत्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिमाह यया नैति
यथा व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तत्वं कर्मनिमित्तं बन्धं अन्तःकरणाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रथमं पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्ति-
रूपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि अयमाव कर्मनिमित्तोज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते श्रवणं परमेतु नेति हि श्रवणादि-
लक्षणो विचारस्तु फलात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासम्भावनादिप्रतिबन्धं दूरीकरोत्यपन्यत्तेन न कर्मबन्धनिराकरणोपाय तस्मात् अ-
तोत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणादिरेव मनस्य तत्र जाता द्वैतं सत्त्वशुद्धेरिति तथा
च वक्ष्यति कर्मण्येवाधिकारस्ते एतेन मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि
स्त्यर्जुनायोपदिश्यतदाति निरस्तं कर्मबन्धं संसारमीश्वराराधनाद्निमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राप्ता
हारदोषः कर्मपदत्रयार्थं च परिहर्त्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति,

श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वादन्यान्प्रति कर्मानुष्ठानं विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्योपपत्तेः यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेऽपि कर्तुमशक्यत्वात् कुतः कर्मबन्धं प्रहास्यसीति फलप्रत्याशेत्यत आह भगवान् अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दवाच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्तायाएव विविदिषाया कर्मफलत्वाद्वेदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशो नास्तीति साधूक्तं तदुक्तं 'नद्ययेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृदिति' तथा प्रत्यवायः अङ्गवैगुण्यनिबन्धनं वैगुण्यमिह न विद्यते

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

तमेतमिति वाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् तत्र च सर्वाङ्गोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेऽपि फलाभिसन्धिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् न हि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः इदं च पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः' यद्वा 'विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः इति' तथा च फलाभिसन्धिना क्रियमाणएव कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमात् तद्विलक्षणे शुद्ध्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नाङ्गवैगुण्यनिमित्तः प्रत्यवायोऽस्तीत्यर्थः तथा अस्य शुद्ध्यर्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि सकृदेवेतिकर्तव्यतया वा यथाशक्ति भगवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठितं सत् महतः संसारभयात्त्रायते भगवत्प्रसादसंपादनेनानुष्ठातारं रक्षति 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः इत्यादिस्मृतेः' तमेतमिति वाक्ये स-

मुखयविषयकाभावाच्च अशुद्धितारतम्यादेवानुगानतारतम्योपपत्तेरेकमुक्त कर्मैव नं प्रहास्यसीति॥४०॥ एतदुपपादनाय तस्मिन्निति- वाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह हेकुरुनन्दन इह श्रेयोमार्गे तमेतमितिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्यविवक्षितवेदानुवचनेनेत्यानां तृतीयादिभिस्त्वा प्रत्येक निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे हि समु- च्चय स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिन्दित छन्दस्साम्येन यदग्नये च प्रजापतये चेतिवच्चशब्देन न तथात्र किञ्चित्कार- णमस्तीत्यर्थं साङ्ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदवा- क्यसमुत्थत्वा दितरस्त्वव्यवसायिनां बुद्धयोवाच्याइत्यर्थइति भाष्यकृत अन्येतु परमेश्वराराधनेनैव संसार तरिष्यामीति निश्च- यात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहु सर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ॥ बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चित ॥ वेदवादरता. पार्थ नान्यदस्तीति वादिन ॥४२॥

भयादित्युपपन्न कर्मकाण्डे पुन बहुशाखा अनेकभेदा कामानामनेकभेदत्वात् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात् बुद्धयोभवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्द अत [illegible] बुद्ध्य- र्थकर्मणामित्यभिप्राय ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धि [illegible] कस्माद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभि यामिमां वाचं प्रवदन्ति तया वाचापहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वय इमा प्रत्ययनाविद्युपात्तत्वेन प्रत्यक्षां पुष्पिता पुष्पितपलाशवदापातरमणीयाम् [illegible] कुतोनिरतिशयफलत्वाभावस्तत्राह जन्मकर्मफलप्रदा [illegible] नानिमित्त तदधीनं च फल [illegible] भोगैश्वर्यगति [illegible] प्रचुरं देवादिरूपं

मित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूतान्ये क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहुलां विस्तृता अतिबाहुल्येन भोगै श्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिकामति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्व प्रसिद्ध एतादृशी कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति के ये अविपश्चित विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्या अतएव वेदनादरता वेदे ये सन्ति वादाअर्थवादा अक्षय्य ह वै चातुर्मास्ययाजिन सुकृत भवतीत्येवमादयस्तेष्वेव रतावदार्थ मत्यत्वेन एवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेनासन्तुष्टा हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति वादिन कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यत् ज्ञानकाण्ड सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशय ज्ञानफलमिति वदनशीला महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिणइत्यर्थ कुतोमोक्षद्वेषिणस्ते यत कामात्मान काम्यमानविषयशतानाकुलचित्तत्वेन काममया एवसाति मोक्षमपि कुतोन कामयन्त

कामात्मान. स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगति प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्ताना तयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धि. समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

यत स्वर्गपरा स्वर्गएवोर्वश्याद्युपेतत्वेन परउत्कृष्टोयेषान्ते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरुपार्थोनास्तीति आगयन्तोविवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमाइति यावत् तेषा च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययो प्रसक्ताना क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्त करणानां तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमाच्छादित चेतोविवेकज्ञान येषा तथाभूताना अर्थवादा स्तुत्यो तात्पर्य विपये प्रमाण [illegible] वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमसक्ताना सना [illegible] करणे व्यवसाया[illegible]का बुद्धिर्न विधीयते न [illegible] व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषा न भवतीति वा अधिकरणे [illegible] वा मतस्यास्तुल्यत्वात् [illegible] ते [illegible] अस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्त करण वा परमात्मावेति [illegible] व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यतइति व्याख्याने तु [illegible] फलाभिसन्धिदोषाद्बाशशुद्धि [illegible] भोगानुगुणा तु बुद्धिर्न [illegible] एतदेव [illegible] एत-

रुपाणि फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चितो फलवैलक्षण्यं विस्तरेणचैत-
दग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ननु सकामानां माभूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धि निष्कामानां तु व्यवसाया-
त्मकबुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्ध समानइत्याशङ्क्याह त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्य काममूल
संसार सएव प्रकाश्यत्वेन विषयोयेषां तादृशा वेदा कर्मकाण्डात्मका योयत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयतीत्यर्थ न हि
सर्वेभ्य कामेभ्योदर्शपूर्णमासाविनिविनियोगेपि सकृदनुष्ठानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनयानुतिष्ठति
तदेव फलं तस्मिन्प्रयोगइतिस्थित योगसिद्ध्यधिकरणे यस्मादेव कामनाविरहे फलविरह तस्मात्त्व निस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव हे
अर्जुन एतेन कर्मस्वाभाव्यात्ससारोनिरस्त ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतोनिष्कामत्वमतआह निर्द्वन्द्व सर्वत्र

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥

भवेति संबध्यते मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव असह्य तु दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्य-
सत्त्वस्थ नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्व धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्त्वोहि शीतोष्णादिपीडया मरिष्या-
मीति मन्वानोधर्माद्विमुखःभवति त्व तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनोभव ननु शीतोष्णादिसहनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं
किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्त च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुत सत्त्वमित्यतआह निर्योगक्षेम अलब्धलाभोयोग लब्धपरिक्षणं
क्षेमस्तद्रहितोभव चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितोभवेत्यर्थ न चैव चिन्ता कर्तव्या कथमेव सति जीविष्यामीति यत सर्वान्तर्यामी पर
मेश्वरएव तव योगक्षेमादिनिर्वाहयिष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य सआ-
त्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतोमम सएव देहयात्रामात्रमपेक्षित सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तोभवेत्यर्थ
आत्मवानप्रमत्तोभवेति वा॥४५॥न चैव शङ्कनीय सर्वकामनापरित्यागेन कर्मकुर्वन्नहं तैस्तै कर्मजनितैरानन्दैर्वञ्चित स्यामिति यस्मात्

उदपाने क्षुद्रजलाशये जातावेकवचनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संप्लुतोदके महति जलाशये तावानर्थो भ-वत्येव यथा हि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां भवति सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारेन्तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थो हिरण्यगर्भानन्दपर्यन्तः तावा-न्विजानतो ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोर्भवत्येव क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् एतस्यै-वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यपदे-शआकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तयैव च सर्वानन्दप्राप्तौ न क्षुद्रानन्दाप्राप्तिनिबन्धनंभयप्रत्यवकाशः अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावान् तावानिति पदद्वयानुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्मभिरा-त्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्यं किं बह्वायासैः कर्मनिर्वाहैरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह ते तवाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधके अधिकारो मयेदं कर्तव्यमिति बोधोऽस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वे-दान्तवाक्यविचारादौ कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारो मयेदं भोक्तव्यमिति बोधो मास्तु ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह मा कर्मफलहेतु-र्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादको भवति त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या

कृतं कर्म फलाय कल्पतइत्युक्तं फलाभावेपि कर्मणां मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा तु खरूपेणेति अकार्यो तव प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनञ्जय त्वं योगस्थ सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्र जातावेकवचनं सङ्गत्यागोपायमाह सिद्ध्यसिद्ध्यो समोभूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फला-सिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्सोक्त अत्र तु योगस्थ कर्माणि कुर्वि-त्युच्यते अत कथमेतदूबोद्धुं शक्यमित्यतआह समत्व योगउच्यते यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्यो समत्वं इदमेव योगस्थइत्यत्र योगशब्दे-नोच्यते न तु कर्मेति न कोपि विरोधइत्यर्थ अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियतइत्यपौनरुक्त्यमिति भाष्यकारीय पन्था सुख-दु खे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशे-

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्य-ते ॥४८॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

षः ॥४८॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थोयेन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते इति' न्यायात् तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसन्धिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणावरं सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनञ्जय तस्मात् बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगं अन्विच्छ कर्तुमिच्छ ये तु फलहेतव फलकामाः अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणा. सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशा अत्यन्तदीनाइत्यर्थ 'योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वादस्माल्लोकात्प्रैति सकृपणइति श्रुते' तथा च त्वमपि कृपणोमाभू किन्तु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्म-योगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः यथाहि कृपणाजना अतिदु खेन धनमर्जयन्तोयत्किंचिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सुखमनुभ

वितुं नशक्नुवन्तो त्यात्मानमेव वञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणा क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिताइत्य-होदौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तोजहातिपरित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तोभव यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोगः ईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्बन्धकानामपि कर्मणां तदभावोमोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मत्वमापि सन् दुष्कृतक्षयं करोतीति महाकुशलत्वं तु न कुशलोयतश्चेतनोपि मजानीयतदुष्कृतक्षयं न करोत्यपीति व्यतिरेकोत्र ध्वनितः अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मात् कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलं दुष्टकर्मनिवारणचतुरमित्यर्थः ॥५०॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृ-

बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ताहि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

तहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्याशङ्क्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह समत्वबुद्धियुक्ताहि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति तादृशाश्च सन्तोज-जन्माख्येन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म अनामयं अविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छन्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्ते कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणात्पन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मइत्युक्तेः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोभिप्रायः ॥ ५१ ॥ एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यतआह न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्या-

द्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यति रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यतइति यावत् तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्य गन्तासि प्राप्तासि (प्राप्नोषि) परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायादिति श्रुते निर्वेदेन फलेनान्त करणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्राय ॥५२॥ अन्त करणशुद्ध्यैवं जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामह ते तव बुद्धि श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक् यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन त विक्षेप परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेप रहिता अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनराहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अथवा निश्चला संभावनाविपरीतभावनारहिता अचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजन

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तदा तस्मिन्काले योग जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कार सर्वयोगफलमवाप्स्यसि तदा पुन साध्यान्तराभावात् कृतकृत्य स्थितप्रज्ञोभविष्यसीत्याभिप्राय ॥५३॥ एव लब्धावसर स्थितप्रज्ञलक्षण ज्ञातुमर्जुनउवाच यान्येव हि जीवन्मुक्ताना लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वान स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य सस्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थो व्युत्थितचित्तश्चेति अतोविशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा लक्षणं समाधिस्थ स्थितप्रज्ञ केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थ सच व्युत्थितचित्त स्थितधी स्थितप्रज्ञ स्वय किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षण किं कथ प्रभाषते सर्वत्र संभावनायां लिङ् तथा किमासीतेति व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथ बहिरिन्द्रियाणा निग्रह करोति तन्निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथ विषयान्प्राप्नोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थ तदेव चत्वार प्रश्ना समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एक व्युत्थि-

ते स्थितप्रज्ञे त्रयहति केशवेति सबोधयन् सर्वान्तर्यामितया त्वमेवेतादृश रहस्यं वक्तुं समर्थोसीति सूचयति ॥ ५४ ॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तर भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति कामान् कामसङ्कल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृति-भेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपाश्रितान् सर्वान्निरवशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजाति सर्ववृत्तिशून्यएव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थइति शेष कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मधर्मा स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वन्हयौष्णवत् स्वाभाविकत्वान् मनसस्तु धर्मास्ते अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तु शक्याएवेत्यर्थ ननु स्थितप्रज्ञस्य मु-खप्रसादलिङ्गस्य सन्तोषविशेष प्रतीयते सकथ सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यतआह आत्मन्येव परमानन्दरूपे नत्वनात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्ट परितृप्त परमपुरुषार्थलाभात् तथा च श्रुति 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्तेकामायेस्य हृदि श्रिता' अथ मर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतइति 'तथा च समाधिस्थ स्थितप्रज्ञएवविधैर्लक्षणवगचिभि शब्दैर्भाष्यतइति प्रथम

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रश्नस्योत्तरम् ॥५५॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तर-माह द्वाभ्यां दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवाता-तिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रज परिणामसन्तापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्राप्तेषु नोद्विग्नं दुःखप-रिहाराक्षमतया व्याकुल न भवति मनोयस्य सोनुद्विग्नमना अविवेकिनोहि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोहं धिङ्मा दुरात्मानमेतादृशदुःख-भागिनं कोमे दुःखमीदृश निराकुर्यादित्यनुतापात्मकोभ्रान्तिरूपस्तामसाचित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्योजायते यद्यय पापानुष्ठानसमयेस्या-त्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफल स्यात् भोगकाले तु भवेत्कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायतइति अविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिन स्थितप्रज्ञस्य सभवति दुःखमात्र हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते नतु तदुत्तरका-

लीनोभ्रमोपि ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासंभवा-त्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्त-रेणाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्जा-तीयसुखस्पृहारहितः स्पृहा हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रा-न्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते न हि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति अतो यथा सति कारणे कार्यं माभूदिति वृथाकाङ्क्षारूपद्वेषो विवे-किनो न संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अहो धन्योहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन वोपा-येन ममेदृशं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः अत एवोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविव-

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

र्धते स विगतस्पृह इति वक्ष्यति च न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात् तथा वीतरा-गभयक्रोधः रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोत्यन्ताभिनिवेशरूपः रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते त-न्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो म-न्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्विगता यस्मात् स तथा एतादृशो मुनिर्मननशीलः सन्न्यासी स्थि-तप्रज्ञ उच्यते एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषतइत्यन्वयः उक्तं च अन्योपि मुमु-क्षुर्दुःखे नोद्विजेत् न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥ किं च सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः यस्मिन्सत्य-न्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः भगव-ति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यं तत्तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य

नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न प्रशंसति अशुभं तु स्वहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यं स्वकलत्रादि स्तशुभोविषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्द सच तामस तद्गुणकथनादे परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतु परकीयविद्याप्रकर्षादिरेन प्रत्यशुभोविषयस्त निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेष सोपि तामस त निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषो भ्रान्तिरूपो तामसौ कथम भ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे सम्भवेतां तस्माद्विचालकाभावात् तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुने प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी सस्थितप्रज्ञ इत्यर्थ एवमन्योपि मुमुक्षु सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्राय अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपा वाचोन प्रभाषेत इति व्यतिरेक उक्त ॥५७॥ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भि श्लोकै तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्था-

य: सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥ यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

नेन विक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाधावेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह यदा व्युत्थित सर्वश सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्य शब्दादिभ्य सर्वेभ्य च पुनरर्थे यदा संहरते पुनरुपसंहरति सङ्कोचयति तत्र दृष्टान्त कूर्मोऽङ्गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टं पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि मकतामभवृत्त्यभाव ... अधुना तु पुन समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव उक्तो निरोध ॥५८॥ ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्त तत्राह निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिण काष्ठतपस्विनो वा विषया शब्दादयो विनिवर्तन्ते किन्तु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा अज्ञस्य विषया निवर्तन्ते तद्विषयो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थ अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थित-

स्य रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्तते अपिशब्दाद्विषयाश्च तथाच यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातं एव च सरागनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्ये महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥५९॥ तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति तत्र बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह हे कौन्तेय यततः मुहुर्मुहुर्विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोऽपि चक्षिङोऽनुदात्तेत्त्वकरणादनुदात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धं विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं निर्विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति ननु विरोधिनि विवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनि प्रम-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

थनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अत प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञाया प्रविष्टं मनस्तत प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्रमाथिनो दस्यव प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधाने मनो हरन्तीति ॥६०॥ एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह मत्पर इति अहं सर्वात्मा वासुदेव एव परः उत्कृष्टः उपादेयो यस्य स मत्परः एकान्तमद्भक्त इत्यर्थः तथा चोक्तं न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते राजाश्रितोऽयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वश्या भवन्ति तथैव भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य त-

त्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि पुनश्च भगवदाश्रितोऽयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः यथा च भगवद्भक्तेर्महा-
प्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः इन्द्रियवशीकारे फलमाह वशे हीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतेन्द्रियः स आसीतेति प्रश्नस्योत्तरमु-
क्तं भवति ॥६१॥ ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारा अनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तु तदभावात् सर्पवन्मनस्यनिगृहीतेऽपि न कापि क्षति
बाह्येन्द्रियनिग्रहेणैव कृतकृत्यत्वात् तावत् युक्त आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वा-
भ्यां निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन् विषयान् ध्यायतो मनसा पुनः पुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्गः आसङ्गः ममात्यन्तं सुखहेत-
व एत इत्येवं रूपो मनाध्यासलक्षणः प्रीतिविशेषः उपजायते सङ्गात् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात् संजायते कामः ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते
॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशा
त्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

तस्मात् कामात् कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात् प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभाव-
रूपः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः तस्याश्च स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेरेकाग्र्याकार-
मनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धात् अनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन विलयः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च
फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स मृत एवेति लोके व्यवह्रियते अतः प्रणश्यती-
त्युक्तं यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि पातमाह अनर्थप्राप्तिस्तस्मात् महता प्रयत्नेन मनो निगृण्हीयादित्यभिप्रायः अतो यु-
क्त आसीतेत्युक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेति ॥६२॥ ॥६३॥ मनसि निगृहीते तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोष इति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्त-
रमाह द्वाभ्यां रागद्वेषेति वशे स्वमर्गहितचेताः सर्वाणीन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति विधेयात्मा तु त-

शब्द पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयान् शब्दादीननिषिद्धान् चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामाधिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयोरभावे च न नष्टधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भो न दोषमावहतीति न बुद्धिव्याघातशङ्काभाव एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं पुनः तर्हि भोगेन जीवनार्थं विषयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥६४॥ प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्ययतेरुपजायते हि यस्मात् प्रसन्नचेतसोयतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परिसमन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्द्वारा अज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेपि प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥६५॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते तद्बुद्ध्यभावे न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः नचाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कुतोनास्ति बुद्धिरित्यतआह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणांमध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेर्यते प्रवर्तत इति यावत् कर्मकर्तरिलकार तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृत अस्य साधकस्य मनसोवा प्रज्ञामात्मविषया शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदैकमपीन्द्रियं प्रज्ञा हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमुवक्तव्यमित्यर्थ दृष्टान्तस्तु स्पष्ट अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्त एव दार्ष्टान्तिकेप्यम्भ स्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मन स्थैर्यइति सूचितम् ॥६७॥ हि यस्मादेव सर्वेश सर्वाणि समनस्कानि हेमहाबाहो इतिसर्वोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेपि त्व क्षमोसीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्श इन्द्रिय

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा
पश्यतोमुने ॥ ६९ ॥

संयमस्य स्थितप्रज्ञप्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुप्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥६८॥ तदेव मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकामिन्द्रियसंयम कर्तव्यइत्युक्त स्थितप्रज्ञस्य तु स्वत सिद्धएव सर्वेन्द्रियसंयमइत्याह या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा ता प्रत्यप्रकाशरूपत्वात् तस्या ब्रह्मविद्यालक्षणाया सर्वभूतनिशाया जागर्ति अज्ञाननिद्राया प्रबुद्ध सन् सावधानोवर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञइत्यर्थ यस्या तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्राया प्रसुप्तान्येव भूतानिजाग्रति स्वप्नवद्व्यवहरन्ति सा निशा नप्रकाशत आत्मतत्त्व पश्यतोपरोक्षतया मुने स्थितप्रज्ञस्य यावद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शन बाधपर्यन्तत्वात् भ्रमस्य तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्त कश्चिद्व्यवहार तदुक्त वार्तिककारै 'कारकव्यवहारे हि शुद्ध वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवाय समारोशात्मवेदिनां या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वय हरिरिति' तथा च

यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वदर्शनजन्यत्वात् यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात् तथा च श्रुतिः 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति' विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनः कथं विधिकिक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतःसिद्ध एव तस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणः सन्नवृद्ध्यादिप्रभवा अपि सर्वा आपः समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तमर्यादं अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशय उक्तः यद्वत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामा अक्ष-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥ निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

लोकैः काम्यमाना शब्दाद्याः सर्वे विषया अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्ताविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन न कामकामी काम्यन्त इति विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी स शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण महति क्लेशार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञानिन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासमन्तरेण च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्बाधितानुवृत्तविषयभोगेऽपि निर्विकारतेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान् बाह्यान् गृहक्षेत्रादीन् आन्तरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान् कामांस्त्रिविधान् विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निस्पृहः सन् यतो निरहङ्कारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा अतो निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेऽपि प्रारब्धवशात् क्षिते कौपीनाच्छादनादौ

ममेदमित्यभिमानवर्जित सन् ॥ पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा स एवंभूत स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥७१॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि संप्रति कर्मयोगफलभूतां साङ्ख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अस्यां स्थितौ अन्तकालेऽपि अन्त्येऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्म्यां स्थितावेव तिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः ॥ ७२ ॥

ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलं । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥श्रीकृष्णाय परमात्मने गीतामृतदात्रे नमः॥ एवं तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातितो द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितः तथा हि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाधनपुरःसरः सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदशायां च परमपुरुषार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः दैवसम्पदाख्या च शुभवासना तदुपकारिण्यादेया आसुरसम्पदाख्या त्वशुभवासना तद्विरोधिनी हेया दैवसम्पदोऽसाधारणं कारणं सात्त्विकी श्रद्धा आसुरसम्पदस्तु राजसी तामसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः तत्र योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रपञ्च्यते ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसम्पत्तिपुरःसरः विहाय कामान्यः सर्वानित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाभ्यां एतावता च त्वम्पदार्थोऽपि निरूपितः ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायषट्केन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदार्थोऽपि निरूपितः प्रत्यध्यायं चावान्तरसङ्गतिमवान्तरप्रयोजनभेदं च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वम्पदार्थैक्यज्ञानरूपा वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चिता ज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना सूत्रितं त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे सैव जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी सम्पदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरी सम्पच्च हेया षोडशे दैवसम्पदोऽसाधारणं कारणं च सात्त्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थ इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिपरिहारेण सप्तदशे एवं सफला ज्ञाननिष्ठा अध्यायपञ्चकेन प्रतिपादिता अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहार इति कृत्स्नगीतार्थसङ्गतिः तत्र पूर्वाध्याये साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठोक्ता योगे त्विमां शृण्विति कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीत्यन्तेन न चानयोर्निष्ठयोरधिकारिभेदः स्पष्टमुपदिष्टो भगवता न चैकाधिकारिकत्वेनैव समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठाया बुद्धिनिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभि-

धानात् यावानर्थ उदपाने इत्यत्र च ज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्य दर्शितत्वात् स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा च एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति सप्रशंसं ज्ञानफलोपसंहारात् या निशा सर्वभूतानामित्यादौ ज्ञाननिष्ठस्य तद्दर्शनाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वात् अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्वकल्पनात् 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेश्च तत् तर्हि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधिनोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात् भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्तु प्रत्येकं स्वतन्त्रमिति एकमर्जुन प्रति तूभयोपदेशानुक्तं न हि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेशो युक्तः न वा ज्ञानाधिकारिणं प्रति कर्मनिष्ठा एकमेव प्रति विकल्पेनोभयोपदेश इति चेत्र उत्कृष्टनिकृष्टयोर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवाच्च तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारि

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नि-
योजयसि केशव ॥ १ ॥

कत्वे एक प्रत्युपदेशायोगादेकाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेश्च विकल्पाभ्युपगमे चोत्कृष्टमनायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निकृष्टमनेकायासबहुलं कर्मानुष्ठातुमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धिः हे जनार्दन सर्वैर्जनैरर्थते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति त्वं तथाभूतं मयापि श्रेयोनिश्चयार्थं याच्यसे इति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः कर्मणो निष्कामादपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मता तत्तदा किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुले मां भक्तं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्तेइत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वद्रष्टुरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मा भक्तं शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नमित्यादिना त्वदेकशरणतयोपसन्नं प्रति प्रतारणा नोचितेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

॥३७॥

ननु नाहं कंचिदपि प्रतारयामि किं पुनस्त्वामतिप्रियं त्वं तु किं मे प्रतारणाचिन्हं पश्यसीति चेत् तत्राह तव वचनं व्यामिश्रं न भवेत्येन ममत्वेकाधिकारित्वमिश्राधिकारिकानसन्देहाद्व्यामिश्रं सङ्कीर्णमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मन्दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयस्येव मम तु स्वाशयदोषान्मोहो भवतीतीवशब्दार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थत्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तेर्गर्भाधिकारिभेदं मन्यसे तदेकं मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशायोगात् तत् ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद येनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया मया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्तुं योग्यः स्यामेवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे विकल्पसमुच्चययोरसम्भवाद् भिन्नाधिकारिके ज्ञानायार्जुनस्य प्रश्न इति स्थितं इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निरस्तं पुन

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

पुनर्भाष्यकृतातिविस्तरेण तत्कर्तुमिह प्रवृत्त 'भाष्यकारमतसारदर्शिना ग्रन्थमात्रमिह योज्यते मया आचार्यो भगवान् उच्यते केवल स्ववचसोऽविशुद्धये,॥ २ ॥ एवमधिकारिभेदेनार्जुनेन पृष्टे तदनुरूपं प्रतिवचनं अस्मिन्नधिकारित्वाभिमते लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वं अध्याये मया तत्रात्माऽनहि ... लक्षणेनोक्ता तथा चाधिकार्यैक्यशङ्कया गम्भीरमिति भाव हे अनघ अपापेति सम्बोधयन्नुपदेशयोग्यता अर्जुनस्य सूचयति एकैव निष्ठा साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारा ननु द्वे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथमित्युक्ते निष्ठे इत्येकवचनं तथा च श्रुतिः एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति सङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसन्यासानां वेदान्तविज्ञान

सुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्तःकरणानां साङ्ख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति व्युत्पत्त्या योगो निष्ठोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परइत्यादिना अशुद्धान्तःकरणानां तु ज्ञानभूमिमनारूढानां योगिनां कर्माधिकारयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यतेन्तःकरणशुद्ध्यानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यतइत्यादिना अतएव न ज्ञानकर्मणो समुच्चयो विकल्पो वा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्तःकरणानां सर्व ज्ञानेनैवेति ज्ञानमिति चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेव त्वां प्रति द्विविधा निष्ठोक्ता एषा तेभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्विति अधिकारिभेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेप्युपदेशवैयर्थ्यमित्यभिप्राय एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठान न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिर्मोघं पार्थ सजीवतीत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किञ्चिदपि कर्मापेक्षितमिति दर्शयति यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसक्तइत्यारभ्य तु बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण सभयाते फलाभि-

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ।

सन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति ततः परं त्वथ केनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्मण शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अत कामराहित्येनैव कर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्ति वदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥ तत्र कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः कर्मणां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति' श्रुत्याऽऽत्मज्ञाने विनियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानायोग्यो बहिर्मुख पुरुषो नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठामिति यावत् नाश्नुते न प्राप्नोति ननु एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुते सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृत कर्मभिरित्यतआह न च संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतात् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां सम्यक् फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थ कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण संन्यासएव न संभवति यथाकथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भाव ॥ ४ ॥

तत्र कर्मजन्यशुद्ध्यभावे बहिर्मुख हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रिय अकर्मकृत्सन्न तिष्ठति अपि तु लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्र एवातिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य सन्यासोन सम्भवतीत्यर्थ कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्यकुर्वाणोन तिष्ठति हि यस्मात् सर्व प्राणी चित्तशुद्धिरहित अवश अस्वतन्त्रएव सन् प्रकृतिजै प्रकृतितोजातैरभिव्यक्तै कार्योकारेण सत्त्वरजस्तमोभि स्वभावप्रभावैर्वा रागद्वेषादिभिर्गुणै कर्म लौकिक वैदिक वा कार्यते अत कर्माण्यकुर्वाणोन कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थ स्वाभाविकागुणाश्चालका अत परवशतया सर्वदा कर्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धे सर्वकर्मसन्यासोन सम्भवतीति न सन्यासनिबन्धना ज्ञाननिष्ठा सम्भवतीत्यर्थ ॥५॥यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसन्यासस्त्वशुद्धचित्तस्तत्फलभाङ्न भवति यत यो विमूढात्मा रागद्वेषादिदूषितान्त करण

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणै ॥ ५ ॥
कर्मेन्द्रियाणि सयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचार सउच्यते ॥ ६ ॥

औत्सुक्यमात्रेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि सयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियै कर्माण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्व स्मरन्नास्ते कृतसन्यासोऽहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति समिथ्याचार सत्त्वशुद्ध्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार उच्यते 'त्वपदार्थविवेकाय सन्यास सर्वकर्मणां श्रुत्येह विहितोयस्मात्तत्यागी पतितो भवेदित्यादि धर्मशास्त्रेण' अतउपपन्न न च संन्यसनादेवाशुद्धान्त करण सिद्धि समधिगच्छतीति॥६॥औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्माण्यसन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्र कुर्यात् यस्मात् तुशब्दोशुद्धान्त करणसन्यासिव्यतिरेकार्थ इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुशब्दादिविषयासक्तेर्निवर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभि कर्मयोग शुद्धिहेतुतया विहित कर्मारभते करोत्यस-

क फलाभिलाषशून्य सन् योऽविवेकी सद्वतरस्मान्मिथ्याचारादिविशिष्यते परिश्रमसाम्येपि फलातिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठो भवति हे अर्जुन आश्चर्यमिदं पश्य यदेक कर्मेन्द्रियाणि निगृह्णन् ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन् पुरुषार्थशून्योऽपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापारयन् परमपुरुषार्थभाग्भवतीतिवा ॥७॥ यस्मादेव तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः त्वं नियतं कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेण नियत विध्युद्देशे फलसम्बन्धशून्यतया नियतनिमित्तेन विहित कर्म श्रौतं स्मार्तं च नित्यमिति नामिद्ध कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेण प्रशस्त्वनिर्तिं लब्धेत्वामिति पदमर्थान्तरे सक्रनिर्न कस्मादशुद्धान्त करणेन कर्मैव कर्तव्य हि यस्मादकर्मणोऽकरणात् कर्मैव ज्याय प्रशस्यतर न केवलं कर्माभावे तवान्त करणशुद्धिरेव न सिध्येत् किंतु अकर्मणो युद्धादिकर्मरहितस्य ते तव शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

न प्रकर्षेण क्षात्रवृत्त्युपार्जितत्वलक्षणेन सिध्येत् तथा च नागुक्त अपि चेत्यन्त करणशुद्धि प्रसिद्धयादि ॥८॥ कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेः सर्वं कर्म बन्धात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्तव्यमिति मत्वा तदोत्तरमाह यज्ञ इति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः यज्ञ आराधनं ततः अन्यत्र क्रियते कर्म तदर्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसङ्गः सन् अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म हे कौन्तेय त्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसङ्गः सन् समाचार सम्यक् श्रद्धादिपुरःसरं आचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपि त्वधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह सहयज्ञा इत्यादिचतुर्भिः सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तन्त इति सहयज्ञाः कर्माधिकृता इति यावत् वोपसर्जनस्येति पक्षे सादेशाभाव प्रजा त्रीन् वर्णान् पुरा कल्पादौ सृष्ट्वोवाच प्रजानां पति स्रष्टा किमुवाचेत्याह अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचितधर्मेण

मेण प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तराम् अभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः कथमनेन [illegible] इत्यत आह एष यज्ञाख्यो धर्मो वोऽस्माकम् इष्टकामधुक् इष्टान् अभिमतान् कामान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा [illegible] अत्र यद्यपि [illegible] न्यकर्मोपलक्षणार्थं अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावाभावात् [illegible] तथापि नित्यकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसद्भावादेष वोऽस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते [illegible] (निर्मिते) छायागन्धादयोऽनूत्पद्यन्त एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते [illegible] नभिसन्धिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः अनभिसंहितस्यापि वस्तुस्वभावादुत्पत्तौ न विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ १० ॥ कथमिति-

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

ष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येति तदाह अनेन यज्ञेन यूयं यजमानादेवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भागैः [illegible] देवाश्च [illegible] विता मन्तो वो युष्मान् भावयन्तु वृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्धयन्तु [illegible] प्राप्स्यथ देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ न केवलं [illegible] भिलषितान् भोगान् पश्वन्नहिरण्यादीन् वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति हि यस्मात् यज्ञैः भाविताः तोषिताः [illegible] ह्यो दत्ताभोगास्तस्मात्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहुतिरसम्पाद्य यो भुङ्क्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्पयति [illegible] तस्करएव सः देवस्वापहारी देवर्णानपाकरणात् ॥ १२ ॥

ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतमश्नन्ति ते सन्तः शिष्टा वेदोक्तकारित्वेन देवर्णापाकरणात् अतस्ते मुच्यन्ते सर्वविहिताकरणनिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूनानिमित्तैः किल्बिषैः भूतभाविपातकाऽसंसर्गिणस्ते भवन्तीत्यर्थः एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह भुञ्जते ते वैश्वदेवाद्यकारिणोऽघं पापमेव तु शब्दोऽवधारणे ये पापाः पञ्चसूनानिमित्तं प्रमादकृतहिंसानिमित्तं च कृतपापाः सन्तः आत्मधारणादेव पचन्ति नतु वैश्वदेवाद्यर्थं तथा च पञ्चसूनादिकृतपापे विद्यमान एव वैश्वदेवादिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते ते त्वघं पापा इत्युक्तं तथा च स्मृतिः कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दतीति' पञ्चसूनाकृतं पापं च यज्ञैर्व्यपोहतीति च श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतदिति' मन्त्रवर्णोऽपि 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादीति' ॥ १३ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्
॥ १३ ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

लाघो भवति केवलादीति' ॥ १३ ॥ इतश्चोक्तलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यकर्मणां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थं न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपि तु जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाद्भुक्ताद्रेतोलोहितरूपेण परिणतात्तानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते अन्नस्य सम्भवोऽजन्म अन्नसंभव पर्जन्याद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् अत्र कर्मोपयोगमाह यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रादेश्चापूर्वाख्याद्धर्माद्भवति पर्जन्यः यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपायां षट्प्रश्न्यां मनुना चोक्तं अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स च यज्ञो धर्माख्यः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥

तच्चापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भव ब्रह्म वेद मएवोद्भव प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितमेव कर्माऽपूर्वसाधनं जानीहि नत्वन्यत्पाषण्डप्रतिपादितमित्यर्थ ननु पाषण्ड शास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्य यतोवेदप्रतिपादित एव धर्मोनान्यइत्यतआह ब्रह्म वेदाख्य अक्षरसमुद्भव अक्षरात्परमात्मनोनिर्दोषात्पुरुषनिश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वं समुद्भव आविर्भावोयस्य तदक्षरसमुद्भव तथा चापौरुषयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं वेदवाक्य प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे न तु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीत पाखण्डवाक्य प्रमितिजनकमिति भाव. तथा च श्रुति 'अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेद सामवेदाथर्वाङ्गिरसइतिहास पुराण विद्याउपनिषद श्लोका सूत्राण्यनु व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानीति तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगत सर्वप्रकाशक नित्यमविनाशि च ब्रह्म वेदाख्य यज्ञे धर्माख्येतीन्द्रिये प्रतिष्ठित तात्पर्येण अत. पाषण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदबोधितएव धर्मोनुष्ठेयइत्यर्थ ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

भवत्वेवं तत किं फलितमित्याह आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकान्नित्यनिर्दोषवेदाविर्भाव तत कर्मपरिज्ञान ततोनुष्ठानाद्धर्मोत्पाद तत पर्जन्य ततोऽन्न ततोभूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येव परमेश्वरेणव प्रवर्तित चक्र सर्वजगन्निर्वाहक योनानुवर्तयति नानुतिष्ठति सअघायु पापजीवनोमोघ व्यर्थमेव जीवति हे पार्थ त स जीवनान्मरणमेव वर जन्मान्तर धर्मानुष्ठानसम्भवादित्यर्थ तथा च श्रुति 'अथो अय वा आत्मा सर्वेषा भूतानां लोक सयज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथयदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्योनिपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशन ददाति तेन मनुष्याणामथ यत पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयास्यापिपीलिकाभ्यउपजीवन्ति तेन तेषा लोकइति' नहानेन नानुवर्तयति इन्द्रियारामइति यतइन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अत कर्माधिकारी सस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन् व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्राय ॥ १६ ॥

यस्त्विन्द्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एवं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्माननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवैति कृतकृत्यत्वादित्याह द्वाभ्यां इन्द्रिया-
रामो हि स्रक्चन्दनवनितादिषु रतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं पशुपुत्रहिरण्यादिलाभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टिं उक्तविषयाभावे
रागिणामरत्यतृप्त्यतुष्टिदर्शनाद्रतितृप्तितुष्टयो मनोवृत्तिविशेषा साक्षिसिद्धा लब्धपरमात्मानन्दस्तु द्वैतदर्शनाभावादतिफल्गुत्वाच्च
विषयसुखं न कामयत इत्युक्तं यावानर्थ उदपान इत्यत्र अतोनात्मविषयकरतितृप्तितुष्ट्यभावादात्मानं परमानन्दमद्वयं साक्षात्कुर्वन्नुप-
चारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मसन्तुष्ट इति तथा च श्रुति 'आत्मक्रीडात्मरति क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति' आत्मतृप्त-
श्चेति चकारएवकारानुकर्षणार्थे मानव इति य कश्चिदपि मनुष्य एवम्भूत स एव कृतकृत्यो न तु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितु
आत्मन्येव च सन्तुष्ट इत्यत्र चकार समुच्चयार्थ य एवम्भूतस्तस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥१७॥
नन्वात्मविदोपि अभ्युदयार्थं नि श्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्म स्यादित्यत आह तस्यात्मरते कृतेन कर्मणाभ्युदयलक्षणो नि

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानव. ॥ आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

श्रेयसलक्षणो वाऽर्थे प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयाऽनर्थित्वात् नि श्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात् तथा च श्रुते 'परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेनेति' अकृतो नित्यो मोक्ष कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थं ज्ञानसाध्यस्यापि व्यावृत्तिरेवका-
रेण सूचिता आत्मरूपस्य हि नि श्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्ति तच्च तत्त्वज्ञानमात्रापनोद्य तस्मिंस्तत्त्वज्ञानेनापनुन्ने तस्यात्म
विदो न किञ्चित् कर्मसाध्य ज्ञानसाध्य वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थं एवम्भूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह नाकृतेनेति
भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेन इह लोके गर्हितत्वरूप प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो नास्ति सर्वत्रोपपत्तिमाह उत्तरार्धेन चोऽहतो य-
स्मादस्यात्मविद सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोऽपि अर्थव्यपाश्रय प्रयोजनसम्बन्धो नास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाध्यो-
ऽर्थो नास्तीति वाक्यार्थ अतोऽस्य कृताकृते निष्प्रयोजने नैनं कृताकृते तपत इति श्रुते तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति'
श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानमित्यभिप्राय एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासप्त

क्रमेदन निरूपितो वसिष्ठेन 'ज्ञानभूमि शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्या-त्ततोऽससक्तिनामिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति' तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मको द्वितीया ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिभिः भेदेन जगतो भानात् तदुक्तं 'भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते इति' ततो वेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्वप्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं 'अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः इति' सोऽयं चतुर्थभूमिं प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिका जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽससक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात् सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः तत-

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

स्तदभ्यासपरिपाकेण चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थाभावनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकामिति' यस्यास्तु समाध्यवस्थायां न स्वतो वा परतो व्युत्थितो भवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मय एव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमाणदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दघन एव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुर्यगावस्था तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते उक्तं हि 'षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैष सम्पन्नस्त्वथवैष न किंचन विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिष्विति' यामधिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुरिति' श्रुतिश्च

'तद्यथा हि निर्ल्वयनीवल्मीके मृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेजएवेति' तत्राय सग्रहः चतुर्थी-
भूमिकाज्ञानं तिस्रः स्युः साधनं पुरा जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिस्रः प्रकीर्तिता अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽपि न कर्माधिकारी किं
पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टोजीवन्मुक्तोवेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ यस्मान्न त्वमेवंभूतोज्ञानी किंतु कर्माधिकृतएव मुमुक्षुः असक्तः फलकामना-
रहितः सततं सर्वदा न तु कदाचित् कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसानाशकेनेति' श्रुत्या ज्ञाने विनियुक्तं कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं सम्यगाचर यथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तोहि यस्मादाचरन्नी-
श्वरार्थं कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः पुरुषः सएव सत्पुरुषोनान्यइत्यभिप्रायः ॥१९॥ ननु विविदिषोरपि
ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासोविहितः तथा च न केवलं ज्ञानिनएव कर्मानधिका-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥

र' किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्र-
तिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयोजनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धा क्षत्रियाविद्वांसोपि कर्मणैव सह न तु कर्म-
त्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ता हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियोविविदिषुर्विद्वान्वा कर्मकर्तुमर्हसी-
त्यनुषङ्गः 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति' संन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य
विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामोराजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र क्षत्रियत्ववत् चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्य त्रयोराजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति च स्मृते
पुराणेपि 'मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणं बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यतइति' क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावउक्तः तस्मा-
द्युक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयइति सर्वे राजाश्रिताधर्माराजा धर्मस्य धारकइत्यादिस्मृतर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्त-

कस्त्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपि शब्दाज्जन-
कादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हस्येवेत्यन्वयः क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनकादिवत्प्रारब्धकर्मबलेन
लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्यो भवसि न तु त्यक्तुं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मण
स्यैव संन्यासो नान्यस्येति निर्णीतं वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासोऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया
कर्मणि क्रियमाणेऽपि लोकः किमिति तत्संगृह्णीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह श्रेष्ठ प्रधानभूतो राजादिर्यद्यत्कर्माचरति
शुभमशुभं वा तत्तदेवाचरतीतरः प्राकृतस्तदनुगतो जनः नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ननु शास्त्रमवलोक्याशास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शा-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न
मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

स्त्रीयमेव कुतो नाचरति लोक इत्याशङ्क्याचारवत्प्रतिपन्नावपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति स यदिति स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा
प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किंचिदित्यर्थः तथा च प्रधानभूतेन त्वया राज्ञा
लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारा भवन्तीति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह
त्रिभिः हे पार्थ मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फलं किंचिन्ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्त एव कर्मण्यहं कर्म
करोम्येवेत्यर्थः पार्थेति स्वचोदयन् विशुद्धक्षत्रियवंशोद्भवस्त्वं शुद्धस्यापत्यत्वेन चात्यन्तं मत्सगोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति
॥ २२ ॥ लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो निष्फलत्वादित्याशङ्क्याह यदि पुनरहमतन्द्रितोऽनलसः सन् कर्मणि जातु कदाचिन्न वर्तेय नानुति-
ष्ठेय कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्तः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥२३॥

श्रेष्ठस्य मम मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव अनुवर्तित्वे कोदोषइत्यतआह अहमात्मविच्छ्रेष्ठो यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेनेमे सर्वे लोका उत्सीदेयुर्विनश्येयुः ततश्च वर्णसङ्करस्य च कर्ताहमेव स्यां तेन चेमाः सर्वाः प्रजा अहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तईश्वरोऽहं ताः सर्वा विनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृशआचारस्तादृशएव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्यइत्यर्थः कीदृशस्तवाचारोयोमयानुवर्तनीयइत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैःस्वदृष्टान्तप्रदर्शनमिति ॥ २४ ॥ ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यतआह सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनि-

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥ सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

विष्टा अविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानात्मविदपि तथैव कुर्यात् किंतु असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धी चाकुर्वन्नित्यर्थः भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन भा ज्ञानं तस्यां रतत्वेन वा त्वं यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योऽसीति दर्शयति ॥२५॥ ननु कर्मानुष्ठानेनैव लोकसंग्रहः कर्तव्यो न तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहेतुरतआह अज्ञानामविवेकिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिनाच कर्मसङ्गिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहमेतत्कर्मकरिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्यइति तस्या भेदं विचालनमकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात् किंतु युक्तोऽवहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्री-

त्या सेवयेत् अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात् तथा चोक्तं 'अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः' इति ॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सक्ता कर्मणीति श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्यां प्रकृतेर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति' श्रुतेः तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारेण कार्यकारणसङ्घातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपाविवेकासमर्थ आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽहङ्कारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी तानि कर्माणि कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्तृत्वाध्यासेन कर्ताहमिति तृन्प्रत्ययः तेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यत इत्याह तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववि-

> प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते । २७ ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

त् तुशब्देन तस्मादज्ञाद्वैशिष्ट्यमाह कस्य तत्त्वमित्यत आह गुणकर्मविभागयोः गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहङ्कारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्दृश्यद्रष्ट्रोरन्यथाविकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं यो वेत्ति स गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकार आत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति हे महाबाहो इति सम्बोधयन्सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वात्त्वं पृथग्जनसाधारणगुणमविवेकं मा गन्तुमर्हसीति सूचयति गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानविदुषां बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युक्तमुपसंहरति

प्रकृते गुणाकर्मसमायागाणं कार्यतया निर्दिष्टाविगन्धिकारं सम्पदमहा स्वरूपाम्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्ति वय कर्म कुर्मस्त फलायेति दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदो नात्मविदो मन्दानशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान् कृत्स्नवित् परिपूर्णात्मवित् स्वय न विचालयेत्कर्मश्रद्धातो न प्रच्यावयेदित्यर्थ … कर्माणि स्वयमेव विवेकोदये … ज्ञानाधिकार प्राप्ता इत्यभिप्राय कृत्स्नाकृत्स्नशब्दो आत्मानात्मपरतया … सर्वदा … कृत्स्न यत्तु यतोऽद्वय समवस्तादविरुद्धस्य कुतोऽकृत्स्नस्य वस्तुन यस्मिन्… तदन्यश्च … स्यादकृत्स्नस्तादृगुच्यतेऽनात्मन सावयवत्वादनेकधर्मवत्वाच्च केनचिद्धर्मेण … वा विशिष्टं … घटादौ ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणावयवान्तरेण वा विशिष्ट सपवाज्ञातो विशिष्यते तदन्यश्च … तथा … घटादावज्ञातेऽपि घटादिज्ञात स्यादिति तज्ज्ञानेऽपि तस्यान्यस्य वाज्ञानात्तदज्ञानेऽप्यन्व-

प्रकृतेर्गुणसंमूढा सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-
ज्वरः ॥ ३० ॥

ज्ञानाच्च सोऽकृत्स्न उच्यते कृत्स्नस्त्वद्वय आत्मैव तज्ज्ञाने कस्यचिदवशेषस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थ ॥२९॥ एवं कर्मानुष्ठाने साम्येऽप्यज्ञाविज्ञयो कर्तृत्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेषमुक्त्वा इदानीमज्ञस्यापि मुमुक्षोरमुमुक्षोपेक्षया भगवदर्पणफलाभिसन्ध्यभावं च विशेषं वदन्नज्ञतयाऽर्जुनस्य कर्माधिकारं द्रढयति मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वनियन्तरि सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहं कर्तान्तर्याम्यधीनस्तस्मा एवेश्वराय राज्ञ इव भृत्य कर्माणि करोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्काम निर्ममो देहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्य विगतज्वर सन्तापहेतुत्वाच्छोक एव ज्वरशब्देनोक्त ऐहिकपारत्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्युध्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्राय अत्र भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षो निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च युद्धमात्रे प्रकृतमिति द्रष्टव्यं अन्यत्र ममताशोकयोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥

फलाभिसन्धिराहित्येन भगवदर्पणबुद्ध्या विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलमित्याह इद फलाभिसन्धिराहित्येन विहितकर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेदबोधितत्वेनानादिपरंपरागतं आवश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवा मनुष्याय केचित् मनुष्याधिकारित्वात्कर्मणा श्रद्धावन्त शास्त्राचार्योपदिष्टेऽर्थेऽननुभूतेऽप्येवमेवैतदिति विश्वासः श्रद्धा तद्वन्त अनसूयन्त गुणेषु दोषाविष्करणमसूया सा च दु खात्मके कर्मणि मा प्रवर्तयन्न कारुणिकोयमित्येवरूपा प्रकृते प्रसक्ता तामसूयामपि गुरौ सर्वसुहृद्यकुर्वन्तो येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक् ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माख्यै ॥३१॥ एवमन्वय गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह तु शब्द. श्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति तेन ये नास्तिक्यादश्रद्दधाना अभ्यसूयन्तो दोषमुद्भावयन्त एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसोऽशुद्धचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणत प्रमेयत प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्र-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा. ॥ श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

कारेणायोग्याश्चधान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥३२॥ ननु राज्ञ इव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्त कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्तीत्यत आह प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारो वर्तमानजन्मन्यभिव्यक्त सर्वतोबलवान् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतिप्रमाणक तस्या स्वकीयाया प्रकृत सदृशमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पश्वादिभिश्चाविशेषादि'तिन्यायात् गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्ख तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिन प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि तत्र मम वा राज्ञो वा निग्रह किं करिष्यति रागोत्कर्षेण दुरितान्निवर्तयितु न शक्नोतीत्यर्थ महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमानान मच्छासनातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भाव ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्यप्रा-

म०

४०॥

[illegible] प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारानर्थक्यस्य [illegible] प्राप्तं न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति [illegible] तद्-
र्थेषु स्वाभिन्द्रियस्य [illegible] वा मया [illegible] कर्मेन्द्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियाणा-
[illegible]पि वचनादौ अनुकूले शास्त्रनिषिद्धेऽपि रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेऽपि द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावनुकूले प्रतिकू-
[illegible] सर्वत्र तौ भवतः तत्र पुरुषप्रयत्नस्य शास्त्रस्य चायं विषयस्तयोर्वशं नागच्छेदिति कथं यो हि पुरु-
षस्य प्रकृतिं [illegible] रागः पुरुषस्यैव शास्त्रनिषिद्धकलञ्जभक्षणादौ प्रव-
र्तयति तथा [illegible] द्वेषः पुरुषस्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यावन्दनादेर्नि-
वर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य [illegible] सहकार्यभावात् केवलं इष्टसाधनताज्ञानं मधुविषसंपृक्तान्नभोजने व
तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजना-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

द्वाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति ततश्चाप्रतिबद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्रा-
बल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्दनोपमर्दात् प्रकृतिर्विपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टे प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषका-
रस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तेत निवर्तेत वा किंतु शास्त्रीयतद्विपक्षज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा
तौ नाशयेत् हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ द-
स्यू इव पथिकस्य इदं च 'द्वयेह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त' इत्यादिश्रुतौ
स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिं च देवत्वेन निरूप्य व्याख्यातमतिविस्तरेणेत्युपरम्यते
॥ ३४ ॥ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षाटना- ॥४५॥
दि तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यत आह श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः यो वर्णाश्रमं प्रति योविहितः स-

तस्य स्वधर्मो विगुणोऽपि सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोऽपि परधर्मात् परप्रत्यविहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्पादितादपि न हि वेदातिरिक्तमानगम्यो धर्मः येन परधर्मोऽपि पुरुषार्थत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति न्यायात् अतः स्वधर्मे किंचिदङ्गहीनेऽपि [illegible] निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरं परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इह लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्तु [illegible] परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहो यतः अतो रागद्वेषादिप्रयुक्तस्त्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेयत्वेनैव [illegible] श्रेयः प्राप्तिस्तदनङ्गीकारिणा च श्रेयोमार्गप्रवृत्तमुक्तं श्रेयोमार्गप्रदर्शनफलाभिसन्धिपूर्वककाम्यक[illegible] च बहूनि कारणानि कथितानि य [illegible] यमृयन्तइत्यादिना तत्राय संग्रहश्लोकः 'अश्रद्धा हानिस्तथाऽसूया दुर्बुद्धित्वमपि प्रकृतेर्वशवर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ परधर्मरुचित्वं चेत्युक्ता कुमार्गवाहकाः ॥३' ॥ तत्र

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्तमनुवर्तितु तत्कारणाय प्रश्नाय ध्यायतो विषयान्पुंसस्त्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं ॥ साम्प्रतं च प्रकृतेर्गुणसम्मूढा इत्यादिना [illegible] कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि समग्राण्यन्यत [illegible] मुख्यं कारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलं तत्रान्यं सर्वथा पृथक्पृथग्वारणे महान्प्रयासः स्यात् अन्यस्य [illegible] निराकुः । कारकत्वेनाव [illegible]तोऽप्याह स केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं स्वेन्स्वतानन्ववर्ती पञ्चज्ञानमदः पुरुषः पापमनर्थानुबन्धि [illegible] चौर्य चित्रादि शास्त्रवधमा [illegible] च स्वनादि प्रतिषिद्धं च कलञ्जभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्वयं [illegible] स्वमपुरुषार्थानुबन्धि त्वदुपदिष्ट [illegible] कारोति न च पारतन्त्र्यं विनेत्र सम्भवति [illegible] [illegible] नाविरुद्धं सर्वानर्थानुबन्धित्वं जानन्नपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं [illegible] इच्छारहित [illegible]

ध्न्मानागम्न्तुं कृपणावर्नाग्निमवा स्वेन पार्थो रीसुतोऽह त्वया नोपेक्षणायइति नूचयति॥३६॥एवमर्जुनेन पृष्टे 'अथो स्वाहु कामम-
एवाय पुरुषइति शाम मदमग्र आसीदेकएव सोऽकामयत जायामेस्यादथ प्रजायेयाथ वित्त मे स्यादथ कर्मकुर्वीयेत्यादिश्रुतिसिद्धमुत्तर' श्री-
भगवानुवाच यस्त्वया पृष्टोऽनुद्देशादनर्थमार्गप्रवर्तक स एषकामएव महान् शत्रु सर्वेषामेव सर्वानर्थप्राप्ति प्राणिना ननु क्रोधोऽप्यभिचा-
रात्मा प्रसिद्धानर्थहेतुरत्र कथ कामएव केनचिद्धेतुना प्रतिहत क्रोधत्वेन परिणमतेऽत क्रोधोऽप्येषकामएव एतस्मिन्नेव महावैरि-
णि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थ तन्निवारणोपाय ज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भव तु राग्रवृत्तिनलात्मकोरजोगुणएव समुद्भ-
व कारण यस्य अत कारणानुविधायित्व कार्यस्य सोऽपि तथा यद्यपि तमोगुणोऽपि तस्य कारण तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजसएव प्राधान्या-
त्तस्यैव निर्देश एतेन सात्त्विकया वृत्त्या रजसि क्षीणे सोऽपि क्षीयतइत्युक्त अधुना तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वमित्यतआह रजोगुणस्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवोयस्मात् कामोऽहि विषयाभिलाषात्मक स्वयमुद्भूतोरज प्रवर्तयन्पुरुष दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयति तेनाय-
मवश्य हन्तव्यइत्यभिप्राय ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारउपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे चतुर्थोदण्ड प्रयोक्तव्योन तु हठादेवेत्याशङ्क्य
त्रयाणामसंभव वक्तुं विशिनष्टि महाशनोमहापाप्मेति महदशनमस्येति महाशन 'यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय नालमेकस्य
तत्सर्वमिति मत्वा शम व्रजेदिति' स्मृते अतोन दानेन सन्धातु शक्य नापि सामभेदाभ्यां यतोमहापाप्माऽत्युग्र तेन हि बलात्प्रेरितो-
ऽनिष्टफलमपि जानन्पाप करोति अतोविद्धि जानीहि एन काममिह संसारे वैरिण तदेतत्सर्व विवृत वार्तिककारैरात्मैवेदमग्र आसीदिति
श्रुतिव्याख्याने 'प्रवृत्तौ निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिण स्वातन्त्र्येसति संसारसृतौ कस्मात्प्रवर्तते' ननु नि शेषवित्रस्तसंसारानर्थ-
वर्त्मनि निवृत्तिलक्षणे वाच्य केनाय पर्यतेऽवश अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते 'पारतन्त्र्यमृते दृष्टा प्रवृत्तिर्नैदृशी क्वचित् तस्मा-
च्छ्रेयोर्थिन पुस प्रेरकोऽनिष्टकर्मणि वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्थो स्यात्परा श्रुति अनाप्तपुरुषार्थोऽय नि शेषानर्थसङ्कुल इत्यकामयता-

नासान्पुमर्थान्साधनैर्जडं जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् अविद्योद्भूतकाम सम्यग्योगयतीति न श्रुति अकामत क्रिया का-
श्चिद्दृश्यन्ते नेह कस्यचित् यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितं कामएषक्रोधएषइत्यादिवचन स्मृते प्रवर्तकोनापरोऽत कामादन्य
प्रतीयतइति अकामतइति मनुवचन अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ तस्य महापाप्मत्वेन वैरित्वमेव दृष्टान्तै स्पष्टयति तत्र शरीरारम्भात् प्रा-
गन्त करणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्म काम शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्न लब्धवृत्तिकेन्त करण कृताभिव्यक्ति सन्
स्थूलोभवति सएव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थाया पुन पुनरुद्रिच्यमान स्थूलतरो भवति सएव पुनर्विषयस्य भुज्यमानतावस्थायामत्यन्तोद्र-
कं प्राप्त स्थूलतमो भवति तत्र प्रथमावस्थाया दृष्टान्त यथा धूमेन सहजनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मकोवन्हिराव्रियत द्वितीयावस्थाया दृष्टा-
न्त यथादर्शो मलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरमुद्रिक्तेन चकारोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थ आव्रियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्च तृतीयावस्थाया
दृष्टान्त यथोल्वेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन सर्वतोनिरुध्यावृत तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृत अत्र धूमेनावृतोपि व-

धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शो मलेन च ॥ यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

न्हिर्दाहादिलक्षण स्वकार्य करोति मलेनावृतस्त्वादर्शो प्रतिबिम्बग्रहणलक्षण स्वकार्य नकरोति स्वच्छताधर्ममात्रतिरोधानात् स्वरूपत-
स्तूपलभ्यतएव उल्वेनावृतस्तु गर्भोन हस्तपादादिप्रसारणरूप स्वकार्य करोति न वा स्वरूपेनउपलभ्यत इति विशेष ॥३८॥ तथा तेनेदमा-
वृतमिति संग्रहवाक्य विवृणोति आवृतमिति ज्ञानमन्त करण विवेकविज्ञान वा इदशब्दनिर्दिष्टमेतेन कामेनावृत नन्वाप्यापातसुखहे-
तुत्वादुपादेय स्यादित्यत आह ज्ञानिनोनित्यवैरिणा अज्ञोहि विषयभोगकाले काम मित्रमिव पश्यस्तत्कार्ये दुःखं प्राप्त वैरित्व जानाति काम
नाहं दु खित्वमापादितइति ज्ञानी तु भोगकालेपि जानात्यनेनाहमनर्थप्रवेशितइति अतोविवेकी दु खीभवति भोगकाले च तत्परिणामे चा-
नेनेति ज्ञानिनोसौ नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्यएवेत्यर्थ तर्हि किं स्वरूपोसावित्यत आह कामरूपेण कामितमिच्छा तृष्णा सैव रूप यस्य
तेन हेकान्तेयेति सम्बन्धाविष्कारेण प्रमाण सूचयति ननु विवेकिना हातव्योप्ययं विवेकिनापादेय स्यादित्यत आह दु पूरेणानलेन च चकार-
उपमार्थ नविद्यते लपर्याप्तिर्यस्येत्यनलोवन्हि सयथा हविषा पूर्यितुमशक्यस्तथायमपि भोगेनत्यर्थ अतोनिरन्तर सन्तापहेतुत्वाद्दव-

किमतो नाग्निवर्धनमिति ...नानाम्या न शान्त्यपूर्ति न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्धतइति अ-
थवा इच्छायाविषयप्राप्तिनिवर्त्या...ऽपि कामोविषयभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तन्निवर्तनिर्वन्धेनेत्यतउक्त दु पुरेणानलेनचे-
ति विपर्यासिद्धा ...ऽपि पुन प्रादुर्भावाच्च विपर्यासिद्धारिच्छानिवर्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथेति भाव ॥३९॥
ज्ञाते हि शत्रावधिष्ठाने सुखेन स जेतु शक्यतइति तदधिष्ठानमाह इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रादीनि वचनादानगम-
नविसर्गानन्दजनकानि वागादीनि च मन सङ्कल्पात्मक बुद्धिरध्यवसायात्मिका च अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते यत एतैरिन्द्रिया-
दिभि स्वस्वव्यापारवद्भिराश्रयैर्विमोहयति विविध मोहयति एषकामोज्ञान विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिन देहाभिमानिनम् ॥ ४० ॥ य-
स्मादेव यस्मादिन्द्रियाद्यधिष्ठान कामोदेहिन मोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहनात्पूर्वं कामनिरोधात्पूर्वमिति वा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नि-
यम्य वशी कृत्य नपु हि वशीकृतेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरण सिध्यति सङ्कल्पाध्यवसाययोर्बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् अतइन्द्रि-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥

याणि मनोबुद्धिरिति पूर्वं पृथङ्गिर्दिश्यापीहेन्द्रियाणीत्येतावदुक्त इन्द्रियत्वेन तयोरपि सग्रहोवा हे भरतर्षभ महावंशप्रसूतत्वेन समर्थोसि
पाप्मान सर्वपापमूलभूतमेन काम वैरिण प्रजहि हि परित्यज हि स्फुट प्रजहि प्रकर्षेण मारयेति वा जहि शत्रुमित्युपसहाराच्च ज्ञान शास्त्रा-
चार्योपदेशज परोक्ष विज्ञानमपरोक्ष तत्फल तयोर्ज्ञानविज्ञानयो श्रेय प्राप्तिहेत्वोर्नाशनम् ॥४१॥ ननु यथाकथञ्चिद्बाह्येन्द्रियनियमस्सभवे-
दान्तरतृष्णात्यागास्तु दुष्करइति चेत् न रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइत्यत्र परदर्शनस्य रसाभिधानीयकतृष्णात्यागसाधनस्य प्रागुक्त
त्वात् कोसौ परोयद्दर्शनात्तृष्णानिवृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मान परशब्दवाच्य देहादिभ्योविविच्य दर्शयति श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च स्थूल जड परिच्छिन्न बाह्य च देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादन्तस्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहु पण्डिता श्रुतयोवा
तथेन्द्रियेभ्य परमन सङ्कल्पविकल्पात्मक तत्प्रवर्तकत्वात् तथा मनसस्तु परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका अध्यवसायोहि निश्चयस्तत्पूर्व-
कएव सङ्कल्पादिर्मनोधर्म यस्तु बुद्ध परतस्तद्भासकत्वेनावस्थित य देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्त कामोज्ञानावरणद्वारेण

मोहयतीत्युक्तं स्वबुद्धेर्द्रष्टा परआत्मा स एष इह प्रविष्ट इति बुद्ध्यवच्छिन्नस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः अत्राय श्रुतिः इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति' अत्रात्मनः परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवक्षितत्वादिन्द्रियेभ्यः परा अर्था इति स्थाने इन्द्रियाणि पराणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः इति' वायुपुराणवचनात् महतो हैरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेः' तदिदं तदॄह्यव्याकृतमासीदिति च अव्यक्तात्मकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्ण आत्मा प॰

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तस्मादपि कश्चिदन्यः परः स्यादित्यत आह पुरुषान्न परं किंचिदिति कुत एवं यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः सर्वोऽपि तारतम्येनानुगतस्य पराणि 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि स एवेत्यर्थः तदेतत्सर्वं यावदेव परतस्तु स इत्यनेनोक्तम् ॥ ४२ ॥ फलितमाह एवमित्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्यत्र य परशब्देनोक्तस्तमेवम्भूतं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मानं मनः आत्मना एतादृशनिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनं हे महाबाहो महाबाहोरिति सूचयन्नाहं सुकरमिति योग्यं सम्बोधनं कामरूपं तृष्णारूपं दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नातिशयाय विशेषणम् ॥४३॥ उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता उपेया। ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां कर्मनिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः अथ चतुर्थोऽध्याय प्रारभ्यते ॥ यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोग इति द्वौ योगौ क-थितौ तथाप्येकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीत्यनया दिशा साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमुपचर्य साधनभूतं कर्मयोगं साध्य-भूतं च ज्ञानयोगमनेकविधगुणविधानाय स्तौति वंशकथनेन भगवान् इमम् अध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं वि-वस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसन्देहोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपाल-कः सर्गादिकाले राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुं कथमनर्हं [illegible] विशेषणेन दर्शयति अव्ययम् अव्ययवेदमूलत्वा-दव्ययमोक्षफलत्वाच्च न व्येति स्वफलादित्यव्ययमव्यभिचारिफलं तथा च तादृशं बलाधानं शक्यमिति भावः स च मम शिष्यो विवस्वा-न् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह मनुश्चेक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायम्भुवमन्वादिसाधारण्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह म-नुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ स कालेनेह महता यो-गो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

भगवदुपदेशस्तथापि साम्प्रति [illegible] सम्प्रदायो गणित ॥१॥ [illegible] गुरुशिष्यपरम्परा-प्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्च [illegible] प्रमुक्तेमात [illegible] निरीक्षणसमर्था निमिश्रगुणा [illegible] निंदु तस्मादनादि-वेदमूलत्वेनानन्तफलत्वेनानादिगुरुशिष्यपरम्पराप्राप्तत्वेन च [illegible] श्रद्धातिशयाय स्तूयते स एव महाप्रयोजनोऽपि योगः कालेन महता दीर्घेण [illegible] अधिकारि-कारिणं प्राप्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानत्वात् [illegible] भगवान् हे परन्तप पर कामक्रोधादिरूपः शत्रुगणः [illegible] परन्तप शत्रुतापन जि-तेन्द्रियत्वात् उर्वशीमुपेक्षणाद्यनेककर्मदर्शनात् तस्मात् त्वं जितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥

योग पूर्वमुपदिष्टोऽप्यधुना आदित्यादिसम्प्रदायोऽभूत् य विना च पुरुषार्थो न लभ्यते स एवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरम्परागतो योगोऽद्य सम्प्रदायविच्छेदकाले मया तेऽतिस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रोक्तो न त्वन्यस्मै कस्मैचित् कस्मात् भक्तोऽसि मे सखा चेति इति शब्दो हेतौ यस्मात्त्वं मम भक्तः शरणागतत्वे सत्यत्यन्तप्रीतिमान् सखा च समानवया स्निग्धसहायोऽसि सर्वदा भवसि अतस्तुभ्यमुक्त इत्यर्थः अन्यस्मै कुतो नोच्यते तत्राह हि यस्मात् ज्ञानमुत्तमं रहस्यं अतिगोप्यम् ॥३॥ या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वानित्यत्वाशङ्का मूर्खाणां तामपनेतुमनुवदन्नर्जुन आशङ्कते अपरमल्पकालीनमिदानीन्तनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणं विहीनश्च मनुष्यत्वात् परं बहुकालीनं सर्गादिभवं उत्कृष्टश्च देवत्वात् विवस्वतो जन्म अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्रागेवोपपादितत्वाद्देहाभिप्रायेणैवार्जुनस्य प्रश्नः अत क-

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

थमेतद्विजानीयामतिविरुद्धार्थतया एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीन्तनो मनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति भाव अत्राय निर्गलितोऽर्थः एतद्देहावच्छिन्नस्य तव देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं एतद्देहेन वा नाद्य जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मर्तुमशक्यत्वात् अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात् तदुक्तमभियुक्तैः 'जन्मान्तरानुभूतञ्च न स्मर्यते' इति नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीन्तनस्य देहस्यासद्भावात् तदेवं देहान्तरेण सर्गादौ सद्भावसम्भवेऽपीदानीन्तनस्मरणानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वाभ्यां द्वावर्जुनस्य पूर्वपक्षौ ॥ ४ ॥ तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारं अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरभिप्रायेणादित्यस्यादयवन्मे मम बहूनि व्यतीतानि तव चाज्ञानेन कर्मार्जितानि देहग्रहणानि तव चेत्युपलक्षणमितरेषामपि जीवानां

जीवैक्याभिप्रायेणवा हेअर्जुन श्लेषेण अर्जुनवृक्षनाम्ना सवो व्ययशावृतज्ञानत्व सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञ सर्वशक्तिरीश्वरोवेद जानामि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च नत्वमज्ञोजीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिवस्थ नजानासि स्वीयान्यपि किं पुन परकीयाणि हेपरन्तप पर शत्रु भेददृष्टय परिकल्प्य हन्तु प्रवृत्तोमासि विपरीतदर्शित्वाद्भ्रान्तोसीति सूचयति तदनेन सर्वोक्तज्ञ येनावरण विक्षेपौ ज्ञावध्यज्ञान वर्मो दर्शितौ ॥५॥ नन्वतीतानकजन्मवत्वमात्मन स्मरसि चत्तर्हि जातिस्मरजीवस्त्व परजन्मज्ञानमपि योगिन सार्वात्म्याभिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्यातूपदे शावामदेववदिति' न्यायेन सम्भवति तथाचाह वामदेवोजीवोपि 'अहं मनुरभव सूर्यश्चाहं कक्षावानृषिरस्मि विप्रइत्यादिदाशतय्या अतएव न मुख्य सर्वज्ञत्व तथाच कस्मादित्य सर्वज्ञमुपादि एनानस्यनीश्वर मनु न हि जीवस्य मुख्य सार्वज्ञ सम

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

वति व्यष्ट्युपाधे परिच्छिन्नत्वेन सर्वसवन्धित्वाभावात् समष्ट्युपाधेरपि विराज स्थूलभूतोपाधित्वेन सूक्ष्मभूतपरिणामविषय मायापरिणामविषयञ्च ज्ञान न सम्भवति तत्र सूक्ष्मभूतोपाधेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामविषयं ज्ञानं दुर्लभमेवेति सिद्धएव तस्मादीश्वरएव कारणोपाधित्वादतीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषय [illegible] स्तित्रयमेकैववा सर्वविषया मायावृत्तिरित्यन्यत तस्यच नित्यत्वेन सर्वज्ञस्य धर्मोधर्माभावेन जन्माद्यनुपपत्ति [illegible] कुरोत्सारितमेव तथा न जीवत्वे सार्वज्ञ्यानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति [illegible] अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहण जन्म पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोव्यय यदुभय तार्किक प्रेत्यभाव इत्युच्यते तदुक्तम् जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवजन्म मृतस्य चेति तदुभयञ्च धर्माधर्मवशाद्भवति धर्माधर्मवशत्व चास्य जीवस्य देहाभिमानेन कर्माधिकारित्वाद्भवति तत्र

रणस्येदन्देहग्रहणं नोपपद्यत इति मतवर्थः कथं यदि तस्य शरीरं शाल्मनकार्यं स्यात्तदा [illegible] आत्मत्वादस्मदादितुल्यत्वं नि-
त्यत्वायोगः तस्य तत्कार्यत्वात् अथ सत्त्वगुणकार्यं तदा [illegible] स्वरूप [illegible] च [illegible] जीव-
त्व तस्य तद्रूपं स्यात् तथाच भौतिकं शरीरं [illegible] परमेश्वरस्य न [illegible] नन्वात्माविग्रहतादृशं शरीरं त-
स्यभूतविशेषविशरीरं [illegible] सर्वकार्यप्रवृत्ता [illegible] शरीर-
विशेषप्राप्त्युपपन्नत्वात् [illegible] अजोऽपि सन्न-
व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्निति अजोऽपि [illegible] भूतानां सवरूपाणां सम्ब-
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोऽपि सन्निति [illegible] कथं तर्हि देहग्रहणमित्यत आह प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भ-
वामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानन्तशक्तिमघटमानघटनापटीयसीं स्वां स्वाधीनां [illegible] वशीकृत्य सम्भवामि त-
त्परिणामविशेषैरेव देहवानिव जात इव च भवामि अनादिमायैव मदुपाधिभूता [illegible] च नित्या जगत्कारणत्वसम्पा-
दिका [illegible] प्रवर्तमाना विशुद्धसत्त्वमयत्वेन मम मूर्तिस्तद्विशिष्टस्य चाजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वञ्चोपपन्नं अनेनैव नित्येन दे-
हेन विवस्वन्तं च त्वां च प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नं तथाचाहुः 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति' आकाशोऽत्राव्याकृतं आकाश-
एव तदीतच प्रोतञ्चेत्यादौ तथा दर्शनात् 'आकाशस्तल्लिङ्गादिति' न्यायाच्च तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्कथं मनुष्यत्वादिप्रतीति क-
थमिति चेत् तत्राह आत्ममाययेति मन्मायैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न वस्तुवृत्त्येति भावः तथा चोक्तं मोक्षधर्मे
'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसीति' सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा
द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः उक्तंच भगवता भाष्यकारेण सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं
स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लो-
कानुग्रहं कुर्वन्लक्षते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षयेति व्याख्यातृभिस्त्वेवं स्वेच्छाविनिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रू-
पेण सम्बभूवेति नित्योयः कारणोपाधिर्मायाख्योऽनेकशक्तिमान् सएव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतं अन्येतु परमेश्वरे देह-
देहिभावं न मन्यन्ते किन्तु यश्च नित्योविभुः सच्चिदानन्दघनोभगवान्वासुदेवः परिपूर्णोनिर्गुणः परमात्मा सएव तद्विग्र-

ग्रहोनान्य. कश्चिद्भौतिकोमायिकोवेति अस्मिन्पक्षे योजना आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य अविनाशी वा अरे ऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्या-दिश्रुते 'असम्भवस्तु सतोनुपपत्ते मात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इत्यादिन्यायाच्च वस्तुगत्या जन्मविनाशरहित सर्वभासक सर्वकारण-मायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभाव सच्चिदानन्दघनैकरस मायां व्यावर्तयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थ 'स भ-गव' कस्मिन्प्रतिष्ठित स्वे महिम्नि इतिश्रुते 'स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थितएव सन् सम्भवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्व्यवहा-रामि कथ तर्हि देहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेति निर्गुणे शुद्ध सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहि-भावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थ नतूक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मना जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया' इति अहोभाग्यम होभाग्य नन्दगोपव्रजौकसां यन्मित्र परमानन्द पूर्ण ब्रह्म सनातनमितिच केचित्तु' नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि पर-मानन्दस्यावयवावयविभाव वास्तवमेवेच्छन्ति ते निर्युक्तिक ब्रुवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यन्तइति न्यायेन नापवाद्या यदि सम्भवस्तर्हि तदैवास्तु

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

किमतिप्रसङ्गाविततेनेत्युपरम्यते ॥६॥ एवं सच्चिदानन्दघनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिवद्व्यवहारइति तत्राकथ्यते धर्मस्य वेदविहितस्य प्रा-णिनामभ्युदयानि श्रेयसाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यङ्ग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति हेभारत भरतवशोद्भव-त्वेन भा ज्ञानं तत्र रतत्वेन वा त्व न धर्महानिं सोढु शक्नोषीति सम्बोधनार्थ एव यदा यदाऽभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य ना-नाविधदु खसाधनस्य धर्मविरोधिन तदा तदाऽऽत्मान देह सृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ ननु किं धर्म[illegible] हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तव परितापकारण येन तस्मिन्नेव कालआविर्भवसीति तथा चानर्थावहपद तवापि स्यादिति नेत्याह [illegible]-हान्या हीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थाना परित्राणाय परित सर्वतोरक्षणाय तथाऽधर्मवृद्ध्या वर्धमानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तदुभय कथ स्यादिति तदाह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगधर्मनिवारणेन स्थापन वेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापन तदर्थ सम्भवामि पूर्ववत् युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ जन्म नित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानन्दघनस्य

लीलया तथानुकरणं कर्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोऽपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रमनिवर्तनेन मूढैः मनुष्यत्वभ्रान्त्या भगवतोऽपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मेत्यारोपितं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानन्दघनरूपत्वाज्ञानेन तदपनुद्य अजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वेत्ति स आत्मनोऽपि तत्त्वस्फुरणात् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानन्दघनमेति संसारात् मुच्यत इत्यर्थः हे अर्जुन ॥ ९ ॥ मामेति सोऽर्जुनेत्युक्तं तत्र कस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं अस्य मोक्षमार्गस्यानादिपरंपरागतत्वं च दर्शयति रागस्तत्फलं तृष्णा सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासो भयं सर्वविषयोच्छेदकोऽयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः तदेते रागभयक्रोधा अविवेकेन विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

शुद्धसत्वा मन्मया मां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवन्तः मदेकचित्ता वा मामुपाश्रिता एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणगता बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति हि वक्ष्यति तेन पूता क्षीणसर्वपापाः सन्तो निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला मद्भावं मद्रूपत्वं विशुद्धसच्चिदानन्दघनं मोक्षमागता अज्ञानमात्रापनयेन मोक्षं प्राप्ता ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागता इति वा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति हि वक्ष्यति ॥ १० ॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूता निष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति ये त्वपूताः सकामास्ते न गच्छन्तीति फलदातुस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह ये आर्ता अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यनुगृह्णाम्यहं न यदुच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वका-

विपर्ययेण तत्रामुमुक्षूनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणेनार्थदानेन चानुगृह्णामि जिज्ञासून् विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामक-
र्मानुष्ठातॄन् ज्ञानदानेन ज्ञानिनश्च मुमुक्षून् मोक्षदानेन न [illegible] कामायान्यद्ददामीत्यर्थः । न [illegible] स्वभक्तानामेव फलं ददामि न
त्वन्यदेवाभक्तानामिति वैषम्य [illegible] मम सर्वात्मनो वासुदेवस्य वर्त्म [illegible] कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तन्ते हे पार्थ स-
र्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादीनप्यनुवर्तमाना [illegible] 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' [illegible] मन्त्रवर्णात् [illegible]
निं न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदाता भगवानेक [illegible] तथा च वक्ष्यति येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादि ॥ ११ ॥ [illegible]
वासुदेव किमिति सर्व न प्रपद्यन्त इति [illegible] कर्मणा [illegible] फलानि [illegible] देवता [illegible]

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः
॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भ-
वति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां
विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतत्वान्न तु निष्कामाः सन्तो मां भगवन्तं वासुदेवमिति शेषः कस्मात् [illegible]
काङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति मानुषे लोके [illegible]
लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीति विशेषणादन्यत्र लोकेऽपि वर्णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता [illegible]
सकामा मोक्षविमुखा अन्या देवता यजन्ते [illegible] मुमुक्षवस्तु मां वासुदेवं साक्षात् प्रपद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ [illegible]
स्य समानस्वभावत्वादित्याह चत्वारो वर्णाः [illegible] चातुर्वर्ण्यं [illegible] मयेश्वरेण [illegible] गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभा-
गशश्च तथाहि सत्त्वप्रधानान्ब्राह्मणान् [illegible] सात्त्विकानि शमदमादीनि कर्माणि [illegible] प्रधानान् [illegible]
शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानान् [illegible] कृष्यादीनि [illegible] कर्माणि तमःप्रधानान् शूद्रान् [illegible]

त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्थितानि एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यस्रष्टृत्वेन तव वैषम्यं दुर्वारमित्याशङ्क्य ने-त्याह तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यावहारिकदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्ध्यकर्तारमव्ययं निरहङ्कारत्वेनाक्षीणमहिमा-न ॥१३॥ कर्माणि विश्वसर्गादीनि मां निरहङ्कारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवन्तं न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति एव कर्तृत्वं निराकृत्य भोक्तृत्वं निराकरोति न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले स्पृहा तृष्णा 'आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतेः' कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां हि कर्माणि लिम्पन्ति तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इति एवं योऽन्योऽपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न स-बध्यते अकर्त्रात्मज्ञानेन मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतो नाहं कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्न बध्यते अत एवात्मनोऽकर्तृ क-

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

र्मालेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरतिक्रान्तैरपि अस्मिन् युगे ययातियदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि सन्न्यासं यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित्तर्हि लोकसंग्रहार्थं पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वं युगान्तरेऽपि कृतं एतेनास्मिन्युगेऽन्य-युगे च पूर्वपूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽप्यस्ति येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यतिनिर्बन्धासि अस्त्येवेत्याह नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थवृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथाऽदूराच्चक्षुः सन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पु-रुषेष्वगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किं वा परमार्थतोऽकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्विषये मोहिता मोहं निर्णयासाम-र्थ्यं प्राप्ता अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थः तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म अकारप्रश्लेषेण छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण सन्देहोच्छेदेन व-क्ष्यामि यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यस्यशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥

ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मेति तत्र किं त्वया वक्तव्यमस्तीति [illegible] स्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णीभावस्य अत्र बोद्धव्यमस्ति [illegible] त्यध्याहारः यस्मात् गहना दुर्ज्ञेया कर्मणस्त्र्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ [illegible] तदाह कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च [illegible] कर्मा (र्म) [illegible] [illegible] दिषु समारोपितेऽकर्म [illegible] पश्येत् [illegible] णमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निर्व्यापारं [illegible] [illegible] एषु गच्छन्स्वप्यगमनत्वं [illegible] च [illegible]

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

श्येषु दाहतपुरुषेषु गमनमिव [illegible] अभिमान एव कर्म [illegible] बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्त्वैर्धर्मैः स्तूयते [illegible] कर्माकर्मणोस्तत्त्वं [illegible] यपादेन चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति [illegible] त्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणो [illegible] माने तूष्णीमहमासे इत्यादावभिमानात्मकं यत्कर्म [illegible] तस्मात् [illegible] ज्ञात्वा विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिहानेन [illegible] कर्मैव कुर्वित्यभिप्रायः अपरा [illegible] कर्मणि [illegible] दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि

च स्वप्रकाशे स्वात्मनि कल्पितं कर्म दृश्य मायामयं न परमार्थसत् दृग्दृश्ययोः सम्बन्धानुपपत्तेः 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते' इति श्रुतेः 'एवं परस्परव्याप्तमपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमानान्यः अस्य परमार्थदर्शित्वादन्यस्य चापरमार्थदर्शित्वात् स च बुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुद्ध्या एकाग्रचित्तः अत एव स एवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकारीति वास्तवं वर्णनेन स्तूयते यस्मादेवं तस्मात् त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतैव कृत्स्नकर्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः। अनागतमुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स बुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने सङ्गच्छते अन्यज्ज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः अतत्त्वं चायतत् न बोद्धव्यं न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तैव परमार्थदर्शिनां व्याख्या यत्तु व्याचख्युः कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत् तथा अकर्मणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति यः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः क्वाप्युपयुज्यते शास्त्रेण नाम्नादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधायकमुपक्रमादिविरोधादित्युक्तं एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपतो नित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोपयुज्यते न तु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते नापि नित्यकर्माकरणात्प्रत्यवायः अभावाद्भावोत्पत्त्ययोगात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते इति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्वजनकत्वात् अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णातीत्यादावपि सङ्कल्पविशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादि' प्रजापतिव्रतवत् अतो नित्यकर्मानुष्ठानार्हे काले तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादि कर्म तदेव नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धान्तः अत एवाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यत्र लक्षणार्थे शता व्याख्यातः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यविशेषस्मरणेऽप्यत्र हेतुत्वानुपपत्तेः तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदं प्रस्तुतं मिथ्यादर्शनव्याख्यानं न शोभते तरां नापि नित्यानुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यं नित्यानि कुर्यादित्यर्थं कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तदवोधकं वाक्यं प्रयुञ्जानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्य एव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १८ ॥ तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मालिप्तत्वं प्रपञ्च्यते ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्यन्तेन यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तो वैदिका लौकिकाश्च समारम्भाः समारभ्यन्त इति व्युत्पत्त्या कर्माणि कामसङ्कल्पवर्जिताः

काम फलतृष्णा सङ्कल्पोऽहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिता लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवशात् [illegible] भवन्ति तथा कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तदभिगामुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितं अतः सम्यग्दर्शी हि पण्डित उच्यते न तु भ्रान्त इत्यर्थः ॥१९॥ भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनां चानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरन्तरालभावि [illegible] फलाय भवतीति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनुदति कर्मणि फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषं च त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्त्रात्मसम्यग्दर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः निराश्रयः आश्रयो दृष्टादृष्टेष्टसाधनं तद्दर्शनेन निर्गताश्रयस्मा-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥

त्स निराश्रयो देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनया कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तौ स्वतुगतं [illegible] [illegible] व्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् [illegible] [illegible] नैव किंचित्करोति स निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदा त्वन्तर्निश्चयानुसारी [illegible] [illegible] न तत्फलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमात्रहेतुर्विक्षेपकत्वं [illegible] [illegible] यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्येन्द्रियसहितो देहस्तौ संयतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ येन स [illegible] त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा भोगोपकरणानि येन स एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौ-

पीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षाटनादिरूपं यतिंप्रति शास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोऽकर्त्रात्मदर्शनान्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात् ये तु शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कुर्वन्नित्यतोऽधिकार्थालाभाद्व्यावर्तकत्वेन शारीरपदस्य वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति ब्रूयात् तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वे शारीरं विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनर्थकः वाचिकं मानसं च विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपरत्वेऽप्येवमेव व्याघातद्वयमिति भाष्यएव विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यनुज्ञातं तत्रान्नाच्छादनादिव्यतिरेकेण शरीरस्थितेरसम्भवाद्याच्ञादिनापि स्वप्रयत्नेनान्नादिकं सम्पादयामिति प्राप्ते नियमनाह शास्त्रान-

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

नुमतप्रयत्नव्यतिरेकोऽयदृच्छा तयैव योलाभोऽन्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य सयदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टस्तदधिकतृष्णारहितः तथा च शास्त्रं भैक्षं चरेदिति' प्रकृत्य 'अयाचितमसक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छयेति' याच्ञासङ्कल्पादिप्रयत्नं वारयति 'मनुरपि नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति' यतयो भिक्षार्थं ग्रामं विशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्यएव एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कौपीनयुगलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीं पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य सङ्ग्रहमित्यादि एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूह्यं ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदत आह द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोऽतिक्रान्तः समाधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेऽपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमानोऽप्यक्षुभितचित्तः अतएव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्कर्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षवाञ्छा म-

त्परस्तद्रहित अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैरबुद्धि एनएव स्वयम्तुष्टो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च सिद्धौ न तुष्ट [illegible] निरपण
सस्वानुभवेनाकर्तैव परैरारोपितकर्तृत्व शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन भिक्षाटनादिरूप कर्म कृत्वापि न निब ध्यत [illegible] मगा
ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवाद ॥२२॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसन्तुष्टस्य यतयच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजन [illegible]
दिरूप कर्म तत्कृत्वा न निबध्यत इत्युक्तं गृहस्थस्य जनकादेर्यज्ञादिरूप यत्कर्म तत्त्व [illegible] अनन्तकस्यापि [illegible]
नेतु त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं निर्गुणानि गतसङ्गस्य फलासङ्गशून्यस्य मुक्तस्य [illegible] ममत्वस्य [illegible]
चेतस निर्विकल्पब्रह्मात्मैक्यबोधे गत स्थित चित्त यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थ उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयाद्[illegible]
सङ्गत्व कुत यतो व्यामहीनत्व तत् कुतो यत स्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योति [illegible]

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतस. ॥ यज्ञायाचरत कर्म समग्र प्रविलीयते ॥ २३ ॥

श्रेष्ठाचरन्त्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरत कर्म यज्ञदानादिक समग्र [illegible] प्रवि [illegible]
यते प्रकर्षेण कारणाच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयत निनष्टर्भवत्यर्थ ॥२३॥ ननु क्रियमाण कर्म फलम [illegible]
त्कारणोच्छेदादित्याह अनेककारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति [illegible] द्रव्यत्यागात्मा [illegible]
पाख्यमित्युच्यते तत्रोद्देश्या देवता सम्प्रदान त्यज्यमान द्रव्य हवि शब्दवाच्य साक्षाद्दात्मैं [illegible] कर्म [illegible]
एव वाग्यत्वेन हविर्षांशा प्रक्षेपे साधकतमतया जुह्वादिकरण प्रकाशकतया मन्त्रादकरणमपि [illegible]
त्यागार्थ्यो प्रक्षेपश्च द्वे क्रिये तत्रान्यया यजमान कर्ता प्रक्षेप तु यजमानपरिक्रीत [illegible] प्रक्षेपा [illegible]
व्यधिकरण सच्च क्रियासाधारण द्रष्टव्य तदेव त्वनया क्रियाकारकाद्यवधारणा ब्रह्माज्ञानकल्पितानां [illegible] सर्व [illegible]

गादण्डादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन बाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहारभासोऽदृश्यमानोऽपि दग्धपटन्यायेन न फ-लाय कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ब्रह्मदर्शनेन च सर्वयज्ञात्मकानि स्तूयन्ते तथाहि अर्प्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुह्वादि मन्त्रादि च एवमर्प्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अर्पणं देवतारूपं सम्प्रदानं एवमर्प्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽर्पणमधिकरणं देशकालादि त-त्सर्वं ब्राह्मणि कल्पितत्वादब्रह्मैव रज्जुकल्पितभुजङ्गवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थ एवं हविः सुत्यागप्रक्षेपक्रियया साक्षात्कर्म कारकं तदपि ब्रह्मैव एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ सोऽपि ब्रह्मैव ब्रह्माग्नाविति समस्तपदं तथा येन कर्त्रा यजमानेन ऋत्विजा च त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभ-यमपि कर्तृ कारणं कर्तरि विहितया तृतीययानूद्य ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं हुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव तथा तेन हवनेन यद्गन्तव्यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्यएवकारः सर्वत्र सम्बध्यते हुतमित्यत्रापि इवान्व ब्रह्मत्यनुपज्यते व्यवधानाभावात् साकाङ्क्षत्वाच्च 'चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्यादावच्छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशेषवत्' अनेन रूपेण कर्मणि समाधिं ब्रह्मज्ञान

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

यस्य सकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दाद्वयं गन्तव्यमित्यनुपज्यते साकाङ्क्षत्वादव्यवधानाच्च 'या ते अग्ने रजाशयेत्यादौ तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि' पूर्ववाक्यशेषवत् अथवा अर्प्यतेऽस्मै फलायेति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं तथा च ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्द्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समञ्जसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं ब्रह्म-पदं हुतमित्यनेन सम्बध्यते चरमं गन्तव्यपदेनेति भिन्नं वा पदं एवं च नानुपङ्गद्वयक्लेश इति द्रष्टव्यं ब्रह्म गन्तव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरु-पचारात् अतएव न स्वर्गादि तुच्छफलं तेन गन्तव्यं विद्यया अविद्यककारकव्यवहारोच्छेदात् तदुक्तं वार्तिककृद्भिः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुत इति' अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्देनैव तत्र नामादाविव ब्रह्म-दृष्टिः क्षिप्यते सम्पन्मात्रेण फलविशेषायेति केषाञ्चिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतं उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्या-प्रकरणे सम्पन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ॥ २४ ॥ अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्प-

णमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान् [illegible] अनुपन्यस्यति [illegible] इत्यादि [illegible] यन्ते [illegible] ममेव यज्ञ दर्शपूर्णमास [illegible]
रूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न तु [illegible] कर्मयज्ञ [illegible] तत्फल [illegible]
ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं [illegible] तत्पदार्थस्तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं [illegible] आत्मना [illegible]
यास्केन पठितं इत्थंभूतलक्षणं [illegible] [illegible] त्वंपदार्थं [illegible] उपजुह्वति [illegible] पर्यन्तालयं अपरे पूर्णा
[illegible] तत्त्वदर्शननिष्ठाः [illegible] अभेददर्शनं यज्ञं [illegible] सम्पाद्य [illegible] पठ्यते [illegible]
[illegible] इत्यादिना स्पष्टम्॥२५॥ [illegible] मुमुक्षूणां [illegible] यज्ञ [illegible] सम्पाद्यते [illegible]
श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपराः संयमाग्निषु [illegible] ध्यान समाधिरूपेषु [illegible] त्रयमेकविषयं

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

संयमशब्देनोच्यते तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः 'त्रयमेकत्र संयमः' इति तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा [illegible] तत्र तु-
तस्य चित्तस्य [illegible] [illegible] प्रत्यय [illegible] सजातीयप्रत्ययप्रवाहः [illegible]-
माधि [illegible] सतु चित्तभूमिभेदेन [illegible] सम्प्रज्ञाता [illegible] चित्तस्य [illegible] समाधिः [illegible] क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तम् [illegible] तत्र राग-
द्वेषादिवशाद् विषयेष्वभिनिविष्टं [illegible] सर्वदा [illegible] विक्षिप्तं तत्र [illegible] चित्तस-
द्वयोः समाधिशङ्कैव नास्ति विक्षिप्ते तु चेतसि कादाचित्कः समाधिः [illegible] स्थिरप्रदीपवत्-
स्वे [illegible] एकाग्रं तु [illegible] [illegible] तमोगुणः [illegible] एकाग्रं [illegible]
[illegible] चित्तमेकाग्रं [illegible] सम्प्रज्ञातः समाधिः [illegible] वृत्तिः [illegible]
भासते तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमसम्प्रज्ञातसमाधिभूमिः तदुक्तं तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति अयमेव

सवर्तो विरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनोऽरम्भमिति मनु यद्यपि इत्युच्यते तदुक्तं प्रसङ्गचानपयुक्तस्य सर्वथा वि-
वेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति अनेन रूपेण संयमाग्नौ इन्द्रियाणि जुह्वति तत्र इन्द्रियाणि जुहति धा-
रणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकरणमिवे-
न्द्रियाणां प्रत्याहार इति विषयेभ्योऽनिगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तं धारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः
तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तं तदेव समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियनिरोधरूपत्वेनोक्तं इदानीं व्यु-
त्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयभोगाय सोऽप्यपरो यज्ञ इत्याह शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्था
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनान्यसाधारणं कुर्वन्ति स एव तेषां होमः ॥ २६ ॥ तदेव पातञ्जलमतानुसारेण त्वयपूर्व-

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जु-
ह्वति ॥ २६ ॥

कसमाधि ततो व्युत्थानच यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्थानशून्यं सर्वफलभूतं यज्ञा-
न्तरमाह द्विविधो हि समाधिर्भवति लयपूर्वको बाधपूर्वकश्च तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति' न्यायेन कारणव्यतिरेकेण का-
र्यस्यासत्त्वात् पंचीकृतपञ्चभूतकार्यं व्यष्टिरूपं समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पञ्चीकृतं पञ्चभूता-
त्मकं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपञ्चगुणा गन्धेतरचतु-
र्गुणाप्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चतुर्गुणा आपो गन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति तदपि त्रिगुणा-
त्मकं तेजो गन्धरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोऽपि द्विगुणात्मको वायुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण
नास्ति स च शब्दगुण आकाशो बहु स्यामिति परमेश्वरसङ्कल्पात्मकाहङ्कारकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोऽपि सङ्कल्पात्मकोऽहङ्कारो-
मायेक्षणरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि ईक्षणरूपं महत्तत्त्वं मायापरिणामत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि माया-

क्यं कारण जडत्वेन चैतन्येध्यस्तत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसन्धानेन विद्यमानेपि कार्यकारणात्मके प्रपञ्चे चैतन्यमात्रगोचरोय समाधि सलयपूर्वकउच्यते तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्याक्षीणत्वात् एवं चिन्तनेपि कारणसत्त्वेन पुन कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादयं सुषुप्तिवत्सबीज समाधिर्न मुख्य मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विद्यायानिवृत्तौ सर्ग-क्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनरुत्थानाभावान्निर्बीजाख्यःपूर्वक समाधि स एवानेन श्लोकेन प्रदर्श्यते तथाहि सर्वाणि निखिलानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानां पञ्चानां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानाञ्च पञ्चानां बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तरयोश्च मनोबुद्ध्योः कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणगन्धग्रहणानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च सङ्कल्पाध्यवसायौ च एव प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानां पञ्चानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनं ऊर्ध्वनयनमित्यादीनि अनेन पञ्चदशेन्द्रियाणि

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥२७॥

पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणा मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिति विवक्षितमिति बोद्धव्यं सर्वाणीति विशेषणं आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मविषयकः संयमो धारणा ध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सति योगो निरोधसमाधिः य पतञ्जलि सूत्रयामास 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम' इति …मूढविक्षिप्ताख्य भूमित्रय … संस्कारा समाधिविरोधिनस्तु योगिनां प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते … निरोधसंस्कारा प्रादुर्भवन्ति ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति तस्य फलमाह तेन प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति … मरजसो क्षयाल्लयविक्षेपरहितत्वेन शुद्धसत्त्वस्वरूपं चित्तं प्रशान्तमित्युच्यते पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेन तदाधिक्यं प्रशान्तवाहितेति तत्कारणञ्च सूत्रयामास विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्य इति विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थ पु-पप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन सम्पादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्योन्यः सम्प्रज्ञाताद्विलक्षणोऽसम्प्रज्ञात इत्यर्थः एतादृशो य आत्मसंयमश्च

सर्वाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते ज्ञान वेदान्तवाक्यजन्योऽहं ब्रह्मास्मीत्यसावात्माकारवृत्तिज्ञानविशेषस्तेनाज्ञाननाशद्वारा दीपिते अत्यन्तोज्ज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ समाधिनिष्ठा योगिनः परे जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः अत्र च सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपितइति विशेषणत्रयाविष्कृतवचनेन च पूर्वयज्ञलक्षणद्वयाद्भिन्नमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥ एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चयज्ञानुक्त्वाऽधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह द्रव्यत्यागएव यथाशास्त्रं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यस्मार्तकर्मपराः तथाच स्मृतिः 'वापीकूपतडागादि देवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनं बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते' इति इष्टाख्यं श्रौतं कर्म तु दैवमत्रापरे यज्ञमेवापरे इत्यत्रोक्तं अन्तर्वेदिदानमपि तत्रैवान्तर्भूतं तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादितपएव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः तथा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोऽष्टाङ्गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनादियोगाङ्गानुष्ठानपराः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो हि योगस्याष्टावङ्गानि तत्र प्रत्याहार श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये इत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयः आत्मसंयमयोगाग्नावित्यत्रोक्ताः प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यते यमनियमासनान्यत्रोच्यन्ते अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः पञ्च शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पञ्च स्थिरसुखमासनं पद्मकस्वस्तिकादि तत्रकायिकवाचिकमानसभेदेन शास्त्रीयप्राणिवधोऽहिंसा सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा एवमग्रेऽपि यथार्थभाषणं सत्यं हिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं चानृतं अस्तेयं शास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणं अशास्त्रीय स्त्रीपुंसव्यतिकरो मैथुनं शास्त्रीयपरिग्रहमात्रेण देहयात्रानिर्वाहकार्थिक भोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्निवृत्तिलक्षणाउपरमा यमाः यमा उपरमाइति स्मरणात् तथा शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च बाह्यं मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमान्तरं सन्तोषोविद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्तवृत्तिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनादिव्रतानि च इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनं अवचनमात्रमाकारमौनमिति भेदः स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतयाऽर्पणं एते विधिरूपानियमाः पुराणेषु येऽधिकाउक्तास्तेऽप्यत्र यमनियमेष्वन्तर्भाव्याः एतादृशयमनियमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थनिश्चयपराज्ञानयज्ञाः यज्ञान्तरमाह यतयोयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि व्रतानि येषां ते संशितव्रतयतयइत्यर्थः तथा च भगवान्पतञ्जलिः 'जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतमिति' ये पूर्वमहिंसाद्याः पञ्च यमाउक्तास्तएव जात्याद्यनवच्छेदेन दृढभू-

मर्योमहाव्रतशब्दवाच्या तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा मृगयोर्मृगातिरिक्तांश्च हनिष्यामीति [illegible] न तीर्थे हनिष्यामीति सत्र कालावच्छिन्ना यथा न चतुर्दश्यां न पुण्यहनीति स च प्रयाजनावि[illegible] यथा क्षत्रियस्य [illegible] न हनिष्यामीति युद्धं विना न हनिष्यामीति च एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न वदिष्यामीति [illegible] भृत्यार्थातिरिक्तं स्तेयं न करिष्यामीति च ऋतुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति [illegible] यथायोग्यमवच्छेदोदाहृत्य [illegible] यदा सर्वेषामिमर्त्[illegible] [illegible] न्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्यमानत्वात् [illegible] शब्दनोच्यते एवं [illegible] सर्वोहानां चतुर्णामपि नरकद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राह[illegible] क्षमया क्रोधस्य ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य [illegible]

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

सन्तोषेण लोभस्य सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानां च सर्वेषां निवृत्तिरिति [illegible] [illegible] योगशास्त्रे कथितानि ॥२८॥ प्राणायामपरानाह सार्धेन अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणवृत्तिं [illegible] [illegible] काख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति [illegible] रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः [illegible] र्थेन च तदविनाभूतो द्विविधः कुम्भकोऽपि [illegible] यथाशक्तिवायुमापूर्य [illegible] श्वासप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणोऽन्तः कुम्भकः यथाशक्ति सर्ववायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिः कुम्भकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकमाह प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यामान्तरस्य वायोर्बहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः बहिर्निर्गतस्यान्तः प्रवेशः प्रश्वासोऽपानस्य गतिः [illegible] प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपानगतिनिरोधः कुम्भके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोऽपरे पूर्वविलक्षणा नियताहाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्म-

न्द्रियरूपान् जुह्वति चतुर्थकुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवता पतञ्जलिना सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र सङ्क्षेपसूत्रं तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायाम इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति प्राणायामोऽनुष्ठेयः कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानयोः या गतिः पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पूर्वापरत्वविशेषेण तस्याविच्छेद निरोधः एव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथेति एतदेव विवृणोति बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति बाह्यगतिनिरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिः पूरकः आन्तरगतिनिरोधरूपत्वादान्तरवृत्ती रेचकः केचित्तु बाह्यशब्देन रेचकमान्तरशब्देन च

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

पूरकं व्याख्यातं युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारणेनाथवा रेचनप्रयत्नौघविधारणं किंतु यथा तप्तउपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः न तु रेचयति येन रेचक इति त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन सङ्ख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसङ्ख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मोऽपि सम्पद्यते तथा हि हृदयान्निर्गत्य

नासाग्रसम्मुखे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासः समाप्यते ततएव च परावृत्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकौ प्राणापानयोर्गती
अभ्यासेन तु क्रमेण नासिकाग्रद्वारा निर्गच्छति नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षट्त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोऽपि
तावान् घटनव्यः तत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निवाते देशे इषीकादिसूक्ष्मतूलक्रियया ऽनुमातव्या अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेना-
नुमातव्या सेयं देशपरीक्षा तथा निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तैरियत्ताऽवधारणीया स्वजानुमण्डलं पाणिना
त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथम उद्घातो मन्दः स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यः स एव त्रि-
गुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोर्विनिर्गच्छतः शिरस्यभिहननमुद्घात उच्यते सेयं कालपरीक्षा सङ्ख्यापरीक्षा
च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा सङ्ख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा कालसङ्ख्ययोः कथंचिद्भेदविवक्षया पृथगुपन्यासः यद्यपि कु-
म्भके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसङ्ख्याव्याप्तिरवगम्यतएव सोऽयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रच-
यव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामः चतुर्थं सूत्रयति स्म बाह्याभ्य-
न्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति बाह्यविषयः श्वासो रेचकः अभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः पूरकः विपर्ययात् तावुभावपेक्ष्य सकृद्बलवद्विधार-
कप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः तावुभावनपेक्ष्यैव केवलकुम्भकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्प्रयत्नवशा-
द्भवति चतुर्थः कुम्भकः तथा च बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीति तदनपेक्ष इत्यर्थः अन्या व्याख्या बाह्यो विषयो द्वादशान्तादिरभ्यन्तरो वि-
षयो हृदयनाभिचक्रादिः तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायाम इति तृतीयस्तु बाह्याभ्य-
न्तरौ विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेषः एतादृशश्चतुर्विधः प्राणायामः अपाने जुह्वति प्राणमित्यादिना सार्धेन श्लोकेन
दर्शितः ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्ते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च
यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽन्नममृतशब्दवाच्यं भुञ्जत इति यज्ञ-
शिष्टामृतभुजः ते सर्वेऽपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनं नित्यं संसारान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यति-
रेके दोषमाहार्धेन उक्तानां यज्ञानां मध्ये ऽन्यतमोऽपि यज्ञोऽस्य नास्तीत्ययज्ञस्तस्य अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिन्द्यत्वात्
कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हे कुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किं त्वया स्वोत्प्रेक्षामात्रेणैवमुच्यते नहि वेदवाक्यं प्रमाणमित्याह एवं यथोक्ता यज्ञा बहुप्रकाराः सर्वेऽपि श्रेयःसाधनरूपा वितता विस्तृता ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैवैतेऽवगता इत्यर्थः वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयान्नोदाह्रियन्ते कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि जानीहि तान्सर्वान्यज्ञानात्मजान् निर्व्यापारो ह्यात्मा न तद्व्यापारा एते किन्तु निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽस्मात्संसारबन्धनादित्यर्थः ॥३२॥ सर्वेषां तु तुल्यवच्छ्रेयःसाधनत्वे कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह श्रेयानिति द्रव्यमयाद्यज्ञाच्छ्रेयःसाधनत्वाद्द्रव्यमयात् द्रव्योपलक्षितात् ज्ञानशून्यात् सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एक एव हे परन्तप कस्मादेवं यस्मात् सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतमखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' 'धर्मेण पापमपनुदती'ति च श्रुतेः

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्चेत्यर्थः ॥३३॥ एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोऽतिप्रत्यासन्न उपाय इति उच्यते तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं विद्धि लभस्व आचार्यानभिगम्य तेषां प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कोऽहं कथं बद्धोऽस्मि केनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन बहुविषयेण प्रश्नेन सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया एवं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषेणाभिमुखाः सन्त उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ते तुभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं साक्षान्मोक्षफलं ज्ञानिनः पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणास्तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः साक्षात्कारवद्भिरुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायि नतु तद्रहितैः पदवाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो मतं तद्विज्ञानार्थं 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति' श्रुतिसंवादि तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं कृतब्रह्मसाक्षात्कार-

मिति व्याख्यानात् बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकस्मिन्नपि गौरवातिशयार्थं न तु बहुत्वविवक्षया एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत आचा-
र्यात्तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदर्थमयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ एवमतिनिर्बन्धेन ज्ञानोपादाने किं स्यादिति तत्राह यज्ज्ञात्वेति । यज्ज्ञान-
माचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीतिवत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं या-
स्यसि हे पाण्डव कस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मनि
त्वयि त्वम्पदार्थे अथो अपि मयि भगवति वासुदेवे तत्पदार्थे परमार्थतो भेदरहिते अधिष्ठानभूते द्रक्ष्यसि अधिष्ठानातिरेकेण कल्पि-
तस्याभावात् मां भगवन्तं वासुदेवमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्थास्यन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ किञ्च
शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यम् अपिचेदित्यसम्भावितार्थाभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ यद्यप्ययमर्थो न सम्भवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युप-

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि
॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्त-
रिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भ-
स्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

गम्योच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योऽप्यतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यास्तथापि सर्वं वृजिनं पापं अतिदुस्तरत्वेनार्णवसदृशं
ज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा सन्तरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि
वृजिनशब्देनात्र धर्माधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टत्वात् ॥ ३६ ॥ ननु समुद्रवत्तरणे कर्मणां
नाशो न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति हे
अर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणाज्ञाननाशेन
विनाशयतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति तथा ग-

मउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्विति' च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्यतमवेत्यत्र सूत्र 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति' ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणां तु तद्देहान्त एव विनाशः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति सूत्राच्च आधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणि तान्येव देहान्तरारम्भकाण्यपि यथा वसिष्ठापान्तरतमःप्रभृतीनां तथा च सूत्रं 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति' अधिकारानेकदेहारम्भकबलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्चोपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि नश्यन्ति आरब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्ति तिष्ठन्ति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदिह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापाद्याक्रान्तत्वात्

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्समसन्यन्न विद्यते तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह तत्तु ज्ञानं कालेन महता योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः स्वयमात्मन्यन्तःकरणे विन्दति लभते न तु योग्यतामापन्नोऽन्यदत्तं स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विन्दतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपायः पूर्वोक्तप्रणिपातादपेक्षयाप्यासन्नतर उच्यते गुरुवेदान्तवाक्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तद्वान् पुरुषो लभते ज्ञानं एतादृशोपि कश्चिदलसः स्यात्तत्राह तत्परः गुरूपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तः श्रद्धावांस्तत्परोपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादत आह संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानीन्द्रियाणि येन स संयतेन्द्रियः य एवं विशेषणत्रययुक्तः सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्यो मायावित्वादिसंभवादनैकान्तिकोपि श्रद्धावत्त्वादिस्त्वैकान्तिक उपाय इत्यर्थः ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां चरमां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपा-

मुक्तिमचिरेण तदव्यवधानेनैवाधिगच्छति लभते यथाहि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवान्धकारनिवृत्तिं करोति न तु कंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति न तु किंचित्प्रसंख्यानादि कमपेक्षत इति भावः ॥३९॥ अत्र च संशयो न कर्तव्य कस्मात् अज्ञो ऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेव न भवत्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्वानश्रद्दधानः इदमेव भवति नवेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भ्रष्टो भवति अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च विनश्यतीति संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोग उक्तः कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतोऽनाय मनुष्यलोकोऽस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गमोक्षादि धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र सन्देहाक्रान्तचित्तस्य अज्ञ-

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

स्याश्रद्दधानस्य च परो लोको नास्ति मनुष्यलोके भोजनादिसुखं च वर्तते संशयात्मा तु त्रितयहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्नध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं संशये सति कथं योगसंन्यस्तः कर्मत्यागः अत आह ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयो येन तं विपर्ययरूपप्रमादे सति कुतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह आत्मवन्तमप्रमादिनं सर्वदा सावधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपाणि वा न निबध्नन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

यस्मादेवं अज्ञानाद्‌विवेकात्संभूतमुत्पन्नं त्वत्स्थं त्वदि स्थितं बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रयस्य च नाशे नाशं सुखेन हन्तुं शक्यमत्युअर्त्योपन्याम एनं सर्वानर्थमूलभूतं संशयं आत्मनो ज्ञानासिना आत्मविषयकनिश्चयखड्गेन छित्वा योगं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अतइदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय हे भारत भरतवंशे जातस्य युद्धोद्यमोन निष्फलइति भाव ॥ ४२ ॥ स्वस्यानीकत्वबोधन मनिश्रद्धे दृढीकृते ॥ धीहेतु कर्मनिष्ठा च हरिणेहोपमत्दता ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ अध्यायाभ्यां कृताभ्यां निर्णय कर्मबोधयोः कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णय क्रियतेऽधुना तत्राद्ये ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते इत्यादिनाऽर्जुनेन पृष्टो भगवान्ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयासंभवनाद्विकारि भेद प्रवक्ष्यया लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयेत्यादिना निर्णय कृतवान् तथा चाशांविकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चीयते न जलिमिरयोरिव युगपदसंभवात् कर्मारं- कारहेतुभेदबुद्ध्यपनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् नापि विकल्प्यते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तुमशक्य- त्वात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः ज्ञाने जाते तु कर्म कार्य नापेक्ष्यत एवेत्युक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म- सात्कुरुते तथा च ज्ञानिनः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानरूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासो वेति निर्विवाद चतुर्थे निर्णीत अज्ञेन त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवद्वचनाच्च यत्र सर्वकर्माणि ज्ञानार्थानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोऽपि ज्ञानार्थः श्रूयते एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदं सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादौ तत्र कर्मतत्त्यागयोरारादुपकारकसन्निप- त्योपकारकयोः प्रयाजावघातयोरिव न समुच्चयः संभवति विरुद्धत्वेन यौगपद्याभावात् नापि कर्मतत्त्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलत्वेन- कार्थत्वादतिरात्रयोः षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पः स्यात् द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् कर्मणो हि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारं संन्या- सस्य तु सर्वविक्षेपाभावेन विचाराभ्यासरूपं दृष्टमेव द्वारं नियमापूर्वं तु दृष्टसमवायित्वादवघातादाविव न प्रयाजवत् तथा चारादुपका- रकदृष्टार्थयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेऽपि विकल्पानभ्युपगमात् प्रयाजावघातादीनामपि तत्प्रसङ्गात् तस्मात् कर्म- णोऽयमनुष्ठेयं तथापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूढपतितत्वात् कर्मानधिकारीति संन्यासान- न्तरं संन्यासवैयर्थ्यं च तस्माददृष्टार्थत्वाभावात् प्रथमकृतसंन्यासस्यैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानं नैव तस्माद्भग- वदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणमनननिदिध्यासनाय त- त्त्वविचाराय कर्तव्य इति भगवतोऽभिमतम् तथा चोक्तं न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति वक्ष्यते च आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म का- रणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति योगोऽत्र तीव्रवैराग्यपूर्विका विविदिषा तदुक्तं वार्तिककारैः प्रत्यग्विविदिषासिद्ध्यै

वेदानुवचनादय आश्रमास्ते तु तत्त्यागमीप्सन्तीति श्रुतेर्बलादिति' स्मृतिश्च 'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्ततेइति' मोक्षधर्मे च 'कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं भावितः करणैश्चा-यं बहुसंसारयोनिषु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः त्रिष्वाश्रमेषु कोन्वर्थो भवेत्पर-मभीप्सितइति' मोक्षे वैराग्ये प्रेम्णः क्रमाक्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ तथा च श्रुतिः 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनीभूत्वा प्र-व्रजेद्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति तस्मादज्ञस्याधिकृतावस्थायां कर्मानुष्ठान-मेव तस्यैव विरक्तावस्थायां संन्यासः श्रवणाद्यवसरदानेन ज्ञानार्थइति दशाभेदेनाज्ञमधिकृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमषष्ठाव-ध्यायावारभ्येते विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानबलादर्थसिद्धएवेति सन्देहाभावान्नात्र विचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासुमज्ञं प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मत-

॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥

त्त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपदनुष्ठानासंभवान्मया जिज्ञासुना किमिदानीमनुष्ठेयमिति सन्दिहानः हे कृष्ण सदानन्दरूप भ-क्तदुःखकर्षणेति वा कर्मणां यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानांच संन्यासं त्यागं जिज्ञासुमज्ञं प्रति कथयसि वेदसुख-न पुनस्तद्विरुद्धं योगंच कर्मानुष्ठानरूपं शंससि 'एतमेव प्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्यद्वयेन निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं छित्त्वैनं संशयं योगमाति-ष्ठोत्तिष्ठ भारतेति गीतावाक्यद्वयेन वा तत्रैकमज्ञं प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युगपदुभयानुष्ठानासम्भवात् एतयोः कर्मतत्त्यागयोर्म-ध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्यागं वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तव मतमनुष्ठानाय ॥१॥ एवमर्जुनस्य प्रश्ने तदुत्तरं श्रीभग-वानुवाच निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसंन्यासादज्ञंप्रत्यधिकारिकृतात्कर्मयोगोविशिष्यते अथानधिका-

रसंभवात्फलत्वेन ॥२॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति ज्ञेय इति कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्यसंन्यासीति ज्ञेयः कोऽसौ यो न द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कया न काङ्क्षति स्वर्गादिकं निर्द्वन्द्वो रागद्वेषरहितो हि यस्मात् सुखमनायासेन हे महाबाहो बन्धादन्तःकरणशुद्धिरूपात्ज्ञानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति ॥३॥ ननु ये कर्मणि प्रवृत्तः स कथं संन्यासीति ज्ञानव्य कर्मतत्त्यागयोः स्वरूपविरोधात् फलैक्यासम्भवात् चेत् न स्वरूपतो विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधस्यौचित्यात् तथापि निःश्रेयसकरावुभावित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह साङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिमन्ता यहन्तीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया साङ्ख्यं संन्यासं योगं पूर्वोक्तं कर्मयोगं तौ पृथग्विरुद्धफलौ बालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः किं तर्हि पण्डितानां मतं उच्यते एकमपि संन्यासकर्मणोर्मध्ये स-

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ॥ निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥ यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

म्यगास्थितः स्वाधिकारानुरूपेण सम्यक् यथाशास्त्रं कृतवान्सन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेकमेव ॥४॥ एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दते तत्राह साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्बाह्यकर्मानुष्ठानशून्यत्वेऽपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संस्कृतान्तःकरणैः श्रवणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं निष्ठस्यैवास्मिन्ननुकर्त्रापि च्यवनश्रुतिव्युत्पत्त्या साक्षादेव प्राप्यते आवरणाभावमात्रेण तस्यैव नित्यप्राप्तत्वात् योगैरपि भगवदर्पणबुद्ध्या फलाभिसन्धिवर्जितत्वेन कृतानि कर्माणि शास्त्रीयाणि येषां सन्ति तेऽपि योगाः तैर्योगिभिरपि सत्त्वशुद्ध्या संन्यासपूर्वकश्रवणादिपुरःसरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा जन्मनि सम्पत्स्यमानया तत्स्थानं गम्यते अत एकफलत्वात् एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य अयं भावः यथा संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तथा तयैव लिङ्गेन प्राग्जन्मसु भगवदर्पितकर्मनिष्ठाऽनुमीयते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्त्ययोगात् तद्-

क 'यान्यतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नून कृत भवेत् सत्कृत्य पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्माणि स्थितिरिति एव येषां भगवदर्पितकर्मनिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन भाविनी सन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते सामग्र्या कार्याव्यभिचारित्वात् तस्मादक्षेन मुमुक्षुणान्त करणशुद्धौ प्रथम कर्मयोगोनुष्ठेयोन तु सन्यास सतु वैराग्यतीव्रताया स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ५ ॥ अशुद्धान्त करणेनापि सन्यासएव प्रथम कुतोन क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह अयोगत योगमन्त करणशोधक शास्त्रीय कर्मान्तरेण हठादेव य कृत सन्यास सतु दु खमाप्तुमेव भवति अशुद्धान्त करणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असभवात् शोधकत्वेच कर्मण्यनधिकारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन परमसङ्कटापत्ते कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्त करणत्वान्मुनिर्मननशील सन्यासीभूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मान न चिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् एतच्चोक्त प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते नच सन्यस-

सन्यासस्तु महाबाहो दु खमाप्तुमयोगत. ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय. ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्य

ते ॥ ७ ॥

नादेव सिद्धि समधिगच्छतीति' अतएकफलत्वेपि कर्मसन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणोबन्धहेतुत्वाद्योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्यनुपपन्नमित्यतआह भगवदर्पणफलाभिसन्धिराहित्यादिगुणयुक्त शास्त्रीय कर्म योगइत्युच्यते तेन योगेन युक्त पुरुष प्रथम विशुद्धात्मा विशुद्धोरजस्तमोभ्यामकलुषितआत्मान्त करणरूप सत्त्व यस्य सतथा निर्मलान्त करण सन् विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततोजितेन्द्रिय स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रिय एतेन मनूक्तस्त्रिदण्डीकथित 'वाग्दण्डोथ मनोदण्ड कायदण्डस्तथैव च यस्यैते नियतादण्डा सत्रिदण्डीति कथ्यतइति' वागिति बाह्येन्द्रियोपलक्षण एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्य भवतीत्याह सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूतआत्मभूतश्चात्मा स्वरूप यस्य स तथा जडाऽजडात्मक सर्वमात्ममात्र पश्यन्नित्यर्थ सर्वेषा भूतानामात्मभूत आत्मायस्येति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतत्वविफल्यात् सर्वात्मपदयोर्जडाजडपरत्वेतु समञ्जस एतादृश. प-

स्मार्थदर्शी कुर्वन्नपि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः स्वदृष्ट्या तदभावादित्यर्थः ॥७॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्टासु क्रियमाणासु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते नाहमिति धारयन्नेव धारयन् नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत मन्येत तत्त्ववित् परमार्थदर्शी युक्तः समाहितचित्तः अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्ववित्त्वा नैव किञ्चित्करोमीति मन्येतेति सम्बन्धः ॥८॥ तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ता गति

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥८॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

पादयोः प्रलापो वाचः विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नित्युक्ताः श्वसनमिति प्राणादिपञ्चकस्य व्यापार उपलक्षणं उन्मिषन्निमिषन्निति नागकूर्मादिपञ्चकस्य स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य अभिमानादिति पाठक्रमश्च उल्लङ्घ्य व्याख्यातोऽयं श्लोकः यस्मात्सर्वव्यापारेष्वप्यात्मनोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नपि न लिप्यत इति युक्तमेवोक्तमिति भावः ॥९॥ तर्ह्यविद्वान्कर्तृत्वाभिमानाल्लिप्यतेव तथाच कथं तस्य संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा स्यादित्यत आह ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिलाषं त्यक्त्वा ईश्वरार्थं भृत्य इव स्वाम्यर्थं स्वफलनिरपेक्षतया करोमीत्यभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति लिप्यते न स पापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणेति यावत् यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म

द्धिशुद्धि फलमेव स्यात् ॥१०॥ तदेव विवृणोति कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिन कामेण फलसङ्ग त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कायादीना सर्वेषा विशेषण केवलैरिति ईश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममताशून्यैरित्यर्थ आत्मशुद्धये चित्तसत्त्वशुद्ध्यर्थम ॥११॥ कर्तृत्वाभिमानसाम्येपि तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चित् बध्यतइति वैषम्ये कोहेतुरिति तत्राह युक्त ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्येवमभिप्रायवान् कर्मफल त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् शान्ति मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धिनित्यानित्यवस्तुविवेकसन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेण जातामिति यावत् यस्तु पुनरयुक्त ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्यभिप्रायशून्य सकामकारेण कामत- प्रवृत्त्या

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

मम फलायैवेद् कर्म करोमीति फले सक्तोनिबध्यते कर्मभिर्नितरां ससारबन्ध प्राप्नोति यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्त सन् कर्माणि कुर्विति वाक्यशेष ॥ १२ ॥ अशुद्धचित्तस्य केवलात्सन्यासात्कर्मयोग श्रेयानिति पूर्वोक्त प्रपञ्च्याधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसन्यासएव श्रेयानित्याह नित्य नैमित्तिक काम्य प्रतिषिद्धचेति सर्वाणि कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्म य पश्येदित्यत्रोक्तेनाकर्त्रात्मस्वरूपसम्यग्दर्शनेन सन्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशाढास्ते तिष्ठत्येव किं तु खेन नेत्याह सुख अनायासेन आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारशून्यत्वात् कायवाङ्मनांसि स्वच्छन्दानि कुतोन व्याप्रियन्ते तत्राह वशी स्ववशीकृतकार्यकरणसघात क्वास्ते नवद्वारे द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी नासिके वागेकेति शिरसि सप्त द्वे पायूपस्थाख्ये अधइति नवद्वारविशिष्टे देहे देही देहाभिमान्यदर्शी प्रवासीव पर-

गेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्न विषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति अज्ञो हि देहतादात्म्याभिमानाद्देहएव नतु देही सन्नुपकार्याधिकरणमेवात्मनोऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमावासने वाऽहमास इत्यभिमन्यते नतु देहेऽहमास इति भेददर्शनाभावात् सम्यगात्मविवेकी त्वात्मदर्शी तु सर्वकर्मसंन्यासी भेददर्शनाद्देहेऽहमास इति प्रतिपद्यते अतएव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यध्यारोपितानां विद्यया बाधएव सर्वकर्मसंन्यास इत्युच्यते एतस्मादेवाज्ञवैलक्षण्यायुक्तं विशेषणं नवद्वारे पुरे आस्त इति ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्यारोपितानां तद्व्यापाराणां नीरस्थवृक्षइव विद्यया बाधेऽपि स्वव्यापारेणात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वञ्च स्यादिति नेत्याह नैव कुर्वन्नकारयन् आस्तइति सम्बन्धः ॥१३॥ देवदत्तस्य स्वगतैव गतिर्यथा स्थिता सत्या न भजति एवमात्मनोऽपि कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्च स्वगतमेव सत्सन्यासे सति न भजति अथवा नभसि तलमलिनतादिवद्वस्तुवृत्त्या तत्र नास्त्येवेति सन्देहापोहायाह लोकस्य देहादेः

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति त्वं कुर्विति नियोगेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्माणीप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति कर्तापि न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्मकृतवतस्तत्फलसम्बन्धं सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेत्यादिश्रुतेः' अत्रापि शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यतइत्युक्तेः यदि किञ्चिदपि स्वतो न कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वंश्च प्रवर्ततइति तत्राह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका दैवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः 'एषउह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधोनिनीषतइत्यादि' स्मृतिश्च 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति' तथा च जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्वभोजयितृत्वाभ्यांच पापपुण्यलेपसंभवात्कथमुक्तं स्वभावस्तु

प्रवर्तनहानि तत्राह परमार्थेन विभुः परमेश्वरः [illegible] पापं सुकृतं च नैवादत्ते परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एवमीश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात् [illegible] तर्हि [illegible] तत्राह अज्ञानेन वरणविक्षेपशक्तिमता मायाख्येनानृतेन [illegible] माच्छादितं [illegible] स्वप्रकाशं परमानन्दरूपमपि [illegible] तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति प्रमादं [illegible] भिन्ना गच्छन्ति जन्तवो जननशीला [illegible] परमानन्दाद्वितीयात्मस्वरूपादर्शनं [illegible] प्रतीयमानोऽवर्तते मूढानां [illegible] श्रुतिस्मृती वास्तवाद्वैतबोधकस्यशेषमनूते इति न दोषः ॥ १६ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यादत आह तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाद्यनिर्वाच्यमनृतमनर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायादिशब्दवाच्यं आत्मनोज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलान्तःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वपदार्थाभेदरूपशुद्धसच्चिदानन्दाखण्डैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशितं बाधितं कालत्रयेऽप्यसदेवासत्तयाऽज्ञानमधिष्ठानचैतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्ताविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां श्रवणमननादिसाधनसम्पन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवत् यथादित्यः स्वोदयमात्रेणैव तमो निरवशेषं निवर्तयति न तु कंचित्सहायमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्त्वपरिणामत्वाद्व्यापकप्रकाशरूपं स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्यन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञानं निवर्तयत्परं सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमेकमेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मान्तरेणाभिव्यनक्ति अत्राज्ञानेनावृतं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाश्यत्वाभ्यां ज्ञानाभावरूपत्वं व्यावर्तितं नह्यभावः किंचिदावृणोति न वा ज्ञा-

नाभावोऽज्ञानेन नाश्यते स्वभावनाशरूपत्वात्तस्य तस्मादहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भ-
गवतां मतं विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः येषामिति बहुवचनेनानियमो दर्शितः तथा च श्रुतिः 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ-
वत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादि' यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयत-
दाश्रयप्रमाणज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति तत्राज्ञानगतमावरणं द्विविधं एकं सतोऽप्यसत्त्वापादकं अन्यच्च भातोऽप्य-
भानापादकं तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रान्निवर्तते अनुमितेऽपि वह्न्यादौ पर्वते वह्निर्नास्तीत्यादिभ्रमादर्शनात् तथा
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीति वाक्यात्परोक्षनिश्चयेऽपि ब्रह्म नास्तीति भ्रमो निवर्तत एव अस्त्येव ब्रह्म किन्तु मम न भातीत्येकं भ्रमजनकं
द्वितीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते स च साक्षात्कारो वेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पक इत्याद्युक्तं तत्सिद्धावनुसन्धेयम्॥१६॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दघन एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपा-
कात्पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तद्बुद्धयः सर्वदा निर्बीजसमाधिभाज इत्यर्थः ताल्कि योऽसावात्मा-
ऽद्वय ब्रह्मतत्त्वमसीति वाक्यबोध्यलक्षणमद्योऽस्मि नेत्याह तदात्मानः तदेव परब्रह्मात्मा येषां ते तथा वाक्यार्थाभ्यासादि सार्ध्यनिष्ठ-
स्मितोऽन्त वास्तवाभेदावगोधिति भावः ननु तदात्मान इति विशेषणं इव अविच्छेचावर्तक इति विशेषणं अज्ञानपि इति वस्तुगत्या
तदात्मान इति कथं तद्व्यावृत्तिरिति चेत् न इतरात्मस्वव्यावृत्ता तात्पर्यात् अज्ञाऽपि अनात्मभूत देहादावात्माभिमानिन इति न तदात्मान-
इति व्यपदिश्यन्ते विज्ञास्तु निवृत्तदेहाद्यभिमाना इति विरोधिनिवृत्त्या तदात्मान इति व्यपदिश्यन्त इति युक्तं विशेषणं ननु कर्मानुष्ठान-
विक्षेपे सति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह तन्निष्ठाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्नि-

ष्ठा सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपरास्तत्यर्थं फलरागे सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्यागइति तत्राह तत्परायणा तदेव परमयनं प्राश्रयं येषां ते तत्परायणा सर्वतोविरक्ताइत्यर्थं अत्र तद्बुद्धयइत्यनेन साक्षात्कारउक्त तदात्मानइत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्तिफलकोनिदिध्यासनपरिपाक तन्निष्ठाइत्यनेन सर्वकर्मसन्यासपूर्वक प्रमाणप्रमेयगतासंभावनानिवृत्तिफलकोवेदान्तविचार श्रवणमननपरिपाकरूप तत्परायणाइत्यनेन वैराग्यप्रकर्षइत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्व द्रष्टव्य उक्तविशेषणायतयागच्छन्त्यपुनरावृत्ति पुनर्देहसबन्धाभावरूपा मुक्ति प्राप्नुवन्ति सकृन्मुक्तानामपि पुनर्देहसबन्ध कुतोन स्यादिति तत्राह ज्ञाननिर्धूतकल्मषा ज्ञानेन निर्धूत समूलमुन्मूलित पुनर्देहसबन्धकारण कल्मष पुण्यपापात्मक कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मूलक पु-

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः
समदर्शिन. ॥ १८ ॥

नर्देहग्रहण कथ भवेदिति भाव ॥१७॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूप ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मवशात्सत्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूप तत्फलमाह विद्या वेदार्थपरिज्ञान ब्रह्मविद्या वा विनयोनिरहङ्कारत्वमनौद्धत्यमिति यावत् ताभ्यां सम्पन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे सात्त्विके सर्वोत्तमे तथा गवि सस्कारहीनायां राजस्यां मध्यमायां तथा हस्तिनि शुनि श्वपाके चात्यन्ततामसे सर्वाधमेपि सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च सस्कारैरस्पृष्टमेव सम ब्रह्म द्रष्टु शील येषां ते समदर्शिन पण्डिताज्ञानिन यथा गङ्गातोये तडागे सुरायां मूत्रे वा प्रतिबिम्बितस्यादित्यस्य न तद्गुणदोषसबन्धस्तथा ब्रह्मणोपि चिदाभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधिगतगुणदोषसबन्धइति प्रतिसन्दधाना सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थ. ॥ १८ ॥

ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धं तथाच तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रम्य गौतमः स्मरति 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति समासमाभ्यामिति चतुर्थीद्विवचनं विषमसमे इति द्वन्द्वैकवद्भावेन सप्तम्येकवचनं चतुर्वेदपारगाणामत्यन्तसदाचाराणां यादृशो वस्त्रालङ्काराद्यन्नादिदानपुरःसरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैवान्यस्मै चतुर्वेदपारगाय सदाचाराय विषमे तदपेक्षया न्यूने पूजाप्रकारे कृते तथाल्पवेदानां हीनाचाराणां यादृशो हीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशायैवात्यन्तमाय पूर्वोक्तवेदपारगसदाचारब्राह्मणापेक्षया हीनाय तादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिके मुख्यपूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजातोऽहेतोस्तस्य पूजयितुरन्नमभोज्यं भवतीत्यर्थः पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयत इति च दोषान्तरं यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावादन्नाभावाच्चाभोज्यान्नत्वं धनहीनत्वं च स्वत एव विद्यते तथापि धर्महानिर्दोषो भवत्येव अभोज्यान्नत्वं चाशुचित्वेन पापोत्पत्त्युपलक्षणं तपोधनानां च तप एव धनमिति तद्धानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिता-

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

जीवन्मुक्ता इति प्राप्ते परिहरति तैः समदर्शिभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायामेव जितोऽतिक्रान्तः सर्गः सृज्यत इति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वमतिक्रमितव्य इति किमु वक्तव्यं के येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थनित्यमेकं च ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः अयं भावः दुष्टत्वं हि द्वेधा भवति अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धाद्वा यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात् स्वतएव वा यथा मूत्रादेः तत्र दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दुष्यति ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंस्पृष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसङ्गत्वात् 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति' श्रुतेः नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामादेरन्तःकरणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपा एव जीवन्मुक्ता अभोज्यान्नादिदोषदुष्टा इति व्याहतं स्मृतिस्त्वविद्वद्गृहस्थविषयैव तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रमात् पूजातः इति मध्ये निर्देशात् धनाद्धर्माच्च हीयत इत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यस्मादिदाय मम नाम तस्मात् इममात्मानं साक्षात्कुर्वन् ... सुखं विगतस्पृहस्त्वत्र ... स्वाभाविक ... प्रयत्नपव तमनुष्ठापयिति ... आत्मदर्शनमेव ... पाकेण सर्वं ... निर्विचिकित्सा निश्चिता ... बुद्धिर्यस्य स तथा ... श्रवणमननादीनि यानि ... नाशन्यत्वेपि विपरीतभावनाप्रतिबन्धात्साक्षात्कारानादेतानि निदिध्यासनमाह असंमूढ इति ... जातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेण विपरीतभावनाख्यसंमोहरहित तत सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ...

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः
॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्ष-
य्यमश्नुते ॥ २१ ॥

धिपरिपाकेण निर्दोषे समे ब्रह्मण्येव स्थितो जीवन्मुक्त स्थितप्रज्ञ इत्यर्थ एतादृशस्य द्वैतदर्शनाभावात् ... केन तु द्वैतदर्शने ... विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याज्याविति अभिप्राय ॥२०॥ ननु ... तिप्रबलत्वात्तदासक्तचित्तस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि दृष्टसर्वसुखरहित स्थिति स्यात् परमानन्दरूपत्वादिति चेत् ... रत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्त वार्तिके 'अत्यानन्द श्रुत साक्षान्मानेनाविषयीकृत दृष्टानन्दाभिलाषं ... ति' तत्राह इन्द्रिय स्पृशन्तीति स्पर्शा शब्दादय तेच बाह्या अनात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्त तृष्णाशून्यतया ... सन् आत्मनि अन्त करणएव बाह्यविषयनिरपेक्ष यदुपशमात्मक सुख तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या तदुक्त भारते यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत्सुख तृष्णाक्षय सुखस्यैते नार्हत षोडशीं कलामिति' अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थ यत्सुख स्वरूपभूत सुषुप्तावनु-

मूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबन्धादलभ्यमानं तदेव तदभावाल्लभते न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किन्तु तत्पदार्थैक्यानुभवेन पूर्ण-
सुखमपीत्याह [illegible] ब्रह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अथवा
ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन वाक्यार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्तः प्राप्त आत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा सुखमक्षयमनन्तं स्वस्वरूप-
भूतमश्नुते व्याप्नोति सुखानुभवरूपेण सर्वदा भवतीत्यर्थः नित्यस्यापि वस्तुनोऽविद्यानिवृत्त्यभिव्यक्त्यपेक्षया आगन्तुकत्वं तस्मा-
दात्मन्यक्षयसुखानुभवार्थी [illegible] प्रीतेः क्षणिकाया महानरकानुबन्धिन्याः सकाशादिन्द्रियाणि [illegible] न ब्रह्मणि
स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावाभ्यन्तराक्षयसुखानुभवस्तस्य सति तत्प्रसादादेव बाह्यविषयप्रीतिनि-
वृत्तिरितीतरेतराश्रयवशादेकस्यापि सिध्यादित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहरन्नाह हि यस्मात् ये
संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसम्बन्धजा भोगाः क्षुद्रसुखलवानुभवा इह वा परत्र वा रागद्वेषाद्यव्याप्तत्वेन दुःखयोनय एव ते ते सर्वेऽपि ब्रह्म-
लोकपर्यन्तं दुःखहेतव एव तदुक्तं विष्णुपुराणे 'यावन्तः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः
इति' एतादृशा अपि न स्थिराः किन्तु आद्यन्तवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगोऽन्तश्च तद्वियोगस्तौ विद्येते येषां ते पूर्वापरयोरस-
त्त्वान्मध्ये स्वप्नवदाविर्भूताः क्षणिका मिथ्याभूता तदुक्तं गौडपादाचार्यैः 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति यस्मादेवं त-
स्मात्तेषु बुधो विवेकी न रमते [illegible] प्रीतिमनुभवति तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-
विरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति सर्वस्यापि विषयसुखस्य दृश्यमानस्य [illegible]
क्लेशादिरूपस्य न त्वविवेकिनः [illegible]
स्पर्शेन तु [illegible] मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि [illegible]
न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः तत्र परिणामतापसंस्कारदुःखैरिति [illegible]
दुःखत्व [illegible] परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च [illegible]
थः इत्थं भूतलक्षणे तृतीया [illegible] सर्वोऽपि सुखानुभवः न हि तत्र न [illegible] पुनः-
सुखं [illegible] प्रतिक्षण [illegible]
याहि भोगेष्विन्द्रियाणामुपशान्तिः परितृप्तत्वात् तत्सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखं न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं

न्तस्य यतोभोगाभ्याससमनुविवर्धन्ते रागः कौशलानि चेन्द्रियाणां स्मृतिश्च न जातकामइत्यादि तस्माद्दुःखात्मकरागपरिणाम-वाद्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वं तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःखसाधनानि द्वेष्टि नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति भूतानि च हिनस्ति द्वेषश्च सर्वाणि दुःखसाधनानि मे माभूवन्निति सङ्कल्पविशेषः न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभवकालेपि तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परिहरमेव तापोहि द्वेषः एव च दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्नोमुह्यतिचेति मोहदुःखतापि व्याख्येया तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइति तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति सकर्माशयोलोभान्मोहाच्च भवतीत्येषातापदुःखतोच्यते यथा वर्तमानः सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच सुखस्मरणं तच्च रागं सच मनःकायवचनचेष्टा

ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

साच पुण्यापुण्यकर्माशयौ तौ च जन्मादीनि संस्कारदुःखता एवं तापमोहयोरपि संस्कारौ व्याख्येयौ एवं कालत्रयेपि दुःखानुवेधाद्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोपि दुःखतामाह गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावाअपि तैलवर्त्यग्नयइव दीपः पुरुषभोगप्रयुक्तत्वेन त्र्यात्मकमेकं कार्यमारभन्ते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरूपोपि प्रत्ययउद्भूतसत्त्वकार्यत्वेप्यनुद्भूतरजस्तमःकार्यत्वात्त्रिगुणात्मकएव तथा च सुखात्मकत्ववद्दुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वंच तस्य ध्रुवमिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः न चैतादृशोपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलंच गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहात्मान्येकदा प्रतिपद्यतइति चेत् न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात् समवृत्तिकानामेव हि गुणानां युगपद्विरोधः न विषमवृत्तिकानां यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृ-

त्तिकानि लब्धवृत्तिकानि चाधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि सह विरुध्यन्ते न तु स्वरूपसद्भावं प्रत्यनस्य पश्चादनेन सह विरोधो न तु पूर्वेणेति ॥९॥
न्याय एव सत्त्वरजस्तमास्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते न तु सद्भावमपि एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखैरपि रागद्वेष-
मोहानां युगपत्सद्भावो व्याख्यातः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपेण क्लेशानां चतुरवस्थत्वात् तथा हि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
पञ्च क्लेशाः अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या दृग्दर्शनश-
क्त्योरेकात्मतैवास्मिता सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति पातञ्जलानि सूत्राणि तत्रातस्मि-
स्तद्बुद्धिर्विपर्ययो मिथ्याज्ञानमविद्येति पर्यायाः तस्या विशेषः समारब्धोऽत्र तत्रानित्ये नित्यबुद्धिर्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतार-
का द्यौरमृता दिवौकस इति अशुचौ परमबीभत्से काये शुचिबुद्धिर्यथा नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव च-
न्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति कस्य केन सम्बन्धः 'स्थानाद्-
बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुरि'ति च वैयासिकः श्लोकः एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययो-
ऽनर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः दुःखे सुखख्यातिरुदाहृता परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति अ-
नात्मन्यात्मख्यातिर्यथा शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि ह्यचाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तमोऽप्युच्यते बुद्धिपुरुषयोर्भेदाऽभिमतोऽस्मिता
मोहः सा च नराहितस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्ययविशेषो रागः स एव महामोहः दुःखसाधने विद्यमानेऽपि किमपि दुःखं
मे माभूदिति विपर्ययविशेषो द्वेषः स तामिस्रः आयुरभावेऽप्यनेन शरीरेन्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगो मे माभूदित्यविद्वदङ्गनाबाल-
साधारणः स्वाभाविकः सर्वप्राणिसाधारणो मरणत्रासरूपो विपर्ययविशेषोऽभिनिवेशः सोऽन्धतामिस्रः तदुक्तं पुराणे 'तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो
ह्यन्धसंज्ञितः अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः' इति एते च क्लेशाश्चतुरवस्था भवन्ति तत्रासन्नानुत्पन्ने नाभिव्यक्तरूपेणावस्थानं सु-
प्तावस्था, १ अभिव्यक्तरूपस्य कार्याजननं बीजस्य सहकार्यभावात्तन्वव्यवस्था २ अभिव्यक्तस्य जनितकार्यस्यापि बलवताऽन्येनाभिभवो वि-
च्छेदावस्था अभिव्यक्तस्य ... प्रतिबन्धेन स्वकार्यकरत्वमुदारावस्था एतासामवस्थानां चतुर्णामपि ... अविद्यादीनां
चतुर्णां विपर्ययरूपाणां क्लेशानां ... प्रसज्यन्ते सर्वेषामपि विपर्ययरूपत्वेन ... तत्त्वात् तस्या विद्यानिवृत्त्यैव
क्लेशानां निवृत्तिरित्यर्थः ते च क्लेशाः प्रसुप्ता यथा प्रकृतिलीनानां तनवः प्रतिपक्षभावनया तनूकृता यथा योगिनां ते ... सूक्ष्म-

प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधेनैव निर्बीजस्वमापन्ना हेया येतु सूक्ष्मवृत्तयस्तत्कार्यभूता स्थूलाविच्छिन्नाउदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन
तेनात्मना पुन पुन प्रादुर्भवन्तीति,विच्छिन्ना यथा रागकाले क्रोधोविद्यमानोपि न प्रादुर्भूतइति विच्छिन्नउच्यते एवमेकस्या स्त्रियां चै-
त्रोरक्तइति नान्यासु विरक्त किन्त्वेकस्या रागोलब्धवृत्तिरन्यासु च भविष्यद्वृत्तिरिति सतदा विच्छिन्नउच्यते ये यदा विषयेषु ल-
ब्धवृत्तयस्ते तदा सर्वात्मना प्रादुर्भूता उदाराउच्यन्ते तत्तउभयेप्यतिस्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वमयेन भगवद्ध्यानेन हेया न मनोनिरोधमपेक्ष-
न्ते निरोधहेयास्तु सूक्ष्माएव तथा च परिणामतापसंस्कारदुःखैषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे क्लेशा सर्वदा,सन्ति उदारतातु कदा-
चित्कस्य चिदिति विशेष एते च बाधना लक्षणं दुःखमुपजनयन्त क्लेशशब्दवाच्याभवन्ति यत कर्माशयो धर्मोऽधर्माख्य क्लेशमूलकएव
सति च मूलभूते क्लेशे तस्य कर्माशयस्य विपाक फल जन्मायुर्भोगश्चेति सच कर्माशयइह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन दृष्टादृष्टजन्मवे-
दनीय एव क्लेशसन्ततिर्घटीयन्त्रवदनिशमावर्तते अत ,समीचीनमुक्त ये हि संस्पर्शजा भोगादुःखयोनयएव ते आद्यन्तवन्तइति दुःखयो-
नित्व परिणामादिभिर्गुणवृत्तिविरोधाच्च आद्यन्तवत्व गुणवृत्तस्य चलत्वादिति योगमते व्याख्या औपनिषदानां तु अनादिभावरूपमज्ञान-
मविद्या अहङ्कारधर्माध्यासोऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषाइत्यविद्यामूलत्वात्सर्वेप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूतारज्जुभुजङ्गा-
ध्यासवन्मिथ्याभूतत्वेपि दुःखयोनय स्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोधिष्ठानसाक्षात्कारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु,न रमते मृग-
तृष्णिकास्वरूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्थी न प्रवर्तते न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा तत सर्वाणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थ २२
सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवाराय श्रेयोमार्गप्रतिपक्ष कष्टतमोदोषोमहता यत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीयइति यत्नाधिक्यविधानाय पुनराह श-
क्नोतीति आत्मनोऽनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्गुणानुसन्धानाभ्यासेन योरत्यात्मकोगर्धोभिलाषस्तृ-
ष्णालोभ सकाम स्त्रीपुंसयो परस्परव्यतिकराभिलाषेत्वत्यन्तनिरूढ कामशब्द एतदभिप्रायेण काम क्रोधस्तथालोभइत्यत्र धनतृष्णा
लोभ स्त्रीपुंसव्यतिकरस्तृष्णा कामइति कामलोभौ पृथगुक्तौ इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण कामशब्द प्रयुक्तइति लोभ पृथङ्नोक्त ए-
वमात्मन प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्दोषानुसन्धानाभ्यासेन य प्रज्वलनात्मकोद्वेषोमन्यु सक्रोध
तयोरुत्कटावस्था लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युन्मुखत्वरूपा नदीवेगसाम्येन वेगइत्युच्यते यथा
हि नद्यावेगोवर्षास्वतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानेनानिच्छन्तमपि गर्ते पातयित्वा मज्जयति चाधोनयति च तथा कामक्रो-

धयोरपि वेगो विषयाभिध्यानाभ्यासेन घर्षोकाले सर्वानिन्द्रियानतिप्रबलो लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानेनानिवार्यमपि निरयगर्ते पातयित्वा सं-
सारसमुद्रे मज्जयति चाथो महानर्थकारित्वात् चनिग्रहपदप्रयोगेण सूचितं प्रत्यायं केन प्रयुक्तोऽयमित्यत्र विवृतं नमेताद्दशं कामक्रोधोद्भव
वेगमन्तःकरणप्रक्षोभरूपं स्तम्भस्वेदाद्यनेकबाह्यानिकार्यलिङ्गं आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकनिमित्तवशात् सर्वदा
सम्भाव्यमानत्वेनाविस्रम्भणीयमन्तःस्तम्भमात्र इहैव शरीरेन्द्रियव्यापाररूपात्कार्यपतनात्प्रागेव यो रागद्वेषौ सिद्धिलङ्घ्य नदीरागनिषय-
दोषदर्शनाभ्यासावशीकारमनस्त्वैराग्येण सोढुमनुत्पन्नकार्यं जनमस्यात्पादनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो भवति स एव युक्तो योगी स एव
सुखी स एव नरः पुमान् पुरुषार्थसम्पादनात् तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैथुनादिपशुधर्मसमाश्रयत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेति भाव प्राक्
शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यथा व्याख्यानं यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपि प्राणशून्यत्वात्का-

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी
नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्म-
भूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

मक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते स युक्तः सुखी इत्यादि अत्र यदि मरणदशायामपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं विवक्षितं तर्हि
स्यात् यथोक्तं वसिष्ठेन "प्राणगमे यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत्" इति तदनुपपत्त्या कामक्रो-
धयोर्वेगसहनं प्रस्तुतं तयोरनुत्पत्तिमात्रं न स्पष्टं दर्शयति किमर्थमिति चेत् ॥२३॥ कामक्रोधवेगसहनमात्रेण मुक्तिर्न भवति किन्तु शान्त-
रिति अन्तर्यामीत्यादि विषयनिरपेक्षं स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः बाह्यविषयजनितसुखशून्य इत्यर्थः तथा बाह्यसुखाभावेऽप्यन्त-
रिति अन्तः आत्मन्येव न तु स्त्र्यादिविषयवाद्यसुखसाधने आरामो रमणं क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामः त्यक्तसर्वपरिग्रहः तेन बाह्यसुख-
साधनशून्य इत्यर्थः ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेः स्वोपनते कोकिलशब्दादिमनुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिद-
र्शनातिमधुरशीतलगङ्गोदकपानकेतकीकुसुमसौरभाघ्राणादिभिः शब्दं सुखोत्पत्तिसम्भवात्कथं बाह्यसुखशून्यत्वमिति

तत्राह तथान्तर्ज्योतिरेव य यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेवात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्येन्द्रियैर्यस्य सोन्तर्ज्योतिः श्रोत्रादि-जन्यशब्दादिविषयविज्ञानरहित एवङ्कारो विशेषणत्रयेपि सम्बध्यते समाधिकाले शब्दादिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासेपि मिथ्यात्वनिश्चयाद्वा बाह्यविषयस्तस्य सुखोत्पत्तिसमर्थत्वार्थं यएव यथोक्तविशेषणसम्पन्नः सयोगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मपरमान-न्दरूपं कल्पितद्वैतोपशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव कल्पनायाअधिष्ठानात्मकत्वात् अविद्यावरणनिवृत्त्याऽधिगच्छति नित्यप्राप्तमेव प्रा-प्नोति यत स सर्वदैव ब्रह्मभूतोनान्यः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः अवस्थितेरिति काशकृत्स्नइति न्यायाच्च ॥२४॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधना-न्तराणि विवृण्वन्नाह लभन्तइति प्रथमं यज्ञादिभिः क्षीणकल्मषा ततोन्तःकरणशुद्ध्या ऋषयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः सन्यासिन

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते
रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणं वर्तते
विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

तत श्रवणादिपरिपाकेण छिन्नद्वैधा निवृत्तसर्वसंशया ततोनिदिध्यासनपरिपाकेण संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ता एतादृशाश्च अद्वैतदर्शित्वेन सर्वभूतहिते रता हिंसाशून्या ब्रह्मविदोब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहकः शोक एकत्वमनुपश्यतइति' श्रुतेः बहुवचनं तद्योयोदेवानामित्यादिश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपि वेगः सोढव्यइत्युक्तमधुना तु तयोरुत्पत्तिप्रतिबन्धएव कर्तव्यइत्याह कामेति कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानां अतएव यतचेतसां संयतचित्तानां यतीनां यत्नशीलानां सन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनां अभितउभयतोजीवतां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षोवर्तते नित्यत्वात् नतु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभावस्य

कर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिस्ततः सर्वकर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षस्तावदुदितोक्तम् अधुना सयोगो ब्रह्मनिर्वाणमि-
त्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयाञ्छ्लोकानाह भगवान् एतयोरेव वृत्तिस्थानीयः
कृत्स्नः षष्ठोऽध्यायो भविष्यति तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योग उच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवक्षु स्पर्शान् शब्दादीन्
बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकाराभिः अन्तःकरणवृत्तिभिरन्तः प्रविष्टान् पुनर्बहिरेव कृत्वा परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां वृत्तिम-
नुत्पाद्येत्यर्थः यद्येते आन्तरा भवयुक्तत्रापायसहस्रेणापि बहिर्निस्सु स्वभावसंप्रमत्वात् यातायातो नु रागवशाज्ज्ञः प्रतिष्ठाता वैराग्येण
बहिर्गमनं संभवतीति वदितुं यावज्ञानिनि विरागेण तत्रैव वैराग्यमुक्त्वाऽभ्यासमाह चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते अत्यन्तनिमी-

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचा
रिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मु-
क्त एव सः ॥ २८ ॥

लने हि निद्राख्या लयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रो विक्षेपात्मिकाः स्युः उभयोरपि तु
वृत्त्योर्निरोद्धव्याइति अर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये चक्षुर्निधाय तथा प्राणापानौ समौ तुल्यौ ऊर्ध्वाधोगतिनिरोधेन नासाभ्यन्तरचारिणौ
कुम्भकेन कृत्वा अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य सः तथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तो मुनिर्मननशीलो भवेत् विग-
तेच्छाभयक्रोध इति वीतरागभयक्रोध इत्यत्र व्याख्यातं एतादृशो यः संन्यासी सदा भवति मुक्त एव सः न तु साध्या तस्य कर्तव्योऽस्ति
अथवा य एतादृशः स सदा जीवन्नपि मुक्त एव ॥२७॥२८॥ ननु योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यत इति तत्राह भोक्तारमिति सर्वेषां यज्ञा-
नां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं भागकर्तारं पालकमिति वा भुज पालनाभ्यवहारयोरिति धातुः सर्वेषां लोकानां महान्त-

मीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं परिपूर्ण-सच्चिदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारायणं मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नो-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासयोगो-नामपंचमोऽध्यायः

तीत्यर्थः त्वां पश्यन्नपि कथं नाहं मुक्त इत्याशङ्कानिराकरणाय विशेषणानि उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमिति भावः ॥२९॥ अनेक-साधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरितं ॥ स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥ ॥ इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर-स्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ योगस्थः त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्ते यदीरितः षष्ठस्तावद्व्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् त्यागस्तेन दुःखत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं स्तौति द्वाभ्यां श्रीभगवानिति कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलाभिसन्धिरहितः सन् कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रेण विहितं नित्यमग्निहोत्रादि कर्म करोति यः सकर्मापि सन् सन्यासी योगी चेति स्तूयते सन्यासोहि त्यागः चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य विद्येते फलत्यागात् फलतृष्णाकृतचित्तविक्षेपाभावाच्च कर्मफलतृष्णात्यागमात्रेण गौण्या वृत्त्या सन्यासयोगशब्दाभ्यामभिधीयते सकामानपेक्ष्य प्राशस्त्यकथनाय अवश्यं भाविनौ हि निष्कामकर्मानुष्ठातुर्मुख्यौ सन्यासयोगौ तस्मादयं यद्यपि न निरग्निः अग्निसाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षस्मार्तक्रियात्यागी च न भवति तथापि सन्यासी योगी चेति मन्तव्यः अथवा न निरग्निर्न चाक्रियः सन्यासी योगी चेति मन्तव्यः किन्तु साग्निः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी सन्यासी योगी चेति मन्तव्य इति स्तूयते 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो अश्वा' इत्यत्रैव प्रशंसालक्षण-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यानञ्चन्वयोपपत्तिः अत्र चाक्रियइत्यनेनैव सर्वकर्मसन्यासीति लब्धं निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यग्निशब्देन सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति सन्यासी अक्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याक्रियइति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते तेन न निरग्निः सन्यासी मन्तव्यः न चाक्रियो योगी मन्तव्य इति यथासङ्ख्यमुभयव्यतिरेकोऽदर्शनीय एव मतिनञ्द्वयमप्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असन्यासिनोऽपि सन्यासपदप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह यं सन्यासमिति यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागं सन्यासमिति प्राहुः श्रुतयः सन्यासन्यासातिरेचयतीति ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्याद्याः योगं फलतृष्णाकर्तृत्वाभिमानयोः परित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानं तं सन्यासं विद्धि हे पाण्डव अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह तं वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसदृशोयमिति न्यायात्सन्यासशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गौण्या वृत्त्या तद्भावारोपेण वा प्रतनत् किं सादृश्यमिति तदाह नहि यस्मात् असन्यस्तसङ्कल्पः अत्यक्तफलसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपि तु सर्वोयोगी त्यक्तफलसङ्कल्पएव भवतीति

फलत्यागसाम्यात् णारूपचित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या कर्मैव सन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थ तथा हि योगश्चित्तवृत्ति निरोधः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइति वृत्तय पञ्चविधा तत्र प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्त्यभावाख्यानि प्रमाणानि षडि-ति वैदिका प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि त्रीणीति योगा अन्तर्भावबहिर्भावाभ्या सङ्कोचविकासौ द्रष्टव्यौ अतएव तार्किकादीना मतभेदा विपर्ययोमिथ्याज्ञान तस्य पञ्चभेदा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा तएव च क्लेशा शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योवि-कल्प प्रमाभ्रमविलक्षणोऽसदर्थव्यवहार शशविषाणमसत्पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतसृणा वृत्ती-नामभावस्य प्रत्यय कारण तमोगुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव निद्रा नतु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थ अनुभूतविषयासम्प्रमोष स्मृति पूर्वा-नुभवसंस्कारज ज्ञानमित्यर्थ सर्ववृत्तिजन्यत्वादन्ते कथन लज्जादिवृत्तीनामपि पञ्चस्वेवान्तर्भावोद्रष्टव्य एतादृशां सर्वासा चित्तवृ-

यं सन्यासमिति प्राहुर्योगं त विद्धि पाण्डव ॥ नह्यसन्यस्तसङ्कल्पोयोगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योग कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शम. कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

त्तीनां निरोधोयोगइति च समाधिरिति च कथ्यते फलसङ्कल्पस्तु रागाख्यस्तृतीयोविपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्या वृत्त्या योग-इति सन्यासइति चोच्यतइति न विरोध ॥२॥ तत् किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोगएव यावज्जीवमनुष्ठेयइति नेत्याह आरुरुक्षोरिति योगमन्त क-रणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्न त्वारूढस्य मुनेर्भविष्यत कर्मफलतृष्णात्यागिन कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगव-दर्पणबुद्ध्या कृत कारण योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया योगारूढस्य योगमन्त करणशुद्धिरूपं वैराग्य प्राप्तवतस्तु तस्यैव पूर्वं कर्मिणोपि सत शम सर्वकर्मसन्यासएव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते॥३॥कदा योगारूढोभवतीत्युच्यते यदाहीति यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषज्जते तेषां मिथ्यात्वदर्शी-

तेनात्मनोऽकर्त्रभोक्तृरूपस्य मानदादिसत्कर्मदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतया कृतो मम [illegible] सर्वं समुपन्नम् [illegible]
हि यस्मात् तस्मात्सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वथा सङ्कल्पानामिदं मया कर्तव्यमनेन फलं [illegible] मनोवृत्तीनां [illegible] त-
द्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानुषज्य [illegible]
कस्याभावात् योगं समाधिमारूढो योगारूढ इत्युच्यते ॥४॥ यस्मादेव योगारूढो भवति तदा तेनात्मनैवात्मा [illegible]
द्धिन्याद्युद्धरेदिति आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं [illegible] संसारसमुद्रे निमग्नं [illegible]

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव श-
त्रुवत् ॥ ६ ॥

त्यागेन योगारूढतामापादयेदित्यर्थः नतु विषयासक्तं आत्मानं संसारसमुद्रे मज्जयेत् [illegible]
संसारबन्धनान्मोचनात् नान्यः [illegible] आत्मा [illegible]
विषयबन्धनागारप्रवेशकारणं [illegible] रिपुरात्मनः ॥५॥ [illegible]
किंलक्षण आत्मनो बन्धुः [illegible] आत्मा कार्यकरणसंघातो [illegible]
येनयुक्तेन मनसैव न तु शरीरादिना तेनात्मा [illegible]
त्यतेन शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् [illegible] ॥६॥ [illegible]

योगीति जितात्मनइति शीतोष्णसुखदुःखेषु [illegible] पुत्र्वपि तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोश्चित्तविक्षेपहेत्वोः सतोरपि
पु समत्वेनेति शेषः जितात्मनः [illegible] जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभाव
आत्मा समाहितः समाधिविषयो भवति [illegible] जितात्मनः प्रशान्तस्य पर केवलमात्मा समाहितो भवति नान्यस्य
तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थः ॥७॥ [illegible] ज्ञानं शास्त्रोक्तानां पदार्थानां [illegible] ज्ञानं विज्ञानं तदप्रामाण्यशङ्का निरा-
करणफलेन विचारेण [illegible] ताभ्यां तृप्तः सञ्जातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथा कूटस्थो [illegible]
गमपि विकारशून्यः अतएव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन स अतएव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन

**जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमा-
नयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलो-
ष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबु-
द्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥**

समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य स योगी परमहंसपरिव्राजकः परवैराग्ययुक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥८॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धि-
स्तु सर्वयोगिश्रेष्ठ इत्याह सुहृन्मित्रेति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वस्नेह संबन्धं च विनैवोपकर्ता मित्रं स्नेहेनोपकारकः अरिः स्वकृतापकार-
मनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हितैषी द्वेष्यः स्वकृतापकारम-
पेक्ष्यापकर्ता बन्धुः संबन्धेनोपकर्ता एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धि
कः कीदृक्कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विशिष्यते सर्वत उत्कृष्टो भवति विमुच्यत इति वा पाठः ॥९॥ एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं
चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः सयोगी परमो मत इत्यन्तैस्त्रयोविंशत्या श्लोकैः तत्र एवमुत्तमफलप्राप्तये योगीति योगी यो-

गारूढ' आत्मानं चित्तं सतत निरन्तरं युञ्जीत क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जित देशे स्थित एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजन सन्यासी चित्तमन्त करणमात्मा देहश्च संयतौ योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्यौ यस्य सयतचित्तात्मा यतो निराशीर्वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्ण अतएव चापरिग्रह शास्त्राभ्यनुज्ञातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिग्रहेण शून्य ॥१०॥ तत्रासननियम दर्शयन्नाह द्वाभ्या शुचौदेशे शुचौ स्वभावत सस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिर निश्चलं नात्युच्छ्रित नात्युच्चं नाप्यतिनीच चैलाजिनकुशोत्तर चैल मृदुवस्त्र अजिन मृदुव्याघ्रादिचर्म ते कुशेभ्य उत्तरं उपरितने यस्मिन् तदास्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कुशमयवृष्युपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूप मित्यर्थ

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थित ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन: ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीच चैलाजिनकुशो-
त्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्र मन' कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय. ॥ उपविश्यासने युञ्ज्याद्योग-
मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तथा चाह भगवान् पतञ्जलि स्थिरसुखमासनमिति आत्मनइति परासनव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमाभावेन यो गविक्षेपकत्वात् एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव न तु शयानस्तिष्ठन्वा आसीन सम्भवादिति न्यायात् यत संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणा च क्रिया वृत्तयो येन स्यतचित्तेन्द्रियक्रिय सन् योग समाधि युञ्जीताभ्यसेत् किमर्थं आत्मविशुद्धये आत्मनोन्त करणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतायै "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति श्रुते किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्र राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेन ... युक्तबुद्धिकसत्त्वं मन कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्नेन सपाद्य एकाग्रताविवृद्ध्यर्थं योग सम्प्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् स च ब्रह्माकारमनोवृत्ति-

प्रवाहएव निदिध्यासनाख्य तदुक्तं 'ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना सम्प्रज्ञातसमाधि स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः' इति एतदेवाभि-
प्रेत्य ध्यानाभ्यासप्रकर्षं विदधे भगवान् योगी युञ्जीत सततं युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये युक्त आसीत मत्पर इत्यादि वक्तुं इत्य ॥१०॥१२॥
तदर्थं बाह्यमासनमुक्त्वाऽधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते समकायेति कायः शरीरमध्य स च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीव
मूलाधारादारभ्य मूर्धापर्यन्तं सममवक्रं अचलमकम्पं धारयन्नेकतत्त्वाभ्यासेन विक्षेपसहभाव्य गत्रेजयत्वाभाव सम्पादयन् स्थिर दृढ-
प्रयत्नोभूत्वा किंच स्व स्वीय नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्यैव लयविक्षेपराहित्याय विषयप्रवृत्तिराहितोऽर्द्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थ दिशश्चानवलोकयन्
अन्तरान्तरा दिशा चावलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबन्धकत्वात्तस्य एवभूत सन्नासीतेत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥१३॥ किंच प्रशान्तात्मेति इति नि-
द्यानानिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शान्त रागादिदोषरहितआत्माऽन्तःकरण यस्य सप्रशान्तात्मा शास्त्रीयनिश्चयदार्ढ्याद्विगतभी विगताभी

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्
॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्तआसीत
मत्परः ॥ १४ ॥

सर्वकर्मपरित्यागे युक्तत्वायुक्तत्वशङ्का यस्य सविगतभी ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाभोजनादौ स्थित सन् मन संयम्य
विषयाकारवृत्तिशून्य कृत्वा मयि परमेश्वरे प्रत्यकचिति सगुणे निर्गुणे वा चित्त यस्य समच्चित्तोमद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमा-
न् पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेव स्यादतआह मत्पर अहमेव परमानन्दरूपत्वात्पर पुरुषार्थ प्रियोयस्य सतथा 'तदेतत्प्रेय
पुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरोयदयमात्मेति श्रुते' एव विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्त
सम्प्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्ति नतु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थ भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तोन तु स्त्रियमेव परत्वेनारा-
ध्यत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वा देवं वा । अय तु मच्चित्तोमत्परश्च सर्वाराध्यत्वेन मामेव मन्यतइति भाष्यकृतां व्याख्या व्याख्या-
तृत्वेपि मे नात्र भाष्यकारेण तुल्यता गुञ्जाया किं तु हेमैकतुलारोहेपि तुल्यता ॥ १४ ॥ एव सम्प्रज्ञातसमाधिनासीनस्य किं स्यादित्यु-

च्यते युञ्जन्नेवमिति एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेनात्मानं मनो युञ्जन् अभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी स [illegible]
परोऽभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनो येन नियतानिरुद्धा मानसामनोवृत्तिरूपा विकारा येनेति [illegible] शान्तिं
सर्ववृत्त्युपरतिरूपां प्रशान्तवाहितां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा मुक्तिः [illegible]
मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति नतु सांसारिकाण्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति [illegible]
समाध्युपसर्गत्वात् तथा च तत्तत्समाधिफलान्युक्त्वाह भगवान् पतञ्जलि "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने [illegible]
सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च स्थानिनोऽदेवा तथाचोद्दालकादिवत् समाधिनोऽपि तत्र सङ्गमादः [illegible]
य पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते [illegible] समाधिं [illegible]
वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्सम्प्रज्ञातः सम्यक् संशयविपर्ययाभ्यां व्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण [illegible]

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

रूपं येन स सम्प्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं भाव्यं च त्रिविधं ग्राह्य-
ग्रहण ग्रहीतृभेदात् ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् तदुक्तं क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः
क्षीणा राजसतामसवृत्तयो यस्य तस्य चित्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थता तत्रैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता [illegible]
चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्ष इति यावत् तथाविधा समापत्तिस्तद्रूपः परिणामो भवति यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तद्रूपाश्र-
यवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तद्रूपापत्तिः समापत्तिः समाधिरिति च पर्याय यद्यपि ग्रहीतृग्र-
हणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यं यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिर्भवति ततो ग्रहणनिष्ठस्त-
तो ग्रहीतृनिष्ठ इति ग्रहीत्रादिक्रमोऽप्यग्रे व्याख्यास्यते तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकं षोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुस-
न्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानं शब्दार्थोल्लेखशून्यत्वेन यदा

भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कं एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ तन्मात्रान्तं करणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मा-वच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारं अस्मिन्नेव अवलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारं एतावुभावप्यत्र विचारशब्देनोक्तौ तथा च भाष्यं,"वितर्कश्चित्तस्याऽऽलम्बने स्थूल आभोगः सूक्ष्मो विचारः" इति इयं ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदे-हाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते इयं ग्रहणसमापत्तिः ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः य-तोयत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान् वेदयते सोऽहङ्कारः यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमव-भाति सास्मिता अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषास्ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते सेयं ग्रहीतृ-समापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात् ये तु परं पुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्ग्रहीतृ-समापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात् तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानं तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्राह्यभानं त-त्पूर्वकं च स्थूलग्राह्यभानमिति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः द्वितीयो वितर्कविकलस्त्रितयानुगतः तृतीयो वितर्कवि-चाराभ्यां विकलो द्वितयानुगतश्चतुर्थो वितर्कविचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्र इति चतुरवस्थोयं सम्प्रज्ञात इति एवं सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेय एव मुमुक्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृ-त्तिविषयतादशायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्तिः स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का शब्दार्थज्ञानविकल्पसम्भिन्ना स्थूलार्थावभासरूपा सवितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का तस्मिन्नेव स्थूलालम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याका-रप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च

सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कयाच स्थूलविषयया समापत्त्या व्याख्याता [illegible]
देशकालधर्माद्यवच्छिन्न सूक्ष्मार्थ प्रतिभाति यस्या सा सविचारा शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन [illegible]
र्मिमात्रतया सूक्ष्मोर्थ प्रतिभाति यस्या सा निर्विचारा सविचारनिर्विचारयो सूक्ष्मविषयत्वविशेषणा [illegible]
गयत्वमर्थाद्व्याख्यात सूक्ष्मविषयत्व चालिङ्गपर्यवसान सविचारायानिर्विचारायाश्च समापत्त्यो [illegible]
द्रष्टव्यं तेन सानन्दसास्मितयोर्ग्रहीतृग्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावन्तर्भाव [illegible] गन्धतन्मात्र [illegible]
विषय आप्यस्यापि रसतन्मात्र तैजसस्य रूपतन्मात्र वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्र नभस शब्दतन्मात्र [illegible] तस्य लिङ्गमात्र मह-
त्तत्त्व तस्याप्यलिङ्ग प्रधान सूक्ष्मोविषय समानामपि प्रकृतीना प्रधानएव सूक्ष्मता [illegible]
प्रधानादपि पुरुष सूक्ष्मोस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारण प्रधानमेव [illegible] पुरुषस्तु
निमित्तकारण सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकारणत्वाविवक्षाया तु पुरुषोपि सूक्ष्म [illegible]
बीज समाधि ताश्चतस्र समापत्तयो ग्राह्येण बीजेन सहवर्तन्तइति सबीज समाधि [illegible]
प्रागुक्त स्थूलेर्थे सवितर्कानिर्वितर्के सूक्ष्मेर्थे सविचारानिर्विचारइति तत्रान्तिमस्य फलमुच्यते निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसाद स्थू-
लविषयत्वे तुल्येपि सवितर्के शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्य तद्रहितस्य निर्विकल्परूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्य तत सूक्ष्मविषयस्य
सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य सविचारस्य ततोपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्य तत्र पूर्वेषा त्रयाणा
निर्विचारार्थत्वान्निर्विचारफलेनैव फलवत्त्व निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्वैशारद्ये रजस्तमोनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्य अध्यात्मप्रसाद
क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषय क्रमाननुरोधी स्फुट प्रज्ञालोक प्रादुर्भवति तथा च भाष्य प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्य
शोचतोजनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थ सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा तस्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य यो-
गिनोया प्रज्ञा जायते सा ऋतम्भरा ऋत सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासगन्धोप्यस्तीति योगिरयं [illegible] समाख्या सा चात्तमोयोग त
[illegible]था च भाष्य आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञा लभते योगमुत्तममिति सातु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य-
[illegible]या विशेषार्थ त्वात् श्रुतमागमविज्ञान तत्सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सहकस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतु शक्यते तथानु-

मान सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्गृहीतु शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानाविषयोन विशेषः कश्चिदस्ति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव सविशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतम्भरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान् प्रयत्न आस्थेयइत्यर्थः ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतम्भरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह तज्ज संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी तया ऋतम्भरया प्रज्ञया जनितोय संस्कारः सतत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारानऽतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान् प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान् करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामाभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्ययान भवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयोवर्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां नु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजो निरोधभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजस्य अपिशब्दात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलयं सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजो निरालम्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति सच सोपायः प्राक् सूत्रितो विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य इति विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् विरामश्चासौ प्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेषइति वा तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य सतथा संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निर्वृत्तिकोऽन्यः पूर्वोक्तात्सबीजाद्विलक्षणो निर्बीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तावभ्यासो वैराग्यं च तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटतइति निरालम्बनं परं वैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाड्योपयुज्यते तदुक्तं 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः' धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनं साधनकोटौ च समाधिशब्देनाभ्यासएवोच्यते मु-

ध्यस्य समाधे साध्यत्वात् तदपि बहिरङ्ग निर्बीजस्यनिर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रय बहिरङ्ग परपरयोपकारितस्य तु पर वैराग्यम-
वान्तरङ्गमित्यर्थ अयमपि द्विविधोभवप्रत्ययउपायप्रत्ययश्च भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयाना विदेहाना सानन्दाना प्रकृतिलयाना च
सास्मितानां देवानां प्राग्व्याख्याताना जन्मविशेषादोषधिविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा य समाधि सभवप्रत्यय भव ससार
आत्मानात्मविवेकाभावरूप प्रत्यय कारण यस्य सतथा जन्ममात्रहेतुकोवा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुन ससारहेतुत्वान्मुमुक्षुभि-
र्हेयइत्यर्थ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरषा जन्मौषधिमन्त्रतप सिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिना तु य समाधि
सश्रद्धादिपूर्वक श्रद्धादय पूर्व उपायायस्य सतथा उपायप्रत्ययइत्यर्थ तेषु श्रद्धायोगविषय चेतस प्रसाद सा हि जननीव यो-
गिनं पाति तत श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनोवीर्यमुत्साहउपजायते समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुपजायते तत्स्मरणाच्च
चित्तमनाकुल सत्समाधीयत समाधिरैकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा साध्यगोचरा विवेकेन जायते तदभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भ-
वत्यसंज्ञात समाधिर्मुमुक्षुणामित्यर्थ प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावऋते चितिशक्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधाव
स्थायां चित्तपरिणामप्रवाह तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्यवत्याभिप्रेत्य संस्कारशेषइत्युक्त तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमाह तत प्रशा-
न्तवाहिता संस्कारादिति प्रशान्तवाहितानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशम यथा समिदाज्याद्याहुति-
प्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिक्षये तु प्रथमक्षण किञ्चिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेषु त्वधिकमधिक शाम्यतीति क्रमेण
शान्तिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिक प्रशम प्रवहति तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनित संस्कार एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारण तदा च
निरिन्धनाग्निवच्चित्त क्रमेणोपशाम्यद्व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारै सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते तदा च समाधिपरिपाकप्रभवेन वे-
दान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाविद्याया निवृत्तायां तद्धेतुकद्रष्टृदृश्यसंयोगाभावात्कृतौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठ पुरुष
शुद्ध केवलोमुक्तइत्युच्यते तदुक्त 'तदा द्रष्टु स्वरूपेवस्थानमिति' तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशाया न नित्यापरिणामिचैतन्यरूपेत्यर्थ
तस्य सर्वदा शुद्धत्वेप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविवेकेनान्त करणतादात्म्याध्यासादन्त करणवृत्तिसारूप्य प्राप्नुवन्नसक्तोपि सक्तइव सु-
खानां भवति तदुक्त 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इतरत्र वृत्तिप्रादुर्भावे पतदुक्त भवति द्रष्टृदृश्योपरक्त चित्त सर्वार्थं चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्त
विषयिविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्प सर्वार्थमित्यु-

च्यते तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ता केचित्तदेव चेतनमित्याहुः तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थं तत्सएव परश्चेतनोऽसंहत पुरुषोन तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्त चेतनमित्यर्थ एव विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्ति एवं योन्त करणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य योऽन्त करणे प्रागविवेकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने सत्यभेदभ्रमानुपपत्ते सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शन च भगवदर्पितनिष्कामकर्मसाध्य तल्लिङ्ग च योगभाष्ये दर्शित यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृश कर्मबीज नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवत्यरुचिश्च सिद्धान्तयुक्तिषु तस्य कोऽहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनोनिवर्ततइति एव सति किं स्यादित्याह तदा विवेकनिम्न कैवल्यप्राग्भार चित्त निम्न जलप्रवहणयोग्योनीचदेश प्राग्भारस्तदयोग्यउच्चप्रदेश चित्त च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्य तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपनिम्नमार्गवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्यासीत् अधुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गवाहि कैवल्यपर्यन्त सपद्यतइति अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येन्तरायास्ते सहेतुकानिवर्तनीयाइत्याह सूत्राभ्या 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्य ।२७। हानमेषां क्लेशवदुक्त' । तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्य संस्कारेभ्य क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रादुर्भवन्ति एषां च संस्काराणा क्लेशानामिव हानमुक्त यथा क्लेशाअविद्यादयोज्ञानाग्निना दग्धबीजभावान पुन श्चित्तभूमौ प्ररोह प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावा संस्कारा प्रत्ययान्तराणि न प्ररोढुमर्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरतइति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरीभूते सति प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधि प्रसङ्ख्यान सत्त्वपुरुषान्यताख्याति शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् तत्र बुद्धे सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमण सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्व च विशोका नाम सिद्धि फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्त सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति। सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते तस्मिन् प्रसङ्ख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सो प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्याते परिपोषाद्धर्ममेघ समाधिर्भवति 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणा अयं तु परमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति' स्मृतेर्धर्मं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कार मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थ तत

क्लेशकर्मनिवृत्तिः ततो धर्ममेघात्समाधेर्धर्मोद्भवात् क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वाउचितत्वा-दित्यर्थः एवं स्थिते युञ्जन्नेव सदात्मानमित्यनेन सम्प्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूताऽसम्प्रज्ञातसमाधि-र्निरोधभूमावुक्तः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वं मत्संस्थामित्यनेनौपनिषदाभिमतं कैवल्यं दर्शितं यस्मादेव महाफलो योगस्तस्मात् महता प्रयत्नेन संपादनीय इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां नातीति यदुक्तं संजीवयति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसम्मितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति अनाहारादत्य-

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

॥ १६ ॥

ल्पाहाराद्वा रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् 'यदु ह वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवतीति शतपथश्रुतेः' तस्माद्योगी नात्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयादित्यर्थः अथवा 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि' योगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्नतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः तथाऽतिनिद्राशी-लस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति हे अर्जुन सावधानो भवेत्यभिप्रायः एकश्चकार उक्ताहारादिक्रमसमुच्चयार्थः अपरश्चानुक्तदोषसमुच्चया-र्थः यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः नातिशीते न चो-ष्णे न द्वन्द्वे नानिलान्विते कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्पर इत्यादि' ॥ १६ ॥ एवमाहारादिनियमवर्जिताद्योगिनोऽतिरेकमु-क्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह युक्तेति आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्ये-ष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नो निद्रा अवबोधो जागरणं तौ युक्तौ नियतकालौ य-स्य तस्य योगो भवति साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितो योगः किंफल इति तत्राह दुःखहेति सर्व-

संसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः अत्राहारस्य नियतत्वं अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः संचारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि प्रागुक्तं विहारस्य नियतत्वं योजनान्न परं गच्छेदित्यादि कर्मसु चेष्टायानियतत्वं वागादिचापलपरित्यागं रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वं एवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्तानियमाद्रष्टव्या ॥१७॥ एवमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदेति यदा यस्मिन् काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्ववृत्तिशून्यतामापादितं चित्तं विगतरजस्तमस्कमन्तःकरणसत्त्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्चितानि अनात्मानुपरक्ते वृत्तिराहित्येऽपि स्वतः सिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाच्चितेरेव प्राधान्यात् न्यग्भूतं सदवतिष्ठते निश्चलं भवति तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते कः यः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्येति परं वैराग्यम् असंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥१८॥ समाधौ निर्वृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति दीपचलनहेतुना वातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलनहेत्वभावान्नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता सदृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः कस्य योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमनोऽभ्यासपाटववान् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ युञ्जतोऽनुतिष्ठतो यः आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः आत्मनो योगं युञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदाऽनात्माकारतयाऽऽत्मपदवैयर्थ्यं च न हि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किन्तु स्वतएवात्माकारस्य सतोऽनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदं यतचित्तस्येति वा भावपरो निर्देशः कर्मधारयो वा यतस्य चित्तस्येत्यर्थः ॥१९॥ एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरीतुमारभते यत्रोपरमत इति यत्र यस्मिन्

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

परिणामविशेष योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जातेसति चित्त निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदु-
पशाम्यन्निर्वृत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणत भवति यत्र च यस्मिश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वमा-
त्रेणान्त करणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्य परमात्माभिन्न सच्चिदानन्दघनमनन्तमद्वितीय पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्म-
न्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहेन्द्रियसङ्घाते न वा तद्भोग्येऽन्यत्र परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा तमन्त करणपरि-
णाम सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूप योग विद्यादिति परेणान्वय यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दाऽनन्वयात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव
तोषे हेतुमाह सुखमिति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेष आत्यन्तिकमनन्त निरतिशय ब्रह्मस्वरूप अतीन्द्रिय विषयेन्द्रियसम्प्रयोगानभिव्यङ्ग्य
बुद्धिग्राह्य बुद्ध्यैव रजस्तमोमलरहितया सत्त्वमात्रवाहिन्या ग्राह्य सुख योगीवेत्ति अनुभवति यत्र च स्थितोय विद्वांस्तत्त्वतआत्मस्वरू-

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मान पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

पान्नैव चलति त योगसंज्ञित विद्यादिति परेणान्वय समान अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथन अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्या-
वृत्ति तस्य विषयेन्द्रियसयोगसापेक्षत्वात् बुद्धिग्राह्यमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्ति सुषुप्तौ बुद्धेर्लीनत्वात् समाधौ निर्वृत्तिकायास्तस्या
सत्त्वात् तदुक्त गौडपादै 'लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीत न लीयतइति' तथा च श्रूयते 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसानिवेशितस्यात्मनि
यत्सुख भवेत् न शक्यते वर्णयितु गिरा तदा यदेतदन्त करणेन गृह्यत इति' अन्त करणेन निरुद्ध सर्ववृत्तिकेनेत्यर्थ वृत्त्या तु सुखा-
स्वादनं गौडाचार्यैस्तत्र प्रतिषिद्ध नास्वादयेत्सुख तत्र निःसङ्ग प्रज्ञया भवेदिति सहदिद समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पवृ-
त्तिरूपा प्रज्ञा सुखास्वाद त व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविरोधित्वाद्योगी न कुर्यात अतएव तादृश्या प्रज्ञया सह सङ्ग परित्यजन्ता नि-
रुन्ध्यादित्यर्थ निर्वृत्तिकेन तु चित्तेन स्वरूपसुखानुभवस्ते प्रतिपादित स्वस्थ शान्त सनिर्वाणमकथ्य सुखमुत्तममिति स्पष्ट चैतदु-
परिष्टात्करिष्यते ॥ २१ ॥ यत्र न चैवाय स्थितश्चलति तत्त्वतइत्युक्तमुपपादयति यलब्ध्वेति य च निरति शयात्मकसुखव्यञ्जक निर्वृ-

त्मिकाचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा सन्तताभ्यासपरिपाकेन संपाद्यापरं लाभं ततोधिकं न मन्यते कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मला-
भान्न परं विद्यतइति स्मृते एव विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्ता शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तस्मात्ती-
त्याह यस्मिन् परमात्मसुखमये निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषे स्थितोयोगी गुरुणा महता शास्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न
विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तमिति यत्रोपरमतइत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्योनिर्वृत्तिकः परमानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तावस्था-
विशेषउक्तस्तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमेवसन्तं योगसंज्ञितं वियोगशब्दार्हमपि विरोधिल-
क्षणया योगशब्दवाच्यं विद्याज्जानीयान्न तु योगशब्दानुरोधात्कश्चित्सबन्धं प्रतिपद्येतेत्यर्थः तथा च भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् 'योग-

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचा-
ल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ सनिश्चयेन योक्तव्योयोगोनि-
र्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

श्चित्तवृत्तिनिरोधइति' योगोभवति दुःखहेति यत्प्रागुक्तं तदेतदुपसंहृतं एवंभूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह सयथो-
क्तफलोयोगोनिश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्यएवेत्यध्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसा एतावतापि
कालेन योगोन सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापोनिर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति किन्त्वरयेत्येवं धैर्ययुक्तेन
मनसेत्यर्थः तदेतद्गौडपादाउदाजह्रुः 'उत्सेकउदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना मनसोनिग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतइति' उत्सेकउत्सेचनं
शोषणाध्यवसायेन जलोद्धरणमिति यावत् अत्र संप्रदायविदआख्यायिकामाचक्षते कस्यचित् किल पक्षिणोण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवे-
गेन समुद्रोपजहार सच समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलविन्दुमुपरि प्रचिक्षेप तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्ग-

वार्यमाणोपि नैवोपगमयदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोप्यस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे [illegible] तेनाण्डान्याहृत्य [illegible] शोषयिष्यामीति प्रतिजज्ञे ततश्च दैवानुकूल्यात् कृपालुर्नारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्तु [illegible] निदाघेन [illegible]
गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददाविति एवमखेदेन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति ततश्च पक्षिणइव तस्याभिमतं सिध्यतीति भावः ॥२३॥ किञ्च कृत्वा योगाभ्यासमनीय [illegible] सङ्कल्पानि [illegible]
स्वशोभनत्वादिदर्शनेन शोभना आसन् तस्माच्च सङ्कल्पादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपा कामा [illegible]
विपर्याभिलाषान् विचारजन्याश्च मनस्त्वानिश्चयेन शोभना आसन् [illegible] चन्दनवनितादिष्व [illegible]
भूमिषु अवान्तरपायसवत्स्वतएव सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतः निरवशेषान् सवासनांस्त्यक्त्वा [illegible]

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

तदपायेसति विवेकयुक्तेन मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकरणसमूहं विनियम्य समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य शनैः शनैरुपरमे-
दित्यन्वयः ॥२४॥ भूमिकाजयक्रमेण शनैः शनैरुपरमेत धृतिर्धैर्यमविचलता तया गृहीता या बुद्धिस्तया [illegible] तया योगः क-
दाचिदवश्यंभविष्यत्येव योगे किं त्वरयेत्येवंरूपया शनैः शनैर्गुरूपदिष्टमार्गेण मनोनिरुन्ध्यात् [illegible] प्रागुक्ता दर्शिता
तथा च श्रुतिः 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति' वागिति वाचं लौकि-
कीं वैदिकीं च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् 'नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनं हि तदिति' श्रुतेर्वाग्वृत्तिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्र-
शेषाभवेदित्यर्थः चक्षुरादिनिरोधोप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्यः मनसीति छान्दसं दैर्घ्यं तन्मनः कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियसहकारि सङ्कल्पविकल्प-
ल्पसाधनं करणं ज्ञाने जानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातर्यात्मनि ज्ञातृत्वोपाधावहङ्कारे नियच्छेत मनोव्यापारान् परित्यज्याहङ्का-
रमात्र परिशेषयेत् तच्च ज्ञानं ज्ञातृत्वोपाधिमहङ्कारमात्मनि महति महत्तत्त्वे सर्वव्यापके नियच्छेत् द्विविधोह्यहङ्कारो विशेषरूपः सा-
मान्यरूपश्चेति अयमहमेतस्य पुत्रइत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कारः अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूप

समष्ट्यहङ्कार सच हिरण्यगर्भोमहानात्मोनि च सर्वोनुस्यूनत्वादुच्यते ताभ्यामहङ्काराभ्यां विविक्तोनिरुपाधिक शान्तात्मा सर्वा-न्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्महान्तमात्मान समष्टिबुद्धि नियच्छेदेव तत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत्ततोनिरुपाधिकस्त्वं पदलक्ष्य शुद्ध-आत्मा साक्षात्कृतोभवति शुद्धे हि चिदेकरस प्रत्यगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्त प्रकृतिरुपाधि साच प्रथम सामान्याह-ङ्काररूप महत्तत्त्व नाम भूत्वा व्यक्तीभवति ततोबहिर्विशेषाहङ्काररूपेण ततोबहिर्मनोरूपेण ततोबहिर्वागादीन्द्रियरूपेण तदेतच्छ्रुत्या-भिहित इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य पर मन मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्पर महत' परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर पुरुषान्न पर किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति' तत्र गवादिष्विव वाङ्निरोध प्रथमा भूमि बालमुग्धादिष्विव निर्मनस्त्व द्वितीया त-न्द्रादिष्विवाहङ्काररगाहित्य तृतीया सुषुप्ताविव महत्तत्त्वराहित्य चतुर्थी तदेतद्भूमिचतुष्टयमपेक्ष्य शनै शनैरुपरमेदित्युक्त यद्यपि मह-त्तत्त्वशान्तात्मनोर्मध्य महत्तत्त्वोपादानमव्याकृताख्य तत्त्व श्रुत्योदाहारि तथापि तत्र महत्तत्त्वस्य अव्याकृते नियमन नाभ्यधायि सु-

शनै. शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मन. कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

षुप्ताविव स्वरूपलयप्रसङ्गात् तस्य च कर्मक्षये सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वतएव सिद्धत्वात्तत्त्वदर्शनानुपयोगित्वात्' दृश्यते त्व-ग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति' पूर्वमभिधाय सूक्ष्मत्वसिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् सच तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधन-त्वेन दृष्टतत्त्वस्य च जीवन्मुक्तिप्रतिबन्धरूपक्लेशक्षयायापेक्षित ननु शान्तात्मन्यवरुद्धस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तिवददर्शन हेतुत्वमिति चेत् न स्वत सिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् तदुक्त 'आत्मानात्माकार स्वभावतोवस्थित सदा चित्त आत्मै-काकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत ' यथा घटउत्पद्यमान स्वतोवियत्पूर्णएवोत्पद्यते जलतण्डुलादिपूरण तूत्पन्ने घटे पश्चात्पु-रुषप्रयत्नेन भवति तत्र जलादौ नि सारितेपि वियन्नि सारयितु न शक्यते मुखपिधानेप्यन्तर्वियदवतिष्ठतएव तथा चित्तमुत्पद्यमान चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्नं तु तस्मिन् मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवत्सुखदु खादिरूपत्वं भोगहेतुधर्माधर्मसहकृतसामग्रीवशाद्भवति तत्र घटदु खाद्यनात्माकारे विरामप्रत्ययाभ्यासेन निवारितेपि निर्निमित्तश्चिदाकारोवारयितु न शक्यते ततोनिरोधसमाधिना निर्वृ-त्तिकेन चित्तेन:सस्कारमात्रशेषतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन निरुपाधिकचिदात्ममात्राभिमुखत्वाद्वृत्ति विनैव निर्विघ्नमात्माऽनुभूयत तदेनदहा

'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेदिति' आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि सम्यक् समाहितस्य तदात्मसंस्थं सर्वप्रकारवृत्तिशून्यं
स्वभावसिद्धात्माकारमात्रविशिष्टं मनः कृत्वा धृतिगृहीतया विवेकबुद्ध्या संपाद्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थः सन् किंचिदपि अनात्मानमात्मानं
वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या विषयीकुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञातः समाधिरित्यसंप्रज्ञात-
समाधिस्थैर्याय कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥२५॥ एवं निरोधसमाधिं कुर्वन् योगी यतोयत इति शब्दादीनां चित्तविक्षेपहेतूनां
मध्ये यतोयतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्विषयाद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सत् मनो निश्चरति विक्षिप्तं सत् विषयाभिमुखीं
प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमामपि समाधिविरोधिनीं वृत्तिमुत्पादयति तथा लयहेतूनां निद्राशेषबहुाशनश्रमादीनां मध्ये य-
तोयतो निमित्तादस्थिरं लयाभिमुखं सन्मनो निश्चरति लीनं सत्समाधिविरोधिनीं निद्राख्यां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्ल-
यनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनो निर्वृत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेत् निरुन्ध्यात् यथा न विक्षिप्येत न वा लीयेतेति

यतोयतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

एवकारोऽनात्मगोचरत्वं समाधेर्वारयति एतच्च विवृतं गौडाचार्यपादैः 'उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः सुप्रसन्नं लये पुनः
यथा कामो लयस्तथा १ दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति २ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं
शमयेत्पुनः सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ३ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्र-
यत्नतः ४ यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदेति' ५ पञ्चभिः श्लोकैः उपायेन वक्ष्यमाणेन
वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतं मनो निगृह्णीयात् निरुन्ध्यादात्मन्ये-
वेत्यर्थः कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्थाभुज्यमानावस्थाभेदेन द्विवचनं तथा लीयतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तस्मिन् सुप्रसन्नमाया-
सवर्जितमपि मनो निगृह्णीयादेव सुप्रसन्नं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी त-
था लयोपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि समाधिः अतः कामादिकृतविक्षेपादिव श्रमादिकृतलयादपि म

शंनिरोद्धव्यमित्यर्थं १ उपायेन निगृण्हीयात्केनेत्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं तु च्छमेवेत्यनुसृत्य 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति अथ यदल्पं तन्मर्त्यं नत् तु कामिति' श्रुत्यर्थं गुरूपदेशादनुपश्चात्पर्यालोच्य कामान् चिन्त्यमानावस्थान् विषयान्भोगान् भुज्यमानावस्थांश्च विषयान्निवर्तयेत् मनस सकाशादिति शेष कामश्च भोगश्च कामभोग तस्मान्मनोनिवर्तयेदिति वा एवं द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपायइत्यर्थं द्वैतविस्मरण तु परमोपायइत्याह अज ब्रह्म सर्वं न ततोतिरिक्त किञ्चिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीत द्वैतजातं न पश्यत्येव अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात् पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्यसूचनार्थस्तु शब्द २ एववैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्योनिवर्त्यमान चित्त यदि दैनंदिनलयाभ्यासवशाल्लयाभिमुख भवेत् तदा निद्राशेषाजीर्णबहुश नश्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्त सम्यक् प्रबोधयेदुत्थानप्रयत्नेन यदि पुनरेव प्रबोध्यमान दैनंदिनप्रबोधाभ्यासवशात् कामभोगयोर्विक्षिप्त स्यात् तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुन शमयेत् एव पुन पुनरभ्यस्यतोलयात्सबोधित विषयेभ्यश्च व्यावर्तित नापि समप्राप्तमन्तरालावस्थ चित्त स्तब्धीभूत सकषाय रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन स्तब्धीभावाख्येन कषायेण दोषेण युक्त विजानीयात् समाहिताच्चित्ताद्विवेकेन जानीयात् ततश्च नेद समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामिव कषायादपि चित्त निरुन्ध्यात् ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परित्यक्तेषु परिशेषाच्छितेन सम ब्रह्म प्राप्यते तच्च समप्राप्त चित्त कषायलयभ्रान्त्या न चालयेत् विषयाभिमुख न कुर्यात् किंतु धृतिगृहीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत् ३ तत्र समाधौ परमसुखव्यञ्जकेपि सुख नास्वादयेत् एतावन्त कालमह सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात् समाधिभङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृतव्याख्यान प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुख तदप्यविद्यापरिकल्पित मृषैवेत्येवभावनया नि सङ्गो निस्पृह सर्वसुखेषु भवेत् अथवा प्रज्ञया सविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्ग परित्यजेत् नतु स्वरूपसुखमपि निर्वृत्तिकेन चित्तेन नानुभवेत् स्वभावप्राप्तस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात् एव सर्वतोनिवर्त्य निश्चल प्रयत्नवशेन कृत चित्त स्वभावचाञ्चल्याद्विषयाभिमुखतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकीकुर्यात् प्रयत्नत निरोधप्रयत्नेन समे ब्रह्मण्येकता नयत् ४ समप्राप्त चित्त कीदृशमुच्यते यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति तामसत्वसाम्येन लयशब्देनैव स्तब्धीभावस्योपलक्षणात् न च विक्षिप्यते पुन नशदूबाधाकारवृत्तिमनुभवति नापि सुखमास्वादयति राजसत्वसाम्येन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात् पूर्वं भेदनिर्देशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणाय एव लयकषायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादाभ्यां च रहित अनिङ्गनमिङ्गन चलन सवातप्रदीपवत् लयाभिमुखरूप तद्रहित निवातप्रदीपकल्प अनाभास न केनचिद्विषयाकारे-

णाभासतइत्यंतत् कषायसुखास्वादयोरुभयोरन्तर्भाव उक्तएव यदैव दोषचतुष्टय रहित चित्त भवति तदा तच्चित ब्रह्मनिष्पन्न सम ब्र-
ह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थ ५ एतादृशश्च योग श्रुत्या प्रतिपादित 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहु प-
रमां गतिं तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणा अप्रमत्तस्तदा भवति योगोहि प्रभवाप्ययाविति एतन्मूलकमेव च 'योगश्चित्तवृ-
त्तिनिरोधइति' सूत्रं तस्मादुक्त ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येव वश नयेदिति ॥२६॥ एव योगाभ्यासबलादात्मन्येव योगिन प्रशाम्यति मन
ततश्च प्रशान्तेति प्रकर्षेण शान्त निर्वृत्तिकतया निरुद्ध सस्कारमात्रशेष मनोयस्य न प्रशान्तमनस वृत्तिशून्यतया निर्मनस्क निर्मनस्क-
त्वे हेतुगर्भविशेषणद्वय शान्तरजसमकल्मषमिति शान्त विक्षेपक रजोयस्य त विक्षेपशून्य तथा न विद्यते कल्मष लयहेतुस्तमोयस्य तम-
कल्मष लयशून्य शान्तरजसमित्यनेनैव तमोगुणोपलक्षणे अकल्मष ससारहेतुधर्माधर्मादिवर्जितमिति यावद्ब्रह्मभूत ब्रह्मैव सर्वमिति निश्च-
येन सम ब्रह्मप्राप्त जीवन्मुक्त एन योगिन एवमुक्तेन प्रकारेणाति श्रीधर उत्तम निरतिशय सुखमुपैत्युपगच्छति मनस्तद्वृत्त्योरभावे स-

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिन सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शान्तरजस ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

पुंसांस्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं द्योतयति हि शब्द तथा च प्राग्व्याख्यात सुखमात्यन्तिक यत्तदित्यत्र ॥२७॥ उक्त सुख योगिन स्फु-
टीकरोति युञ्जन्नेवमिति एव मनसेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तक्रमेणात्मान मन सदा युञ्जन्समादधन योगी योगेन नित्यमन्तरायविगत-
कल्मष विगतमल ससारहेतुधर्माधर्मरहित सुखेनानायासेन ईश्वरप्रणिधानात् सर्वान्तरायनिवृत्त्या ब्रह्मसस्पर्श सम्यक्त्वेन विषया-
स्पर्शेन सह ब्रह्मणा स्पर्शस्तादात्म्य यस्मिन् तद्विषयासस्पर्शि ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्त सर्वानन्तान्परिच्छेदानतिक्रान्त निरतिशय
सुखमानन्दमश्नुते व्याप्नोति सर्वतोनिर्वृत्तिकेन चित्तेन लयविक्षेपविलक्षणमनुभवति विक्षेपे वृत्तिसत्त्वात् लये च मनसोऽपि स्वरूपेणा-
ऽसत्त्वात् सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मनसा सुखानुभव समाधावेवेत्यर्थ अत्र चानायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता ते चान्तरायादर्शिता-
योगसूत्रेण 'व्याधिस्त्यानसशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि' चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः चित्त विक्षिपन्ति
योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपायोगप्रतिपक्षा सशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधस्याक्षात्प्रतिपक्षौ व्याध्यादयस्तु सम्प्र-

वृत्तिसहचरिततया तत्प्रतिपक्षाइत्यर्थ व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तोविकारोज्वरादि स्त्यानमकर्मण्यता गुरुणा शिक्ष्यमाणस्याप्यासना-
विकर्मानर्हतेति यावत् योग साधनीयोनवेत्युभयकोटिस्पृग्विज्ञान संशयस्तद्रूपप्रनिष्ठत्वेन विपर्ययान्तर्गतोपि सन्नुभयकोटिस्पर्शित्वै-
ककोटिस्पर्शित्वरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र विपर्ययाद्भेदेनोक्त प्रमाद समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येप्यननुष्ठानशीलता विष-
यान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् आलस्य सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च कायचित्तयोर्गुरुत्व
व्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि अविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषैकान्तिकोभिलाप भ्रान्तिदर्शनं योगासाधनेपि त-
त्साधनत्वबुद्धिस्तथा तत्साधनेप्यसाधनत्वबुद्धि अलब्धभूमिकत्व समाधिभूमेरेकाग्रतायाश्च अलाभ क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपत्वामिति
यावत् अनवस्थितत्व लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्याच्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्व तएते चित्तविक्षेपानवयोगमलायोगप्रतिप-
क्षायोगान्तरायाइति चाभिधीयन्ते ॥ दु खदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुव ॥ दु खं चित्तस्य राजस परिणामोबाध-
नालक्षण तच्चाध्यात्मिक शारीर मानस च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति आधिभौतिक व्याघ्रादिजनित आधिदैविक ग्रहपी-

युञ्जन्नेव सदात्मान योगो विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

डादिजनित द्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात्समाधिविरोधि दौर्मनस्यमिच्छाविघातादिबलवद्दु खानुभवजनितश्चित्तस्य तामस परिणामवि-
शेष क्षोभापरपर्यायस्तब्धीभाव सतु कषायत्वाल्लयवत्समाधिविरोधी अङ्गमेजयत्वमङ्गकम्पनमासनस्थैर्यविरोधि प्राणेन बाह्यस्य वा-
योरन्त प्रवेशन श्वास समाध्यङ्गरेचकविरोधी प्राणेन कोष्ठ्यस्य वायोर्बहिर्नि सारण प्रश्वास समाध्यङ्गपूरकविरोधी समाहितचि-
त्तस्यैते न भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्यैव भवन्तीति विक्षेपसहभुवोन्तरायाएव एतेऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्या ईश्वरप्रणिधानेन च
तीव्रसवेगानामासन्ने समाधिलाभे प्रस्तुते ईश्वरप्रणिधानाद्वेति पक्षान्तरमुक्त्वा प्रणिधेयमीश्वर क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुष-
विशेषईश्वर । यत्र निरतिशय सर्वज्ञबीज । सपूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदादिति त्रिभि सूत्रै प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्याम-
सूत्रयत् । तस्य वाचक प्रणव । तज्जपस्तदर्थभावनमिति तत प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च । तत्र प्रणवजपरूपात्तदर्थध्यान-
रूपाच्चेश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेकेनाधिगम साक्षात्कारोभवति उक्तानामन्तरायाणामभावोपि भवतीत्यर्थ

अभ्यासवैराग्याभ्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यतायामभ्यासदार्ढ्यार्थमाह 'तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास ' तेषामन्तरायाणां प्रतिषेधार्थ-
मेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतस पुन पुनर्निवेशनं कार्यं तथा 'मैत्री करुणामुदितोपेक्षाणां सुखदु खपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनं' मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्ष उपेक्षा औदासीन्यं सुखादिशब्दैस्तद्वन्त प्रतिपाद्यन्ते सर्वप्राणिषु सु-
खसंभोगापन्नेषु साध्वेतन्मम मित्राणां सुखित्वमिति मैत्रीं भावयेत् न त्वीर्ष्यां दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव
भावयेत् नोपेक्षां नवा हर्षं पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यान्नतु द्वेषं न चोपेक्षां अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं नवा
द्वेषं एवमस्य भावयत शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च विगतरागद्वेषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेकाग्रतायोग्यं भवति मैत्र्यादिचतुष्टयं चापल-
क्षणं अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादीनाममानित्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिव-
र्तकत्वात् रागद्वेषौ महाशत्रू सर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकौ महता प्रयत्नेन परिहर्तव्याविति एतत्सूत्रार्थं एवमन्येऽपि प्राणायामादय उपाया-
श्चित्तप्रसादनाय दर्शिता तदेतच्चित्तप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं न प्रत्येवं तद्वचनं सुखमेति अन्यथा मन प्रशमानुपपत्ते ॥२८॥
तदेव निरोधसमाधिना त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरा तत्त्वमसीति वेदान्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसा-
क्षात्काररूपा वृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना जायते ततश्च कृत्स्नाऽविद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्नुत इत्युपपादयति त्रिभि श्लोकै
तत्र प्रथमं त्वंपदलक्ष्योपस्थितिमाह सर्वभूतस्थमिति सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नित्यं विभुमात्मानं
प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दघनं साक्ष्येभ्योऽनृतजडपरिच्छिन्नदु खरूपेभ्योऽविवेकेनक्षते साक्षात्करोति तस्मिंश्चात्मनि सा-
क्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्ष्याण्याध्यासिकेन संबन्धेन भोग्यतया कल्पितानि साक्षिसाक्ष्ययो संबन्धान्तरानुपपत्तेर्मिथ्याभूतानि प-
रिच्छिन्नानि जडानि दु खात्मकानि साक्षिणोऽविवेकेनेक्षते क योगयुक्तात्मा योगेन निर्विचारवैशारद्यरूपेण युक्त प्रसाद प्राप्त आत्मा-
न्त करणं यस्य स तथा तथा च प्रागवोचं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशे-
षार्थत्वादिति तथा च शब्दानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतंभरसंज्ञेन युगपत्सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं च
सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र समं दर्शनमस्येति सर्वत्र समदर्शन स आत्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा य योगस्थितमीक्षतइति
युक्त अथवा योयोगयुक्तात्मा योवा सर्वत्र समदर्शन स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शिनावात्मक्षणाधिकारिणावुक्तौ यथा हि चि-
त्तवृत्तिनिरोध साक्षिसाक्षात्कारहेतु तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतवतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योगवापीक्षितं अतएवाहचासिद्

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगोज्ञानं च राघव योगोवृत्तिनिरोधोहि ज्ञान सम्यगवेक्षणं असाध्य कस्यचिद्योग कस्य चित्तत्वनिश्चय प्र-
कारौ द्वौ ततोदेवोजगाद परम शिवइति चित्तनाशं साक्षिण सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणात्तददर्शन तस्योपायद्वय ए-
कोऽसंप्रज्ञातसमाधि सम्प्रज्ञातसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहयुक्तमन्त करणसत्त्व साक्षिणाऽनुभूयते निरुद्धसर्ववृत्तिक तूपशा-
न्तत्वान्नानुभूयतइति विशेष द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पित सात्स्यमनृतत्वान्नास्त्येव सात्स्येव तु परमार्थसत्य केवलोविद्यतइति विचा-
र. तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनोहैरण्यगर्भादय प्रपेदिरे तेषा परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने निरोधातिरिक्तोपा-
यासंभवात श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वोपनिपदा प्रपञ्चानृतत्ववादिनोद्वितीयमेवोपायमुपेयु तेषा ह्यधिष्ठानज्ञानदा-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन. ॥ २९ ॥
योमा पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्य-
ति ॥ ३० ॥

र्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते अतएव भगवत्पूज्यपादा कुत्रापि ब्रह्मविदां योगा-
पेक्षां न व्युत्पादया वभूवु अतएव चौपनिपदा परमहसा श्रौते वेदान्तवाक्यविचारएव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय नतु योगे
विचारणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन ॥२९॥ एव शुद्ध त्वपदार्थ निरूप्य शुद्ध तत्पदार्थ निरूपयति
योमामिति योयोगी मामीश्वर तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणमायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूत
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वं च प्रपञ्चजात मायया मय्या-
रोपित मद्भिन्नतया मृषात्वेनैव पश्यति तस्यैव विवेकदर्शिनोहं तत्पदार्थोभगवान्न प्रणश्यामि ईश्वर कश्चिन्मद्भिन्नोस्तीति परोक्षज्ञा-

न विषयो न भवामि किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयो भवामि यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वंपदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव एवं योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन् स च मे न प्रणश्यति परोक्षो न भवति स्वात्मा हि मम स विद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्ते 'तथैव शरशय्यास्थभीष्मध्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वचनात्' अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तं न पश्यति अतो भगवान् पश्यन्नपि तं न पश्यति 'स एनमविदितो न भुनक्ति' इति श्रुतेः विद्वांस्तु सदैव सन्निहितो भगवतोऽनुग्रहभाजनमित्यर्थः ॥३०॥ एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसीति वाक्यार्थं निरूपयति सर्वभूतस्थितमिति सर्वेषु भूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं स्वेन त्वंपदलक्ष्येण सहैकत्वमत्यन्ताभेदमास्थितः सन् घटाकाशो महाकाश इत्यत्रेवोपाधिभेदनिराकरणेन निश्चिन्वन् यो-

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

भजति अहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजेन तत्त्वसाक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोऽविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या जीवन्मुक्तः कृतकृत्य एव भवति यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् सर्वकर्मत्यागेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत् सर्वथा येनकेनापि रूपेण वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा इत्यर्थः ब्रह्मविदो निषिद्धकर्माणि प्रवर्तकयो रागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति 'हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इतिवत् ॥३१॥ एवमुत्पन्नेऽपि तत्त्वबोधे कश्चिन्मनोनाशवासनाक्षययोरभावाज्जीवन्मुक्तिसुखं नानुभवति चित्तविक्षेपेण च दृष्टदुःखमनुभवति सोऽपरमो योगी देहपाते कैवल्यभागित्वात् देहसद्भावपर्यन्तं च दृष्टदुःखानुभवात् तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां तु

युगपदभ्यासादृढ्वु'स्तनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिसुखमनुभवन् प्रारब्धकर्मवशात् समाधेर्व्युत्थानकाले आत्मैवौपम्यमुपमा तेनात्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्यानिष्टं यथा न संपादयति एवं परस्याप्यनिष्टं यो न संपादयति प्रद्वेषशून्यत्वात् एवं स्वस्येष्टं यथा संपादयति तथा परस्यापीष्टं यः संपादयति रागशून्यत्वात् सनिर्वासनत योपशान्तमना योगी ब्रह्मवित् परमः श्रेष्ठो मतः पूर्वस्मात् हे अर्जुन अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणाम् युगपदिर्त्यर्थं क्रममभ्यासाय महान् प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः तत्र इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रदीपज्वालासन्तानवद्वृत्तिसन्तानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिना निरोधाकारेण परिणामः पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः संस्कारविशेषो वासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् तस्याः क्षयो नाम विवेकजन्यायां चित्तप्रशम-

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं सयोगी परमोमतः ॥ ३२ ॥

वासनायां दृढायां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति नरविषाणादाविव धीवृत्त्यनुदयात् मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगाग्निरिन्धनाग्निवन्मनोनश्यति नष्टे च मनसि सस्कारोद्बोधकस्य बाह्यस्य निमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनोनश्यति नष्टे च मनसि शमदमादिसंपत्त्या तत्त्वज्ञानमुदेति एवमनुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपा वासना क्षीयते क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदयइति परस्परकारणत्वं दर्शनीयं अतएव भगवान् वसिष्ठआह 'तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षयएव च मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति' पौरुषोयत्नः येन केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपोनिर्बन्धः विवेकोनाम विविच्य निश्चयः तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं मनोनाशस्य योगः वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति एतादृशविवेकयुक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन भोगेच्छाया स्वल्पायाअपि हविषा कृष्णवर्त्मेवेति न्यायेन वासनावृद्धिहेतुत्वा-

दृढ़तरइत्युक्तं द्विविधोहि विद्याधिकारी कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्र यउपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्ति कृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्त स्त-
स्य वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्ति स्तएव सिध्यति इदानीन्तनस्तु प्रायेणाकृतोपास्तिरेव मुमुक्षुरौत्सु-
क्यमात्रात् सहसा विद्यायां प्रवर्तते योग विना चिज्जडविवेकमात्रेणैव च मनोनाश वासनाक्षयौ तात्कालिकौ सपाद्य शमदमादिस-
पत्त्वा श्रवणमनननिदिध्यासनानि सपादयति तैश्च दृढाभ्यस्तैः सर्वबन्धविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदेति अविद्याग्रन्थिरज्ञानत्व हृदयग्रन्थि
सशाया कर्माणि सर्वकामत्व मृत्यु पुनर्जन्म चेत्यनेकविधोबन्धोऽज्ञानान्निवर्तते तथा च श्रूयते एतत् योवेद निहित गुहाया सोऽवि-
द्याग्रन्थि विकिरतीह सोऽस्य ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसशया क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे
परावरे सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म योवेद निहित गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान्स ब्रह्मणाविपश्चिता तमेव विदित्वातिमृत्यु-
मेति यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्क सदाशुचि सतु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयोन जायते यएत्र वेदाह ब्रह्मास्मीति सइद· सर्व
भवति' इत्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिफलमुदाहार्य सेय विदेहमुक्ति सत्यपि देहे ज्ञानोत्पत्ति समकालीना ज्ञया ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपितानामने-
का बन्धानामविद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनरुत्पत्त्यसभवात् अत शैथिल्यहेत्वभावात्तत्त्वज्ञान तस्यानुवर्तते मनोनाशवासनाक्षयौ तु
दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशप्रदीपवत्सहसा निवर्तेते अतइदानीन्तनस्य तत्त्वज्ञानिन
प्राक्सिद्धे तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किंतु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रयत्नसाध्याविति तत्र मनोनाशोऽसप्रज्ञातसमाधिनिरूपणेन निरूपि-
त प्राक् वासनाक्षयस्त्विदानीं निरूप्यते तत्र वासनास्वरूप वसिष्ठआह ' दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारण यदादान पदार्थस्य वा-
सना सा प्रकीर्तिता ' अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्मस्वभावभेदतद्गतापशब्दस्तु शब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेश सामान्यनोदाहरण
साच वासना द्विविधा मलिना शुद्धा च शुद्धा दैवी सम्पत् शास्त्रसस्कारप्राबल्यात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनैकरूपव मलिना तु द्विवि-
धा बाह्याऽभ्यन्तराच बाह्यातु ३ त्रिविधा लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति सर्वे जनायथा न निन्दन्ति तथैवाचरिष्यामीत्य-
शक्यार्थाभिनिवेशोलोकवासना तस्याश्च कोलोकमाराधयितु समर्थइति न्यायेन सम्पादयितुमशक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाच्च
मलिनत्व शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसन बहुशास्त्रव्यसन अनुष्ठानव्यसनचेति क्रमेण भरद्वाजस्य दुर्वाससोनिदाघस्य च पासि-

क्षा मलिनत्वं चास्या क्लेशावहत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाद्दर्पहेतुत्वाज्जन्महेतुत्वाच्च देहवासनापि त्रिविधा आत्मत्वभ्रान्तिर्गुणाधान-
भ्रान्तिर्दोषापनयनभ्रान्तिश्चेति तत्रात्मत्वभ्रान्तिर्विरोचनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिका गुणाधान द्विविध लौकिक शास्त्रीयच समी-
चीनशब्दादिविषयसंपादन लौकिक गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिसंपादन शास्त्रीय दोषापनयनमपि द्विविध लौकिक शास्त्रीयच चि-
कित्सकोक्तैरौषधैर्व्याध्याद्यपनयन लौकिक वैदिकस्नानाचमनादिभिरशौचाद्यपनय वैदिक एतस्याश्च सर्वप्रकाराया मलिनत्वमप्रामा-
णिकत्वादशक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्ध तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्र-
तिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेय तदेव बाह्यविषयवासना त्रिविधा
निरूपिता आभ्यन्तरवासनातु कामक्रोधदम्भदर्पाद्यसुरसम्पद्रूपा सर्वानर्थमूल मानसी वासनेत्युच्यते तदेव बाह्याभ्यन्तरवासनाच-
तुष्टयस्य शुद्धवासनया क्षय संपादनीय तदुक्त वसिष्ठेन 'मानसीर्वासना पूर्व त्यक्त्वा विषयवासना मैत्र्यादिवासनाराम गृहा-
णामलवासनाइति' तत्र विषयवासना शब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विवक्षिता मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदम्भ-
दर्पाद्यासुरसम्पद्विवक्षिता यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषया तेषा भुज्यमानत्वदशाजन्य संस्कारो विषयवासना काम्यमानत्वद-
शाजन्य संस्कारो मानसवासना अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भाव बाह्याभ्यन्तरव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात्
तासां वासनानां परित्यागो नाम तद्विरुद्धमैत्र्यादिवासनोत्पादन ताश्च मैत्र्यादिवासना भगवता पतञ्जलिना सूत्रिता प्राक् संक्षेपेण
व्याख्याताअपि पुनर्व्याख्यायन्ते चित्त हि रागद्वेषपुण्यपापै. कलुषीक्रियते तत्र सुखानुशयी राग मोहादनुभूयमान सुखमनुशेते क-
श्चिच्चित्तवृत्तिविशेषो राजस सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्यभावात्संपादयितुमशक्य अत सरागश्चित्त कलुषी-
करोति यदा तु सुखिषु प्राणिष्वयं मैत्रीं भावयेत् सर्वेऽप्येते सुखिनो मदीयाइति तदा तत्सुख स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रा-
गो निवर्तते यथा स्वस्य राज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीय राज्य तद्वत् निवृत्तेच रागे वर्षात्यपाये जलमिव चित्त प्रसीदति
तथा च दु खानुशयी द्वेष दु खमनुशेते कश्चिच्चित्तवृत्तिविशेषस्तमोनुगतरज परिणाम ईदृश सर्वं दु ख सर्वदा मे माभूदिति तच्च श-
त्रुव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितु शक्य न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तु शक्यन्ते अत सद्वेष सदा हृदयं दहति यदा तु स्वस्येव प-

चित्त प्रसीदति तथा च स्मर्यते ' प्राणायथात्म
रेषां सर्वेषामपि दु ख माभूदिति करुणां दु खिषु भावयेत् तदा वैर्यादिक्षेपनिवृत्तौ चित्त प्रसीदति तथा च स्मर्यते ' प्राणायथात्म नो भीष्टाभूतानामपि ते तथा आत्मौपम्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधवइति ' एतदेवेहाप्युक्त आत्मौपम्येन सर्वत्रेत्यादि तथा प्राणिन स्वभावतएव पुण्य नानुतिष्ठन्ति पाप त्वनुतिष्ठन्ति तदाहु ' पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्य नेच्छन्ति मानवा नपापफलमिच्छन्ति पाप कुर्वन्तियत्नतइति ' ते च पुण्यपापे अक्रियमाण क्रियमाणे पश्चात्ताप जनयत सच श्रुत्यानूदित 'किमह साधुना करव किमह पाप मकरवामिति ' यदसौ पुण्यपुरुषेषु मुदिता भावयेत्तदा तद्वासनावान् स्वयमेवाप्रमत्त अशुक्लकृष्णे पुण्ये प्रवर्तते तदुक्त कर्म शुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषां अयोगिना त्रिविध शुक्ल शुभ कृष्णमशुभ शुक्लकृष्ण शुभाशुभमिति तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि तद्वासनावान् पापान्निवर्तते ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्त प्रसीदति एव सुखिषु मैत्री भावयतोन केवल रागोनिवर्तते किन्त्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्तन्ते परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया परगुणानामसहनमीर्ष्या यदा मैत्रीवशात्परसुख स्वीयमेव सम्पन्न तदा परगुणषु कथमसूयादिक सम्भवेत तथा दु खिषु करुणा भावयत शत्रुव धादिकरोद्वेषोयदा निवर्तते तदा सु खिप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तदर्पोपि निवर्तत एव दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया वासिष्ठरामायणादिषु तदेव तत्त्वज्ञान मनोनाशोवा-सनाक्षयश्चेति त्रयमभ्यसनीय तत्र केनापि द्वारेण पुन पुनस्तत्त्वानुस्मरण तत्त्वज्ञानाभ्यास तदुक्त ' तच्चिन्तन तत्कथनमन्योन्य त-त्प्रबोधन एतदेकपरत्व च ब्रह्माभ्यास विदुर्बुधा सर्गादावेव नोत्पन्न दृश्य नास्त्येव सर्वदा इद जगन्ह चेति बोधाभ्यास विदु पर-मिति ' दृश्यावभासविरोधियोगाभ्यासोमनोनिरोधाभ्यास तदुक्त ' अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुन युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये तेप्यत्राभ्यासिन स्थिताइति ' ज्ञातृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसम्पत्ति स्वरूपेणोप्यप्रतीतिरत्यन्ताभाव सम्पत्तिस्तदर्थ युक्त्या योगेन दृश्यासम्भवबोधेन रागद्वेषादितानवे वृत्तिरवनोदिता यासौ ब्रह्माभ्यास सउच्यतइति रागद्वेषादिना क्षिणता रूपवासनाक्षयाभ्यास-उक्त तस्मादुपपन्नमेतत्तत्त्वज्ञानाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाक्षयाभ्यासेन च रागद्वेषशून्यतया य स्वपरसुखदु खादिषु सम-दृष्टि. सपरमोयोगी मतोयस्तु विषमदृष्टि सतत्त्वज्ञानवानप्यपरमोयोगीति ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् योययोगइति योय सर्वत्र सम-

दृष्टिलक्षण परमो योग. साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनेश्वरेणोक्त हेमधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानता स्थिरां दीर्घकालानुवर्तिनीं न पश्यामि न संभावयामि अहमस्मद्विधाऽन्योवा योगाभ्यासनिपुण कस्मान्नसभावयसि तत्राह चञ्चलत्वान्मनसइति शेष ॥ ३३ ॥ सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति चचलमिति चञ्चल अत्यर्थं चल सदा चलनस्वभाव मन हि प्रसिद्धमेवैतत् भक्तानां पापादिदोषान् सर्वथा निवारयितुमशक्यानपि कृषति निवारयति तेषामेव सर्वथा प्राप्तुमशक्यानपि पुरुषार्थानाकर्षति प्रापयतीति वा कृष्णस्तेन रूपेण संबोधयन् दुर्निवारमपि चित्तचाञ्चल्य निवार्य दुष्प्रापमपि समाधिसुख त्वमेव प्रापयितु शक्नोषीति सूचय-

॥ अर्जुनउवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

ति न केवलमत्यर्थं चञ्चल किंतु प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितु क्षोभयितुं शील यस्य तत् क्षोभकतया शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य विवशताहेतुरित्यर्थ किंच बलवत् अभिप्रेताद्विषयात्केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्य किंच दृढ विषयवासनासहस्रानुस्यूततया भेत्तुमशक्य तन्तुनागवदच्छेद्यमितिभाष्ये तन्तुनागोनागपाश ता ९ तनीति गुर्जरादौ प्रसिद्धोमहान्हृदनिवासी जन्तुविशेषोवा तस्यातिदृढतया बलवतोबलवत्तया प्रमाथिन प्रमाथितयाऽतिचञ्चलस्य महामत्तवनगजस्येव मनोनिग्रह निरोध निर्वृत्तिकतयाऽवस्थान सुदुष्कर सर्वथा कर्तुमशक्यमह मन्ये वायोरिव यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोर्निश्चलत्व सम्पाद्य निरोधनमशक्य तद्वदित्यर्थ अथ भाव जातेपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मभोगाय जीवत पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदु खरागद्वेषादिलक्षणाश्चित्तधर्म क्लेशहेतुत्वाद्बाधि-

तानुवृत्त्याऽपि बन्धोभवति चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारण जीवन्मुक्तिरित्युच्यते यस्या सम्पादनेन सयोगी परमाम-
मतइत्युक्त तत्रेदमुच्यते बन्ध किं साक्षिणोनिवार्यते किं वा चित्तात् नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणोबन्धस्य निवारितत्वात् न द्वितीय
स्वभावविपर्ययायोगात् विरोधिसद्भावाश्च न हि जलादार्द्रत्वमग्नेर्वोष्णत्व निवारयितु शक्यते 'प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावाऋते चि-
तिशक्तेरितिन्यायेन' प्रतिक्षणपरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धभोगेन च कर्मणा कृत्स्नाऽविघातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्या-
पि प्रतिबन्ध कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापित न च कर्मणा स्वफलसुखदु खादिभोगाश्चित्तवृत्तिभिर्विना सम्पादयितु
शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामाना कथञ्चिद्योगेनाभिभव शक्येन कर्तु तथापि तत्त्वज्ञानादिव योगादपि प्रा-
रब्धफलस्य कर्मण प्राबल्यावश्यभाविनि चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन तन्निवारणमशक्यमह स्वबोधादेव मन्ये तस्मापनुपपन्नमेनदात्मौ-
पम्येन सर्वत्र समदर्शी परमोयोगी मतइत्यर्जुनस्याक्षेप ॥ ३४ ॥ तमिममाक्षेप परिहरन् श्रीभगवानुवाचा सशयमिति सम्यग्विदित ते

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशय महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेनतु कौन्तेय वै-
राग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

चित्तचेष्टितमतोनिग्रहीतुं शक्यसीति सतोषेण संबोधयति हे महाबाहो महान्तौ साक्षान्महादेवेनापि सह कृतप्रहरणौ बाहु यस्येति
निरतिशयमुत्कर्ष सूचयति प्रारब्धकर्मप्राबल्याद्सयतात्मना दुर्निग्रह तु खेनापि निग्रहीतुमशक्य प्रमाथि वलवद्दृढमिति विशेषणत्र-
य पिण्डीकृत्यैतदुक्त चल स्वभाव चञ्चल मनइत्यसशय नास्त्येव सशयोत्र सत्यमेवैतद्द्वयोर्पीत्यर्थ एव सत्यपि सयतात्मना समा-
धिमात्रोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृत्तिशून्य क्रियते तन्मनइत्यर्थ अनिग्रहीतुरसयतात्मन सकाशा-
त्सयतात्मनोनिग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुशब्द मनोनिग्रहेऽभ्यासवैराग्ययो समुच्चयबोधनाय चशब्द हेकौन्तेयेतिपितृष्वसृपुत्रस्त्वम-
वश्य मया सुखीकर्तव्यइति स्नेहसबन्धसूचनेनाश्वासयति अत्रप्रथमार्धेन चित्तस्य हठान्निग्रहोन सभवतीति द्वितीयार्धेन तु क्रमानिग्रह
संभवतीत्युक्त द्विविधोहि मनसोनिग्रह हठेन क्रमेण च तत्र चक्षु श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणिच तत्त-
द्गोलकमात्रोपरोधेन हठान्निगृह्यन्ते तद्दृष्टान्तेन मनोपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति न च तथा निग्रहीतु शक्यते तत्रा-

लकस्य त्वदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वात् अतएव च क्रमनिग्रहएव युक्तस्तदेतद्भगवान् वसिष्ठआह 'उपविश्योपविश्यैव चित्तज्ञेन मुहुर्मुहुः न शक्यते मनोजेतु विना युक्तिमनिन्दितां अङ्कुशेन विना मत्तोयथा दुष्टमतङ्गज अध्यात्मविद्याधिगम साधुसङ्गमएव च वासनासपरित्याग प्राणस्पन्दनिरोधनं एतास्तायुक्तय पुष्टा सन्ति चित्तजये किल सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्तिये चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैरिति' क्रमनिग्रहे चाध्यात्मविद्याधिगमएकउपाय साहि दृश्यस्य मिथ्यात्व दृग्वस्तुनश्च परमार्थसत्यपरमानन्दस्वप्रकाशत्वं बोधयति तथा च सत्येतन्मन स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृग्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्व बुध्द्वा निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेबोपशम्यिष्यति यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते योवा विस्मरति तयो साधुसङ्गमएवोपाय साधवोहि पुन पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानोन साधूननुवर्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन वासनापरित्यागएवोपाय यस्तु वासनानामतिप्राबल्यात्तास्त्यक्तु न शक्नोति तस्य प्राणस्पन्दनिरोधएवोपाय प्राणस्पन्दवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते तदेतदाह सएव 'द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने एकस्मिंश्च तयो क्षीणे क्षिप्र द्वे अपि नश्यत प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनान प्रवर्तते वासनासंपरित्यागाच्चित्त गच्छत्यचित्ततां प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु एतावन्मात्रक मन्ये रूप चित्तस्य राघव यद्भावन वस्तुनोन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् स्थीयते सकल त्यक्त्वा तदा चित्त न जायते अवासनत्वात्सतत यदा न मनुते मन अमनस्ता तदोदेति परमात्मपदप्रदेति' अत्र द्वावेवोपायौ पर्यवसितौ प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यास वासनापरित्यागार्थं च वैराग्यमिति साधुसङ्गमाध्यात्मविद्याधिगमौ त्वभ्यासवैराग्योपपादकतयान्यथासिद्धौ तयोरेवान्तर्भवत अतएव भगवताऽभ्यासेन वैराग्येण चेति द्वयमेवोक्त अतएव भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् 'अभ्यासवैराग्याभ्या तन्निरोधइति तासां प्रागुक्ताना प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपेण पञ्चविधानामनन्तानामा सुरत्वेन क्लिष्टाना दैवत्वेनाक्लिष्टानामपि वृत्तीनां सर्वासामपि निरोधोनिरिन्धनाग्निवदुपशमाख्य परिणामोऽभ्यासेन वैराग्येण च समुच्चितेन भवति तदुक्त योगभाष्ये चित्तनदीनामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना सा कल्याणवहा या त्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सा पापवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोत खिलीक्रियते विवेकदर्शना-

भ्यासेन च कल्याणस्रोतउद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधइति प्राग्भारनिम्नपदे तदा विवेकनिम्न कैवल्यप्राग्भारं चित्तमित्यत्र व्याख्यायते यथा तीव्रवेगोपेत नदीप्रवाह सेतुबन्धनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुख तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाह निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तवाहिता सम्पाद्यतइति द्वारभेदात्समुच्चयएव एकद्वारत्वे हि व्रीहियववद्विकल्प स्यादिति मन्त्रजपदेवताध्यानादीना क्रियारूपाणामावृत्तिलक्षणोऽभ्यास सभवति सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधे कोनामाभ्यासइति शङ्कां निवारयितुमभ्यास सूत्रयतिस्म तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासइति तत्र स्वरूपावस्थिते द्रष्टरि शुद्धे चिदात्मनि चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहितारूपा निश्चलतास्थितिस्तदर्थं यत्नोमानसउत्साह स्वभावचाञ्चल्याद्बहिः प्रवाहशील चित्त सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवंविध सआवर्त्यमानोऽभ्यासउच्यते सतु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितोदृढभूमि अनिर्वेदेन दीर्घकाल सेवितोविच्छेदाभावेन निरन्तरासेवित सत्कारेण श्रद्धातिशयेन वा सेवित सोऽभ्यासोदृढभूमिर्विषयसुखवासनया चालयितुमशक्याभवति अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवनं श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकषायसुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसंस्कारप्राबल्या दृढभूमिरभ्यास, फलाय न स्यादिति त्रयमुपात्त वैराग्य तु द्विविध पर अपर च यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदैरपरं चतुर्धा तत्र पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिसम्पादनविवक्षया चतुर्थमेवासूत्रयत् दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यमिति स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमित्यादयोदृष्टाविषया स्वर्गोविदेहता प्रकृतिलयइत्यादयोवैदिकत्वेनानुश्रविकाविषयास्तेषूभयविधेष्वपि सत्यामेव तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादित्रय भवति अत्र जगति किं सार किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगोयतमानं स्वचित्ते पूर्वविद्यमानदोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानविवेकेनैतेपक्वा एतेऽवशिष्टाइति चिकित्सकवद्विवेचन व्यतिरेक दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तृष्णाया औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकेन्द्रिय मनस्यपि तृष्णाशून्यत्वेन सर्वथा वैतृष्ण्यं तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा वैराग्य सम्प्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्ग साधनमसम्प्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गं तस्य त्वन्तरङ्गसाधनं परमेव वैराग्य तच्चासूत्रयत् 'तत्पर पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति' सम्प्रज्ञातसमाधिपाटवेन गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य ख्याति साक्षात्कारउत्पद्यते ततश्चाशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैतृष्ण्य यद्भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यं तत्परिपाकनिमित्ताच्च चित्तोपशमपरिपाकादविलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३५ ॥ यत्तु त्वमवोच. प्रारब्धभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानाद-

पि प्रबलेन स्वफलदानाय मनसोवृत्तिषूत्पाद्यमानासु कथ तासां निरोध कर्तुं शक्यइति तत्रोच्यते असंयतात्मनेति उत्पन्नेपि तत्त्वसाक्षात्कारे वेदान्तव्याख्यानादिव्यासङ्गादालस्यादिदोषाद्वाऽभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्मान्त करण येन तेनासंयतात्मना तत्त्वसाक्षात्कारवतापि योगोमनोवृत्तिनिरोध दुष्प्राप तु खेनापि प्राप्तु न शक्यते प्रारब्धकर्मकृताच्चित्तचाञ्चल्यादिति चेत्त्व वदसि तत्र मे मति. मम समतिस्तत्तथैवेत्यर्थ केन तर्हि प्राप्यते उच्यते वश्यात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वासनाक्षये सति वश्य स्वाधीनोविषयपारतन्त्र्यशून्यआत्मान्त करण यस्य तेन तु शब्दोऽसंयतात्मनोवैलक्षण्यद्योतनार्थोऽवधारणार्थोवा एतादृशेनापि यतता यतमानेन वैराग्येण विषयस्रोतसि खिलीकरणेप्यात्मस्रोतउद्घाटनार्थमभ्यास प्रागुक्त कुर्वता योग सर्वचित्तवृत्तिनिरोध शक्योवाप्तु चित्तचाञ्चल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्माण्यप्यभिभूय प्राप्तु शक्य कथमतिबलवतामारब्धभोगानां कर्मणामभिभव उच्यते उपायत उपायात् उपाय. पुरुषकारस्तस्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मापेक्षया प्राबल्यात् अन्यथा लौकिकाना कृष्यादिप्रयत्नस्य वैदि-

असंयतात्मना योगोदुष्प्राप्इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

कानां ज्योतिष्टोमादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यापत्ते सर्वत्र प्रारब्धकर्म सदसत्त्वविकल्पग्रासात्प्रारब्धकर्मसत्त्वे ततएव फलप्राप्ते किं पौरुषेण प्रयत्नेन तदसत्त्वे तु सर्वथा फलाऽसंभवात्किं तेनेति अथ कर्मण: स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसम्पत्तिव्यतिरेकेण फलजननासमर्थत्वाद्पेक्षित. कृष्यादौ पुरुषप्रयत्नइति चेत् योगाभ्यासेपि सम समाधान तत्सा व्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफलान्तर्भावात् अथवा यथा प्रारब्धकर्मफलं तत्त्वज्ञानात्प्रबलमिति कल्प्यते दृष्टत्वात् तथा तस्मादपि कर्मणोयोगाभ्यास.प्रबलोस्तु शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य सर्वत्र तत प्राबल्यदर्शनात् तथा चाह भगवान् वसिष्ठ 'सर्वमेवेह हि सदा ससारे रघुनन्दन सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुष द्विविध स्मृतं तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रित' उच्छास्त्र शास्त्रप्रतिषिद्ध अनर्थाय नरकाय शास्त्रित शास्त्रविहितं अन्त.करणशुद्धिद्वारा परमार्थाय चतुर्ष्वर्थेषु परमाय मोक्षाय शुभाशुभाभ्या मार्गाभ्या वहन्ती वासना सरित् पौ-

रुपेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवाऽवतारय स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर प्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदय तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन' वासना शुभैतिशेष 'सन्दिग्धायामपि भृश शुभामेव समाहर शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषोन कश्चन अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पद गुरुशास्त्रप्रमाणस्त्व निर्णीत तावदाचर तत पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना शुभोप्यसौ त्वया त्याज्योवासनौघोनिरोधिनेति' तस्मात्साक्षिगतस्य ससारस्याविवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारादपनयेपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभाविकीनामपि चित्तवृत्तीना योगाभ्यासप्रयत्नेनापक्षये सति जीवन्मुक्तः परमोयोगी चित्तवृत्तिनिरोधाभावे तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमोयोगीनि सिद्ध अवशिष्ट जीवन्मुक्तिविवेके सविस्तरमनुसन्धेयम् ॥३६॥ एव प्राक्तनेनग्रन्थेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमोयोगी मत उत्पन्नतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तु परमोयोगी मतइत्युक्त तयोरुभयोरपि ज्ञानादज्ञाननाशेपि यावत्प्रारब्धभोगं कर्म देहेन्द्रियसङ्घातावस्थानात्प्रारब्धभोगकर्मापाये च वर्तमानदेहेन्द्रियसघातापाया-

॥ अर्जुनउवाच ॥ अयति. श्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगससिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

त्पुनरुत्पादकाभावाद्विदेहकैवल्य प्रति कापि नास्त्याशङ्का यस्तु प्राकृतकर्मभिर्लब्धविविदिषापर्यन्तचित्तशुद्धि कृतकार्यत्वात्सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य प्राप्तपरमहंसपरिव्राजकभाव परमहंसपरिव्राजकमात्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्त परप्रबोधनदक्ष गुरुमुपसृत्य ततोवेदान्तमहावाक्योपदेश प्राप्य तत्रासम्भावनाविपरीतभावनाख्यप्रतिबन्धनिरासाय 'अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्याद्यनावृत्ति शब्दादित्यन्तया चतुर्लक्षणमीमांसया श्रवणमनननिदिध्यासनानि गुरुप्रसादात्कर्तुमारभत स्वश्रद्धयानोपि सम्यगयुर्णोऽल्पत्वेनाल्पप्रयत्नत्वादलब्धज्ञानपरिपाक श्रवणमनननिदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापद्यते स्वज्ञानपरिपाकशून्यत्वेनार्चिरादिमार्गेण मुच्यते नाप्युपासनासहितकर्मफल देवलोकमनुभवत्यर्चिरादिमार्गेण नापि केवलकर्मफल पितृलोकमनुभवति धूमादिमार्गेण कर्मणामुपासनानां च त्यक्तत्वात् अतएतादृशोयोगभ्रष्ट कीटादिभावेन कष्टा गतिमियादशक्तत्वे सति देवयानपितृयानमार्गासम्भवात् वर्णाश्रमाचारभ्रष्टवद्वथवा कष्टां गतिं मेयात् शास्त्रनिन्दितकर्मरहितत्वाद्धामदेववदिति सशयपर्याकुलमना अर्जुनउवाचायतिरित्यादि यतियत्नशील अल्पार्थे नञ् अ-

लवणाय बागुरित्यादिवद्यतिरल्पयत्न श्रद्धया गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिरूपयोपेतोयुक्त श्रद्धाच स्वसहचारितानां शमादी-नामुपलक्षणं 'शान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षु श्रद्धान्वितोभूत्वा त्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुते तेन नित्यानित्यवस्तुविवेकइहामुत्रभोग-विरागशमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धादिषट्सम्पत् मुमुक्षुताचेति साधनचतुष्टयसम्पन्न गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यश्रवणादिकुर्वन्नपि पर-मायुषोल्पत्वेन मरणकाले चेन्द्रियाणां व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासभवात् योगाच्चलितमानस योगाच्छ्रवणादिपरिपाकलब्धजन्म-नस्तत्त्वसाक्षात्काराच्चलित तत्फलमप्राप्त मानस यस्य स योगानिष्पत्त्यैवाप्राप्य योगससिद्धि तत्त्वज्ञाननिमित्तामज्ञानतत्कार्यनिवृत्ति-मपुनरावृत्तिसहितामप्राप्यातत्त्वज्ञएव मृत सन् कां गतिं हे कृष्ण गच्छति सुगतिं दुर्गतिं वा कर्मणां परित्यागाज्ज्ञानस्य चानुत्पत्ते शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥ एतदेव सशयबीज विवृणोति कच्चिदिति साभिलापप्रश्ने हेम-हाबाहो महान्त सर्वेषां भक्तानां सर्वोपद्रवनिवारणसमर्थो पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्थोवा चत्वारोबाहवोयस्येति प्रश्ननिमित्तक्रोधा-

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहो विमूढोब्रह्मण: पथि ॥ ३८ ॥

भावस्तदुत्तरदानसहिष्णुत्व च सूचित ब्रह्मण पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढ विक्षिप्त अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारइति यावत् अप्रतिष्ठ देवयानपितृयानमार्गगमनहेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनाभ्या रहित सोपासनानां सर्वेषा कर्मणा परित्या-गात् एतादृशउभयविभ्रष्ट कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव वायुना छिन्न विशकलित पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तर मेघमप्राप्त-मभ्रं यथा वृष्टययोग्यं सदन्तरालएव नश्यति तथा योगभ्रष्टोपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्नउत्तर च ज्ञानमार्गमप्राप्तोन्तरालएव न-श्यति कर्मफलं ज्ञानफल च लब्धुमयोग्योन किमितिप्रश्नार्थ एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिराकृत एतस्मिन्हि पक्षे ज्ञानफलालाभेपि क-र्मफललाभसभवेनोभयविभ्रष्टत्वाऽसभवात् न च तस्य कर्मफलसभवेपि फलकामनात्यागात्तत्फलभ्रंशवचनमवकल्पतइति वाच्य नि-ष्कामानामपि कर्मणां फलसद्भावस्यापस्तम्बवचनाद्युदाहरणेन बहुश प्रतिपादितत्वात् तस्मात्सर्वकर्मत्यागिन प्रत्यवाय प्रश्न अनर्थ-प्राप्तिशङ्कायास्तत्रैव सभवात् ॥ ३८ ॥ यथोपदर्शितसशयापाकरणाय भगवन्तमन्तर्यामिणमर्थयते पार्थ एतन्मेइति एतत् एत पूर्वोप-दर्शितं मे मम सशयं हेकृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषत सशयमूलाधर्माद्युच्छेदेन मदन्य कश्चिदृषिर्वा देवोवा त्वदीयमिम सशयमु-

च्छेत्स्यनीत्याशङ्क्याह त्वदन्य त्वत् परमेश्वरात्सर्वज्ञाच्छास्त्रकृत परमगुरो कारुणिकादन्य अनीश्वरत्वेनासर्वज्ञ कश्चिदृषिर्वा दे-
वोवाऽस्ययोगभ्रष्टपरलोकगतिविषयस्य संशयस्य छेत्ता सम्यगुत्तरदानेन नाशयिता हि यस्मान्नोपपद्यत न संभवति तस्मात्त्वमेव
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरु संशयमेत मम छेत्तुमर्हसीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ एवमर्जुनस्य योगिन प्रति नाशाशङ्का परिहरन्नुत्तर श्रीभग-
वानुवाच पार्थ नैवेहेति उभयविभ्रष्टोयोगी नश्यतीति कोर्थ किमिह लोके शिष्टगर्हणीयोभवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चि-
दुच्छृङ्खल किं वा परत्र निकृष्टा गतिं प्राप्नोति यथोक्त श्रुत्या 'अथैतयो पथोर्नेकतरेण च न ते कीटा पतङ्गायदिददन्दशूकमिति
तथा चोक्त मनुना 'वान्ताश्युल्कामुख प्रेतोविप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतइत्यादि' तदुभयमपि नेत्याह हे पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य य-

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषत: ॥ त्वदन्य संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेहनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं
तात गच्छति ॥ ४० ॥

थाशास्त्रं कृतसर्वकर्मसन्यासस्य सर्वतोविरक्तस्य गुरुमुपसृत्य वेदान्तश्रवणादि कुर्वतोन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टस्य विद्यते उभयत्रापि
तस्य विनाशोनास्तीत्यत्र हेतुमाह हि यस्मात् कल्याणकृत् शास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहापकीर्तिं परत्र च कीटादिरूपता न
गच्छति अय तु सर्वोत्कृष्टएव सन् दुर्गतिं न गच्छतीति किमुवक्तव्यमित्यर्थ तनोत्यात्मान पुत्ररूपेणेति पिता ततउच्यते स्वार्थिकेणि
ततएव तात राक्षसवायसादिवत् पितैव च पुत्ररूपेण भवतीति पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधन कृपातिशयसूचनार्थ यदु-
क्त योगभ्रष्ट कष्टा गतिं गच्छति अज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गान्यतरासंबन्धित्वात् स्वधर्मभ्रष्टवदिति तदयुक्त एतस्य देवयान-
मार्गासंबन्धित्वेन हेतोरसिद्धत्वात् दृश्याग्निविद्याया यइत्थं विदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते तेर्चिरभिसंभवन्तीत्यविशेषेण

पञ्चाग्निविद्यामिवातत्क्रतूनां श्रद्धासत्यवतां मुमुक्षूणामपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात् श्रवणादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य श्रद्धान्वितोभूत्वेत्यनेन श्रद्धाया प्राप्तत्वात् शान्तोदान्तइत्यनेन चानृतभाषणरूपवाग्व्यापारनिरोधरूपस्य सत्यत्वलब्धत्वात् बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधोहि दम योगशास्त्रे चाहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइतियोगाङ्गत्वेनोक्तत्वात् यदितु सत्यशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदापि न क्षति. वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचिन्तनरूपत्वात् अतत्क्रतुत्वेपि च पञ्चाग्निविद्यामिव ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवात् तथाच स्मृति 'संन्यासाद्ब्रह्मण स्थानमिति' तथा प्रासङ्गिकवेदान्तवाक्यविचारस्यापि कृच्छ्राशनिवृत्तफलत्वं स्मर्यते एवं च सन्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वात्समुदितानां तेषां तत्साधनत्वं किमुवक्तव्य अतएव सर्वसुकृतरूपत्वं योगिचरितस्य तैत्तिरीया आमनन्ति ' तस्य ह वाएव विदुषोयज्ञस्येत्यादिना ' स्मर्यते च ' स्नात तेन समस्ततीर्थ-

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभि-

जायते ॥ ४१ ॥

सलिले सर्वापि दत्तावनिर्यज्ञानां च कृत सहस्रमखिलादेवाश्च संपूजिता ससाराच्च समुद्धृता स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मन प्राप्नुयादिति' ॥ ४० ॥ तदेव योगभ्रष्टस्य शुभकृतत्वेन लोकद्वयेपि नाशाभावे कि भवतीत्युच्यते योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासी वेदान्तश्रवणादि कुर्वन्नन्तराले म्रियमाण कश्चित्पूर्वोपचितभोगवासनाप्रादुर्भावाद्विषयेभ्य स्पृहयति कश्चित्तु वैराग्यभावनादार्ढ्यान्न स्पृहयति तयो प्रथम प्राप्य पुण्यकृता मश्वमेधयाजिना लोकानर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकान् एकस्मिन्नपि भोगभूमिभेदापेक्षया बहुवचन तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्ब्रह्मपरिमाणेनाक्षया समा संवत्सरान् तदन्ते शुचीनां शुद्धानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावाज्जनकाजातशत्रुजनकादिवद्योगभ्रष्टोभिजायते भोगवासनाप्राबल्यात् ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्मसन्यासायोग्योमहाराजोभवतीत्यर्थ ॥ ४१ ॥ द्वितीय प्रतिपक्षान्तरमाह अथवेति श्रद्धा-

वैराग्यादिकल्याणगुणाधिक्ये तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानां न तु श्रीमतां राज्ञां कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावतां एतेन योगिनामिति न कर्मिग्रहण यच्छुचीना श्रीमता राज्ञा गृहे योगभ्रष्टजन्म तदपि दुर्लभ अनेकसुकृतसाध्यत्वान्मोक्षपर्यवसायित्वाच्च यत्तु शुचीना दरिद्राणां ब्राह्मणाना ब्रह्मविद्यावता कुले जन्म एतद्धि प्रसिद्ध शुकादिवत् दुर्लभतर दुर्लभं लोके यदीदृश सर्वप्रमादकारणशून्य जन्मेति द्वितीय स्तूयते भोगवासनाशून्यत्वेन सर्वकर्म सन्यासार्हत्वात् ॥४२॥ एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्व कस्मात् यस्मात् तत्रेति तत्र द्विप्रकारेपि जन्मनि पूर्वदेहे भव पौर्वदेहिक सर्वकर्मसन्यासगुरूपसदनश्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोग तत्साधनकलापमिति या-

अथवा योगीनामेव कुले भवति धीमतां ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोग लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यतते च ततोभूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

वत् लभते प्राप्नोति न केवल लभतएव किंतु ततस्तल्लाभानन्तरं भूयोधिक लब्धायाभूमेरग्रिमां भूमिं सम्पादयितु संसिद्धौ संसिद्धिर्मोक्षस्तन्निमित्तं यतते च प्रयत्न करोति च यावन्मोक्ष भूमिका संपादयनीत्यर्थं हेकुरुनन्दन तत्रापि शुचीना श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभोभविष्यतीति सूचयितु महाप्रभावस्य कुरो कीर्तन अयमर्थोभगवद्वसिष्ठवचने व्यक्त यथा श्रीरामोवाच एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन् गति ' पूर्वं हि सप्तभूमयोव्याख्याता तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकादिहामुत्रार्थभोगवैराग्याच्छमदमश्रद्धातितिक्षा सर्वकर्मसन्यासादिपुर सरा मुमुक्षा शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका साधनचतुष्टयसम्पादिति यावत् ततोगुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका श्रवणमननसम्प-

दिति यावत् २ तत श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सतारूपा तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका निदिध्यासनस-
म्पदिति यावत् ३ चतुर्थी भूमिकातु तत्त्वसाक्षात्कारस्त्र ४ पञ्चमषष्ठसप्तम भूमयस्तु जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाइति तृतीये प्राग्व्याख्याता
तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्य प्रति नास्त्येव संशय तदुत्तरभूमित्रय प्राप्तस्तु जीवन्नपि मुक्त
किमु विदेहइति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का सा धनभूतभूमिकात्रयेतु कर्मत्वामाज्ज्ञानालाभाच्च भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्न श्रीवसिष्ठ
योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिण भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृत १ तत सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च मेरूपवनकु-
ञ्जेषु रमते रमणीसुख २ तत सुकृतसभारे दुष्कृते च पुराकृते भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनोभुवि ३ शुचीना श्रीमता गेहे गुप्ते
गुणवता सतां जनित्वा योगमवैते सेवन्ते योगवासिता ४ तत्र प्राग्भावनाऽभ्यस्त योगभूमिक्रम बुधा दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तर भूमिका-
क्रमामिति ५ अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादल्पकालाभ्यस्तवैराग्यवासनादौर्बल्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृह सर्व-
कर्मसन्यासी य सएवोक्त यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्प्रकृष्टपुण्यप्रकटितपरमेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमयेऽनुद्भूतभोगस्पृह
संन्यासी भोगव्यवधान विनैव ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविदा सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य प्राक्तनसस्काराभिव्यक्तेरनायासेनैव
संभवान्नास्ति पूर्वस्येव मोक्ष प्रत्याशङ्केति सचवसिष्ठेनोक्तो भगवता तु परमकारुणिकेनाथवेति पक्षान्तर कृत्वोक्तएव स्पष्टमन्यत् ॥४३॥
ननु योब्रह्मविदां ब्राह्मणाना सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य मध्ये विषयभोगव्यवधानाभावादव्यवहितप्राग्भवीयसस्कारो-
द्बोधात्पुनरपि सर्वकर्मसन्यासपूर्वक ज्ञानसाधनलाभोभवतु नाम यस्तु श्रीमता महाराजचक्रवर्तिनां कुले बहुविधविषयभोगव्यव-
धानेनोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासनाप्राबल्यात्प्रमादकारणसभवाच्च कथमतिव्यवहितज्ञानसस्कारोद्बोध क्षत्रियत्वेन सर्वकर्मसन्या-
सानर्हस्य कथ वा ज्ञानसाधनलाभइति तत्रोच्यते पूर्वाभ्यासेनेति ६ अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन प्रागर्जित-
ज्ञानसंस्कारेणावशोपि मोक्षसाधनायाप्रयतमानोपि ह्रियते स्ववशीक्रियते अकस्मादेव भोगवासनाभ्योव्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुख
क्रियते ज्ञानवासनायाएवाल्पकालाभ्यस्तायाअपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुविषयाभ्योभोगवासनाभ्य प्राबल्यात्पश्य यथा त्वमेव युद्धे
प्रवृत्तोज्ञानायाप्रयतमानोपि पूर्वसस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानोन्मुखोभूरिति अतएव प्रागुक्त नेहाभिक्रमनाशोस्तीति अने-
कजन्मसहस्रव्यवहितोपि ज्ञानसस्कार स्वकार्यं करोत्येव सर्वविरोध्युपमर्देनेत्याभिप्राय सर्वकर्मसन्यासाभावेपि हि क्षत्रियस्य ज्ञा-
नाधिकार स्थितएव यथा पाटच्चरेण बहूनां रक्षिणा मध्ये विद्यमानमपि अश्वादिद्रव्य स्वयमनिच्छदपि तान्सर्वानभिभूय स्वसाम-

र्य्यविशेषादेवापन्हियते पश्चात्तु कदापत्ततमिति विमर्शोभवति एव बहूनां ज्ञानप्रतिबन्धकानां मध्ये विद्यमानोपि योगभ्रष्ट स्वयमनिच्छन्नपि ज्ञानसंस्कारेण बलवता स्वसामर्थ्यविशेषादेव सर्वान् प्रतिबन्धकानभिभूयात्मवशीक्रियतइति न्हृत प्रयोगेण सूचित अतएव संस्कारप्राबल्यात् जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुरपि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषय ब्रह्मज्ञान प्रथमभूमिकायां स्थित सन्न्यासीति यावत् सोपि तस्यामेव भूमिकाया मृतोन्तराले बहून् विषयान् भुक्त्वा महाराजचक्रवर्तिनां कुले समुत्पन्नोपि योगभ्रष्ट प्रागुपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्यात् तस्मिञ्जन्मनि शब्दब्रह्म वेदकर्मप्रतिपादक अतिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठति कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थ एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिराकृतइति द्रष्टव्य समुच्चये हि ज्ञानिनोपि कर्मकाण्डातिक्रमाभावात् ॥ ४४ ॥ यदा चैव प्रथ-

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति परां ग-
तिम् ॥ ४५ ॥

मभूमिकायां मृतोपि अनेकभोगवासनाव्यवहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेपि जन्म लब्ध्वापि योगभ्रष्ट पूर्वोपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारी भवति तदा किमुवक्तव्य द्वितीयाया तृतीयाता वा भूमिकाया मृतोविषयभोगान्ते लब्धमहाराजकुलजन्मा यदि वा भोगमकृत्वैव लब्धब्रह्मविद्ब्राह्मणकुलजन्मा योगभ्रष्ट कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारीभूत्वा तत्साधनानि सम्पाद्य तत्फललाभेन संसारबन्धनान्मुच्यतइति तदेतदाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिक यतमान प्रयत्नातिरेक कुर्वन् योगी पूर्वोपचितसंस्कारवान् तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन संशुद्धकिल्बिष धौतज्ञान प्रतिबन्धकपापमल अतएव संस्कारोपचयात्पुण्योपचयाच्च अनेकैर्जन्मभि संसिद्ध संस्कारातिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा तत साधनपरिपाकाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं नास्त्यवात्र कश्चित्संशयइत्यर्थ ॥ ४५ ॥ इदानीं योगी स्तूयतेऽर्जुन प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपू-

वैर्क योगं विधातु तपस्विभ्यइति तपस्विभ्य कृच्छ्रचान्द्रायणादितप परायणेभ्योऽपि अधिकउत्कृष्टोयोगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तर मनोनाशवासनाक्षयकारी 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा परागता न तत्र दक्षिणायान्ति नाविद्वांसस्तपस्विनइति' श्रुते अतएव कर्मिभ्योदक्षिणासहितज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठायिभ्यश्चाधिकोयोगी कर्मिणां तपस्विनां चाज्ञत्वेन मोक्षानर्हत्वात् ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिकोमतोयोगी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावादजीवन्मुक्तेभ्योमनोनाशवासनाक्षयवत्त्वेन जीवन्मुक्तोयोग्यधिकोमत मम सम्मतोयस्मादेव तस्मादधिकाधिकप्रयत्नबलात्त्व योगभ्रष्टइदानीं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैर्युगपत्सम्पादितैर्योगी जीवन्मुक्तोय सयोगी परमोमतइति प्रागुक्त सतादृशोभव साधनपरिपाकात् हे अर्जुनेति शुद्धेति

तपस्विभ्योऽधिकोयोगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते योमां समेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संबोधनार्थ ॥ ४६ ॥ इदानीं सर्वयोगिश्रेष्ठ योगिनं वदन्नध्यायमुपसंहरति योगिनामिति योगिनां वसुरुद्रादित्यादिक्षुद्रदेवताभक्तानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति वासुदेवे पुण्यपरिपाकविशेषाद्गतेन प्रीतिवशान्निविष्टेन मद्गतेनान्तरात्मनान्तःकरणेन प्राग्भवीयसंस्कारपाटवात्साधुसङ्गाच्च मद्भजनएव श्रद्धावानतिशयेन श्रद्दधान सन् भजते सेवते सतत चिन्तयति योमां नारायणमीश्वरेश्वर सगुणं निर्गुण वा मनुष्योयमीश्वरान्तरसाधारणोयमित्यादिभ्रम हित्वा सएव मद्भक्तोयोगी युक्ततम सर्वेभ्य समाहितचित्तेभ्योयुक्तेभ्य श्रेष्ठोमे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतोनिश्चित समानेऽपि योगाभ्यासक्लेशे समानेऽपि भजनायासे मद्भक्तिशून्येभ्योमद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्त्वं मद्भक्त परमोयुक्ततमोनायासेन भवितु शक्ष्यसीति भाव तदनेनाध्या-

येन कर्मयोगस्य बुद्धिशुद्धिहेतोर्मर्यादां दर्शयता ततश्च कृतसर्वकर्मसन्यासस्य साङ्गं योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायं चाऽऽक्षेपनिरासपूर्वकमुपदिशता योगभ्रष्टस्य पुरुषार्थशून्यताशङ्कां च शिथिलयता कर्मकाण्डं त्वंपदार्थनिरूपणं च समापितम् अत एव श्रद्धावान् भजते यो मामिति सूचितं भक्तियोगं भजनीयं च भगवन्तं वासुदेवं तत्पदार्थं निरूपयितुमग्रिमध्यायषट्कमारभ्यत इति शिवम् ॥ ४७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनाम् । तं वन्दे परमानन्दघनं श्रीनन्दनन्दनम् ॥ एवं कर्मसन्न्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमषट्केन ज्ञेयं त्वंपदलक्ष्यं सयोगं व्याख्यायाऽधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्याय आरभ्यते तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा तद्गतोऽन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुः श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तेत्यादिना मयि परमेश्वरे सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वं अत एव मदाश्रयो मदेकशरणः राजाश्रयो भार्यादासकर्मास्तु राजभृत्यः प्रसिद्धो मुमुक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमनाश्च त्वं त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशय

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

यथा भवत्येव समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसम्पन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन्स्तौति श्रोतुराभिमुख्याय ज्ञानमिति इदं मद्विषयं स्वतोऽपरोक्षज्ञानं असम्भावनाविप्रतिपत्त्यादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते असम्भावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलमजनयदपरोक्षमित्युच्यते विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तः वक्ष्यामि कथयिष्यामि अशेषतः साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि श्रोतीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह यत् ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किञ्चिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानं यत मनुष्याणामिति मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेको-

ऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये यततां यतमानानां ज्ञा-
नाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमननिदिध्यासनपरिपाककाले मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति
तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येष्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायिष्वपि
मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥३॥ एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वा-
त्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति भूमिरापइति सांख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः
पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते एतान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि
तत्र भूमिरापोऽनलो वायुः खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्चत-

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

न्मात्राणि लक्ष्यन्ते बुद्ध्यहङ्कारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहाने-
रावश्यकत्वात् मनःशब्देन वा स्वकारणमहङ्कारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसन्निकर्षात् बुद्धिशब्दस्त्वहङ्कारकारणे महत्तत्त्वे मुख्यवृत्तिः अ-
हङ्कारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगात् इति उक्तप्रकारेण इयमव्यक्ता
साक्षिभास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता स-
र्वोऽपि जडवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसङ्कल्पात्मकौ मायापरिणामावेव बुद्ध्यहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चापञ्चीकृतप-
ञ्चमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ॥४॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति या प्रागष्टधोक्ता
प्रकृतिः सर्वा चेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृ-

तेरन्यां विलक्षणां तु शब्दाद्यथाकथंचिदन्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्वतो विशीर्यं उत्तभ्यते 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' श्रुतेः न हि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति एतद्योनीनीति एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि भवनधर्मकाणि सर्वाणि चेतनाऽचेतनात्मकानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमिन्वित्यर्थः एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यत प्रकृती अतस्तद्द्वाराऽहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिमायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव-

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वाप्निकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं द्रष्टा चेत्यर्थः ॥६॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः मत्तः परतरमिति निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकात्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात्परमार्थे सन्मात्रात्स्वप्रदृश इव स्वाप्निकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यादिवाज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थं सत्यमन्यत्किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्तो भिन्नमित्यर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते मत्तस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्रोता मणिगणा इवेति सर्वात्म

दृष्टान्तोव्याख्येय, अन्ये तु परमत संतृन्मानसवन्धभेदव्यपदेशेभ्यइति मूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिम व्याचक्षते मत्त सर्वज्ञात्सर्वशक्ते सर्वकार णात्परतर प्रशस्यतर मर्वस्य जगत सृष्टिसहारयो स्वतन्त्र कारणमन्यन्नास्ति हे धनञ्जय यस्मादेव तस्मान्मायि सर्वकारणे सर्वमिद कार्यजात प्रोत ग्रथित नान्यत्र सूत्रे मणिगणाइवेति दृष्टान्तस्तु ग्रथितत्वमात्रे नतु कारणत्वे कनके कुण्डलादिवदिति तु योग्योदृष्टान्त ॥७॥ अवादीना रसादिषु प्रोतत्वप्रतीते कथ त्वयि सर्वमिद प्रोतमिति च न शङ्क्य रसादिरूपण ममैव स्थितत्वादित्याह पर्भ्याभ श्लोकै रसोऽहमशुकौन्तेयइति रस पुण्योमधुरस्तन्मात्ररूप सर्वासामपा सार कारणभूतोयोप्सु सर्वास्वनुगत सोऽह हेकौन्तेय तद्रूपे मयि सर्वाआप प्रोताइत्यर्थ एव सर्वपु पर्यायेषु व्याख्यातव्य इय विभूतिराध्यानायोपदिश्यतइति नातीवाभिनिवेष्टव्य तथा प्रभा प्रकाश शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्यो प्रोतावित्यर्थ तथा प्रणवओङ्कार

रसोऽहमप्सु कौन्तेय: प्रभास्मि शशिसूर्ययो: ॥ प्रणव' सर्ववेदेषु शब्द खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पुण्योगन्ध: पृथिव्याच तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूयेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽह तद्यथा शङ्कुना ' सर्वाणि पर्णानि सतृष्णान्येवमोङ्कारेण सर्वावागितिश्रुते ' सतृष्णानि ग्रथितानि सर्वावाक् सर्वोवेदइत्यर्थ शब्द पुण्यस्तन्मात्ररूप खे आकाशेऽनुस्यूतोऽह पौरुष पुरुषत्वसामान्य नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूत तदह सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषा प्रोता श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ पुण्य सुरभिरविकृतोगन्ध स्र्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्य पृथिव्यामनुस्यूतोऽह चकारोरसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाना हि स्वभावतएव पुण्यत्वम्- विकृतत्व प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्व नतु स्वभावतइति द्रष्टव्य तथा विभावसावग्नौ यत्तेज सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं पुण्यं तदहमस्मि चकाराद्योवायौ पुण्य उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायक शीतस्पर्श सोप्यहमिति द्रष्टव्यं सर्वभूतेषु सर्वेपु प्राणिषु जीवन प्राणधारणमायुरहमस्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिन प्रोताइत्यर्थ तपस्विषु नित्य तपोयुक्तेषु वा-

नप्रस्थादिषु यत्तप शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूप तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विन प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमान्तर जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्य च सर्व तप समुच्चीयते ॥९॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्वकारणेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नेत्याह बीजमामिति यत्सर्वभूताना स्थावरजङ्गमानामेक बीजं कारण सनातन नित्य बीजान्तरानपेक्ष नतु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्य वा तदव्याकृताख्यं सर्वबीज मामेव विद्धि नतु मद्भिन्न हेपार्थ अतोयुक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्व सर्वेषामित्यर्थ किञ्च बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्य तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्त प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात् तथा तेज प्रागल्भ्य पराभिभवसामर्थ्य परैश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विन प्रोताइत्यर्थ ॥ १० ॥ असंनिहितविषय प्राप्तिकारणाभावेपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेष काम प्राप्तविषय

बीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बल बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

षय क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषोरञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तत्कारण रजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्य सात्त्विक बल बलवतां तादृशसात्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्त प्रोताइत्यर्थ चशब्दस्तु शब्दार्थ भिन्नक्रम कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येय नतु संसारिणां कामरागकारण बलमित्यर्थ क्रोधार्थोवा रागशब्दोव्याख्येय धर्मोधर्मशास्त्र तेनाविरुद्धोऽप्रतिषिद्धोधर्मानुकूलोवा योभूतेषु प्राणिषु काम शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयोभिलाप सोहमस्मि हेभरतर्षभ शास्त्राऽविरुद्धकामरूपे मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थ ॥ ११ ॥ किमेव परिगणनेन येचैवेति ये चान्येपि भावाश्चित्तपरिणामा सात्त्विका शमदमादय येच राजसा हर्षदर्पादय ये च तामसा शोकमोहादय प्राणिनामविद्याकर्मादिवशाज्जायन्ते तान्मत्तएव जायमानान् इति अह कृत्स्नस्य जगत

प्रभवइत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव अथवा सात्त्विकाराजसास्तामसाश्च भावा सर्वेपि जडवर्गाख्याख्येया विशेषहेत्वभावात् एवकारश्च समस्ताऽवधारणार्थं एवमपि न त्वहं तेषु मत्ताजातत्वेपि तद्वशस्ताद्विकाररूपितोरज्जुखण्डइव कल्पितसर्पविकाररूपितो-ऽहं न भवामि ससारीव ते तु भावामयि रज्ज्वामिव सर्पादय कल्पितामदधीनसत्तास्फूर्तिका मदधीनाइत्यर्थ ॥१२॥ तव परमेश्व-रस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वाभावत्वे च सति कुतोजगतस्त्वदात्मकस्य ससारित्व एवंविधमतस्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तद्व कुतइत्यतआह त्रिभिर्गुणइति एभि प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयै सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैसर्वैरपि भवनधर्मभि सर्वमिद जग-त्प्राणिजात मोहित विवेकायोग्यत्वमापादित सत् एभ्योगुणमयेभ्योभावेभ्य पर एषा कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्यय सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दघनमात्मप्रकाशमव्यवहितमपि मा नाभिजानाति ततश्च स्वरूपापरिचयात्ससरतीत्यहोदौर्भाग्यमनिर्वचनीयं

ये चैव सात्त्विकाभावाराजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्तएवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभि. सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्य. परमव्ययम् ॥ १३ ॥

जनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥१३॥ यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्य जगत स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्याच्च क-दाचिदपि मायाऽतिक्रम स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतो सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाऽतिक्रम स-भवतीत्याह दैवीह्येषेति दैवी एकोदेव सर्वभूतेषु गूढइत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतोद्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निर्विभागे त-दाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिताश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलेत्युक्ते एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापनर्हा हिरण्यग-र्भोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धाच गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतु मम मायाविन परमेश्व-रस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्टयादिनिर्वाहिका माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभास-

हेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुते अत्रैव प्रक्रिया जीवेश्वर-जगद्विभागशून्यं शुद्धं चैतन्यंऽस्यास्तानादिरविद्या सत्त्वप्रधान्येन स्वच्छदर्पणइव मुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति ततश्च बिम्बस्थानीय परमेश्वरउपाधिदोषानास्कन्दित प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीवउपाधिदोषैरास्कन्दित ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रिय-संघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्न प्रपञ्चोजायतइति कल्पना भवति बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखस्वरूपवच्च ईशजीवानुगत मायोपाधि चैतन्य साक्षीति कल्प्यते तेनैव स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते अत साख्याभिप्रायेण ईर्वानि निरीश्वराभिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तं यद्यप्यविद्याया एकत्वान्प्रतिबिम्ब एकएव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामनन्त करणसंस्काराणां भिन्नत्वात्तद्भेदेनान्त करणोपा-धेस्तस्यात्र भेदव्यपदेश मामेव ये प्रपद्यन्तेनमाद्दुष्कृतिनोमूढा प्रपद्यन्ते चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादि श्रुतौ च ' तद्योयोदेवाना प्रत्य-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

बुध्यत सएव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यादि ' अन्त करणोपाधि भेदापर्यालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वादेक-त्वेनैवात्र व्यपदेश क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ममैवांशो जीवलोके जीवभूत सनात-नइत्यादि श्रुतौच 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत एषोदेव सर्वभूतेषु गूढ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीव सविज्ञेय सचानन्त्याय कल्प्यतइत्यादि यद्यपि दर्पण-गतश्चैत्रप्रतिबिम्ब स्व परंच न जानात्यचेतनाशस्यैव तत्र परिनिर्मितत्वात् तथापि चित्प्रतिबिम्बस्याधिरत्वादेन स्व परं च जानाति प्र-तिबिम्बपक्षे बिम्बचैतन्यएवोपाधिस्थत्वेनाभ्रम्य कल्पितत्वात् भासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि जडाद्विलक्षणत्वात् सच यावत्स्वबिम्ब-भूतमात्मनोन जानाति तावज्जलसूर्यइव जलगतकम्पादिकमुपाधिगत विकारसहस्रमनुभवति तदेतदाह दुरत्ययेति बिम्बभूतेश्वरस्य-साक्षात्कारमन्तरेण अत्यतु तरितुमशक्येति दुरत्यया अत एव जीवोन्त करणावच्छिन्नत्वात्तत्सम्बन्धमुपाधत्यादिद्वारा भासयन् कि

खिन्नोभवति ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्यव भिमानं करोति सचेत्तस्मिन्नपि भगवन्तमनन्तशक्तिं मायानियन्तारं सर्वविद
सर्वफलदातारमन्दिरानन्दघनं नमनेकानवतारान् भक्तानुग्रहाय बिदधन्तमाराधयति परमगुरुमगमकर्दमर्पणेन तदा बिम्बस-
मर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात्स्वोनपि पुरुषार्थं न्यसाधयति एतदवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनोक्तं 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णोमानं ज-
नादविदुषः करुणोवृणीते यद्यज्जनोभगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरिति' दर्पणे प्रतिबिम्बितस्य मुखस्य ति-
लकादिश्रीरपेक्षिताचेद्बिम्बभूते मुखे समर्पणीया सा स्वात्मैव तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चित्तत्प्राप्तावुपायोऽस्ति यथा तथा बिम्ब-
भूतेश्वरे समर्पितमेव तत्प्रतिबिम्बभूतोजीवोलभते नान्यः कश्चितस्य पुरुषार्थलाभस्त्वुपायइति दृष्टान्तार्थः तस्य यदा भगवन्तमनन्त-
मनवरतमाराधयतोज्ञानप्रतिबन्धकपापेन रहित ज्ञानानुकूल पुण्येन चोपचित भवति तदाऽतिनिर्मले मुकुरमण्डलइव मुख-
मतिस्वच्छेन्त करणे सर्वकर्मत्यागपूर्वकगुरूपसदनवेदान्तवाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरुपदि-
ष्टवेदान्तवाक्यकरणिकाऽहंब्रह्मास्मीत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरुदेति तस्या च प्रतिफलित
चैतन्यं सद्यएव स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीपइव तमः ततस्तस्यानाशात्तया वृत्त्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः उपा-
दाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वात् तदेतदाह भगवान् मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्तिइति 'आत्मेत्येवो-
पासीत तदात्मानमेवावेत् तमेव धीरोविज्ञाय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोऽन्यनुपरक्तताप्रतिप-
त्त्यर्थं मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया नि-
र्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वज्ञानतत्कार्यविरोधि-
न्या विषयीकुर्वन्ति ते ये केचित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्मभुवमनायासेनैव तरन्ति अतिक्रामन्ति त-
स्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्माह्येषां स भवतीति श्रुतेः सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्दघनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः बहुवच-
नप्रयोगोदेहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनान्नभेदभ्रान्त्यनुवादार्थं प्रपद्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्तइत्युक्ते ये मदेकशरणा सन्तोमा-
मेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्यसारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कजशोभाधिकचरणकमलयुगलमनवर-
रतवेणुवादननिरतवृन्दावनक्रीडासक्तमानसहेलोद्धृतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसज्जलद-

शोभासर्वस्वहरणचरणपरमानन्दघनमयमूर्तिमतिचैरिश्वप्रपश्चमनवरतमनुचिन्तयन्तोदिवसानतिवाहयन्ति ते मन्देनमहानन्दसमुद्रम-
ग्नमनस्तया समस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते किन्तु मद्विलासविनोदाकुशलाएते मदुन्मूलनममर्हन्ति शङ्कमाने मया तथ्योप-
मरतिवारविलासिनीव क्रोधनेभ्यस्तपोधनेभ्यस्त्वमन्माया तरणार्थी मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यर्थ जनित भगवत श्रुत्य
स्मृतयश्चाज्ञा ये प्रमाणीकर्तव्या ॥ १४ ॥ यद्येव तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भजन्त वासुदेव भगवन्त [illegible] न प्र-
तिपद्यन्ते इत्याशक्य चिरसञ्चितदुरितपातिवन्धात्प्रपद्यन्त इत्याह नमामिति भगवान् दुष्कृतेन दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिन
अतएव नरेषु मध्येऽधमाइह साधुभिर्गर्हणीया परत्र चानर्थमहत्त्वभाज कुतोदुष्कृतमन [illegible] [illegible] यतो [illegible]
धनामिदमयसावर्नामांत विवेकशून्या सति [illegible] फुलोन विचित्रन्ति यतोमाययापहृतज्ञाना शरीरेन्द्रियसङ्घातनादात्म्यभ्रान्ति-

न मां दुष्कृतिनोमूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरं भावमा-
श्रिताः ॥ १५ ॥

रूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयापहृत प्रतिनिरुद्ध ज्ञान विवेकसामर्थ्य [illegible] ते तथा अतएव त [illegible] पार-
ष्यमेवचेत्यादिनापि वक्ष्यमाणमासुर भाव [illegible] भावमाश्रितास [illegible] यथा सन्तोन मां सर्वेश्वर [illegible] भजन्ते क-
होऽहोऽर्थ तेषामित्यभिप्राय. ॥ १६ ॥ ये त्वासुरभावरहिता पुण्यकर्माण [illegible] पुण्यकर्म [illegible] भजन्ते
क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह चतुर्विधाति [illegible] पूर्वजन्मकृतपुण्यराशय [illegible] जना [illegible]-
एव नान्ये ते मां भजन्ते सेवन्ते हे अर्जुन ते च त्रय सकामा एको [illegible] [illegible]
यापदा ग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन् यथा मखभङ्गेन कुपितइन्द्र वर्षति [illegible] यथा [illegible] राजा [illegible]
सभाया वस्त्रापकर्षणे द्रौपदीव [illegible]

वृत्ते मौसले यथा चोद्धव अर्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तल्लिप्सु तत्रेह यथा सुग्रीवोविभीषणश्च यथा चोपमन्यु परत्र यथा ध्रुव एते त्रयोपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव माया तरति आर्त्तोऽर्थार्थीच जिज्ञासुत्व प्राप्येति विशेष आर्त्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसम्भवाज्जिज्ञासोश्चार्त्तत्वज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसम्भवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्दिष्ट तद्वेते त्रय सकामाव्याख्याता निष्कामश्चतुर्थइदानीमुच्यते ज्ञानी च ज्ञान भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तोज्ञानी तीर्णमायोनिवृत्तसर्वकाम चकारोयस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थ हेभरतर्षभ त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानीवेति कतमोऽहं भक्तइति माश-ङ्किष्ठाइत्यर्थ तत्र निष्कामभक्तोज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारदोयथा प्रन्हादोयथा पृथुर्यथा वा शुक निष्काम शुद्धप्रेमभक्तो-यथा गोपिकादिर्यथा वाक्रूरयुधिष्ठिरादि कसशिशुपालादयस्तु भयाद्द्वेषाच्च सन्ततभगवच्चिन्तापराअपि न भक्ता भगवदनुरक्तेरभावात् भगवदनुरक्तिरूपायास्तु भक्ते स्वरूप साधन भेदास्तथाऽभक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभि स्वविशेष प्रपञ्चिता

चतुर्विधाभजन्ते मां जना. सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्त्तोजिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच मम प्रिय ॥१७॥

इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ (ननु न मां दुष्कृतिनोमूढा प्रपद्यन्ते नराधमाइत्यनेन तद्विलक्षणा सुकृतिनोमा भजन्तइत्यर्थात्प्राप्तेपि तेषा चातुर्विध्य चतुर्विधाभजन्ते मामित्यनेन दर्शिता ततस्ते सर्वे सुकृतिनएव निर्विशेषादिति चेत्तत्राह) चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् ज्ञानीविशिष्यतेइत्याह तेषामिति चतुर्विधाना तेषा मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्निवृ-त्तसर्वकाम विशिष्यते सर्वतोतिरिच्यते सर्वोत्कृष्टइत्यर्थ यतोनित्ययुक्त भगवति प्रत्यगभिन्ने सदा समाहितचेता विक्षेपका-भावात् अतएवैकभक्ति एकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य सतथा तस्यानुरक्तिविषयान्तराभावात् हि यस्मात् प्रियोनिरु-पाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तातिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्न परमात्मा च तस्मादत्यर्थं ममापि स ज्ञानी प्रिय आत्मा नि-रतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयो प्रसिद्धमेवेत्यर्थ ॥ १७ ॥ तत्किमार्त्तादयस्तव न प्रिया न अत्यर्थमिति विशेषणादित्याह उ-दारारिति एते आर्त्तादय सकामाअपि मद्भक्ता सर्वे त्रयोप्युदाराएव उत्कृष्टाएव पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतराशित्वात् अ-

न्यथा हि मां न भजेयुरेव आर्त्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् अतोमम प्रियाएव ते न हि ज्ञानवानज्ञोवा कश्चिदपि भक्तोममाप्रियोभवति किंतु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेतत् तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियं ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषय अत सोपि मम निरतिशयप्रीतिविषयइति विशेष अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतघ्नता च स्यात् अतएवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक् यथा हि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवतीत्यत्र तरबर्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्याद्व्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तोमम प्रियइत्युक्ते योज्ञानव्यतिरेकेण भक्त सोपि प्रियइति पर्यवस्यत्येव अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति अतोमामात्मत्वेन जानवान् ज्ञानी आत्मैव न मत्तोभिन्न कि त्वह

उदारा: सर्वएवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थित स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेव सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभ: ॥ १९ ॥

मेव मइति मम मतं निश्चय तुशब्द सकामभेददर्शित्रितयापेक्षया निष्कामत्वभेदादर्शित्व विशेषद्योतनार्थ हि यस्मान्मानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्त सन् मा भगवन्तमनन्तमानन्दघनमात्मानमवानुत्तमा सर्वोत्कृष्टा गतिं गन्तव्य परम फलमाश्रित अङ्गीकृतवान् न तु मद्भिन्न किमपि फलं समन्यतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ यस्माद्देव तस्मात् बहूनामिति बहूना जन्मना किञ्चित्किञ्चित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेव सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मा निरुपाधिप्रेमास्पद प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च वासुदेवइति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णा मय्येव पर्यवसायित्वात् अत एव ज्ञानाधिकारिकमात् महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्त सर्वोत्कृष्टत्न तत्समोन्योस्ति अधिकस्तु नास्त्येव अत सुदुर्लभ मनुष्याणां सहस्रेषु दु खनापि लब्धुमशक्य अत सनिरतिशयमत्प्रीतिविषयइति युक्तमेवेत्यर्थ ॥ १९ ॥ तदेवमार्तादिभक्तत्रयापेक्षया

निनोभक्तस्योत्कर्षस्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इत्यत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यात अधुनातु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेपि देवतान्तरभक्तापेक्षयाऽऽर्त्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्ष उदारा सर्वएवैत इत्यत्र प्रतिज्ञातो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति समानेप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ताभूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्ट मोक्षाख्य फल लभन्ते क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुन पुन संसरणरूप फल अत सर्वेप्यार्त्ताजिज्ञासवोऽर्थार्थिनश्च मामेव प्रपन्ना सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्य फल लभन्तामित्यभिप्राय परमकारुणिकस्य भगवत तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेषएवासाधारणो हेतुरित्याह कामैरिति मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्तैस्तै क्षुद्रै कामैरभिलाषैर्हृतमपहृत भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्य नीत ज्ञानमन्त

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता ॥ तं त नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ योयोयां या तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलां श्रद्धा तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

करणं येषां तेऽन्यदेवता भगवतो वासुदेवादन्या क्षुद्रदेवता त त नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिरूप तत्तद्देवताराधने प्रसिद्ध नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्काचिदेव भजन्ते स्वया प्रकृत्या नियता असाधारणया पूर्वाभ्यास्वासनया वशीकृता सन्त ॥ २० ॥ तत्तद्देवतात्मस्वादस्ते [illegible] सर्वेश्वरे भगवति वासुदेव भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीय यत पोयोयामिति येषां मध्ये योय कामी या यां तनु देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनाबलप्रादुर्भूतया भक्त्या संयुक्त सन्नर्चितु अर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते [illegible] तेणेज [illegible] रूपमिद तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनु प्रति श्रद्धा पूर्ववासनावशात् [illegible] सन्निमचला स्थिरा विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थ तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने [illegible]

त्हत्य व्याख्यानम् ॥२१॥ सकामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्या देवतातन्वाराधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति उपसर्गरा-हितोपि राध्यति पूजार्थे सोपसर्गत्वे ह्याकार श्रूयते लभते च ततस्तस्या देवतातन्वा सकाशात्कामानीप्सितान् तान् पूर्वमङ्कल्पितान् हि प्रसिद्ध मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितानत्र प्रियानि-त्यैकपद्यवा अहितत्वेपि हिततया प्रतीयमानानित्यर्थ ॥ २२ ॥ यद्यपि सर्वाअपि देवता सर्वात्मनोममैव तनवस्तदाराधनमपि वस्तु-तोमदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्याम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृत फलवैषम्य भव-तीत्याह अन्तवत्त्विति अल्पमेधसा मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तद्देवताभक्तानां तत्तया विहितमपि तत्तद्देवताराधनज

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हिता-न् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

फलं अन्तवदेव विनाश्येव न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्त फलं तेषामित्यर्थ कुतएव यतोदेवानिन्द्रादीनन्तवतएव देवयजोस-दन्यदेवताराधनपरायान्ति प्राप्नुवन्ति मद्भक्तास्तु त्रय सकामा प्रथम मत्प्रसादादभीष्टान् कामान्प्राप्नुवन्ति अपिशब्दप्रयोगात त-तोमदुपासनापरिपाकान्मामनन्तमानन्दघनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अत समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदारा सर्वएवतइति ॥ २३ ॥ एव भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथ प्रायेण प्राणिनाभगवद्विमुखा-इत्यत्र हेतुमाह भगवान् अव्यक्तमिति अव्यक्त देहग्रहणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं वसुदेवगृहे व्यक्ति आकस्मिकशरीरच्छे-देन कार्यक्षमता प्राप्तं कञ्चिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयाविवेकशून्या अव्यक्त सर्वकारणमपि मा दर्शनि कार्यरूपता मत्स्य-कूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धयइत्युक्त हेतु निवृणाति पर सर्वकारणरूपमव्यय

नित्य मम भावं स्वरूप सोपाधिकमजान्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तम सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्त मम स्वरूपम- जानन्तोजीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते ततोमामनीश्वरत्वेनाभिमत विहाय प्रसिद्ध देवनान्तरमेव भजन्ते ततश्चा- न्तवदेव फल प्राप्नुवन्तीत्यर्थ अग्रे च वक्ष्यते अवजानन्ति मा मूढामानुषी तनुमाश्रितमिति ॥२४॥ ननु जन्मकालेपि सर्वयोगिध्येय श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति सन्नाति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमल- कौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीमद्वैनतेयवाहने निखिलसुरलोकसम्पादिनराजराजेश्वराभिषेकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजेतरि विविधदिव्यलीलाविलासशीले सर्वावतारशिरोमणौ साक्षाद्वैकुण्ठनायके निखिललोकतु खविस्ताराय भुवमवतीर्ण विरिञ्चिप्रपश्चाम्- भवि निरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमश्यामसुन्दरे

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानन्तोममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोयं नाभिजानाति लोकोमामजम-
व्ययम् ॥ २५ ॥

करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे समस्तसुरासुरविजयिनरकप्रभृतिमहादैत्यप्रकरप्राणपर्यन्त सर्वस्वहारिणि श्रीदामादिपरमरङ्कमहावैभवकारिणि षोडशसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमणि महामहिमनि नार- दमार्कण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनोपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिश्चेत्यर्जुनाशङ्कां मदन्तीपुराह भगवान् ना- हमिति अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटोन भवामि किंतु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटोभवा- मीत्यभिप्राय कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकटइत्यत्र हेतुमाह योगमायासमावृत योगोमम सङ्कल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तयाऽयमसक्तोजनोमां स्वरूपेण न जानाति सङ्कल्पानुवर्तिन्या मायया समावृत्त सत्यपि ज्ञा- नकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्य. कृत अतोयदुक्त परं भावमजानन्तइति तत्र मम रूढत्वपदव कारणमित्युक्त भवति अनेनमम

मायया मूढआवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणोलोक सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यनन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति (कुतु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव कञ्चिन्मन्यतइत्यर्थ विद्यमान वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किञ्चिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् ॥ २५ ॥ अतोमायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयमप्रतिबद्धज्ञानत्वात् वेदाहमिति अहं अप्रतिबद्धसर्वविज्ञान मायया सर्वाल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि हेअर्जुन अतोऽहं सर्वज्ञ परमेश्वरइत्यत्र नास्ति संशयइत्यर्थ मां तु तुशब्दोज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थ मां सर्वदर्शिनमपि मायाविनमिव मन्मायामोहित कश्चन कोपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् अतोमत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनोमां न भजन्तइत्यभिप्राय ॥ २६ ॥ योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगाभिनिवेशं हेत्वन्तरमाह इच्छाद्वेषइति इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति हेभारत हेपरंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वा द्वन्द्वमोहाख्य शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भाव नहीच्छाद्वेषरहितं किञ्चिदपि भूतमस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञान संभवति किं पुनरात्मविषयं अतोरागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूत न जानन्ति अतोन भजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥ यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति कथं तर्हि चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्त सत्य सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह येषामिति येषां तु इतरलोकविलक्षणानां

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन
॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

जनानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः धर्मभिज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं अन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्यासेन खतएव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोग्यत्वेन त्यक्ताः दृढव्रता अचाल्यसङ्कल्पा सर्वथा भगवानेव भजनीय सत्त्वरूपएवेति प्रमाणजनितप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञाना सन्तो मां परमात्मानं भजन्ते अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते एतादृशा एव चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ता अत सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युत्सर्गस्तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते असंमोहशून्या मां भजन्तीत्यपवादइति न विरोध अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितः त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र तस्मात्सत्त्वशोधकपुण्यकर्मसञ्चयाय सर्वदा यतनीयमिति भाव ॥ २८ ॥ अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

अनयोरेव वृत्तिस्थानीय, उत्तरोऽध्यायोऽभविष्यति जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षाय निरासाय तदर्थं विविधदुःखसहसंसारदुःखनिरासाय तदर्थं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य मत्सेवनमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मदर्पितानि फलाभिसन्धिशून्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायातीतं शुद्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः तथा आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नं उपाध्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारि विदुर्जानन्तीत्यर्थ ॥ २९ ॥ न चैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शङ्कनीयं यतः साधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले

करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि सदाकारेव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति तथा च ते मद्भक्तियोगात् कृतार्था एवेति भावः अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपू

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

र्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविलं तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया तत्पदार्थं च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां सर्वगीतार्थेन ज्ञेयप्रतिपाद्यतत्त्वब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नम पूर्वाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदु कृत्स्नमध्यात्म कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तपदार्था ज्ञेयत्वेन
भगवता सूत्रितास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयमष्टमोऽध्यायआरभ्यते तत्र सूत्रितानि सप्तवस्तूनि विशेषतोबुभुत्समान श्लोकाभ्यां अर्जुनउ-
वाच किमिति तत्र ज्ञेयत्वे नोक्तं ब्रह्म किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा एवमात्मान देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्म किं
श्रोत्रादिकरणग्रामोवा प्रत्यक्चैतन्य वा तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यज्ञरूपमन्यद्वा 'विज्ञान यज्ञ तनुते कर्माणि तनुतेपिचेति'
श्रुतौ द्वैविध्यश्रवणात् तव मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वपुरुषेभ्य उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तत्र न किंचिद-
ज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हेपुरुषोत्तमेति अधिभूत च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किञ्चित्कार्यं अधिभूतपदेन विवक्षित

॥ अर्जुनउवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रो-
क्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च
कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

किंवा समस्तमेव कार्यजातं चकार सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थं अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुध्यानं वा सर्वदैवतेष्वादित्यमण्ड-
लादिष्वनुस्यूतं चैतन्य वा ॥ १ ॥ अधियज्ञोयज्ञमधिगतोदेवतात्मावा परब्रह्म वा सच कथ केन प्रकारेण चिन्तनीय किं तादात्म्येन
किं वात्यन्ताभेदेन सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततोबहिर्वा देहे चेत् सकोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तोवा अधियज्ञ कथ कोऽत्रेति
न प्रश्नद्वयं किंतु सप्रकारएकएव प्रश्नइति द्रष्टव्यं परमकारुणिकत्वादनायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतानायासेन मत्सन्द-
देहोपद्रवनिवारणमीषत्करमुचितमेवेति सूचयन्सबोधयति हेमधुसूदनेति प्रयाणकाले च सर्वकरणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपप-
त्ते: कथं केन प्रकारेण नियतात्मभि समाहितचित्तैर्ज्ञेयोसीति उक्तशङ्कासूचनार्थश्चकार एतत्सर्व सर्वज्ञत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च
शरणागतं मां प्रति कथयेत्यभिप्राय ॥ २ ॥

एवं समानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभि श्लोकै भगवानुवाच अन्तरमित्यादिना प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रष्टुरभीष्टसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् भगवानत्र श्लोके प्रश्नत्रय क्रमेण निर्धारितवान् एव द्वितीयश्लोकेऽपि प्रश्नत्रय तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभाग निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्र विवक्षित ब्रह्मशब्देन नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्नुते वा सर्वमिति सर्वव्यापकं (अक्षरत्वात्) 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्याद्युपक्रम्य एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट्रित्यादिमध्ये परामृश्य एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशओतश्च प्रोतश्चेत्युपसंहृतं' श्रुत्या सर्वोपाधिशून्यं सर्वस्य प्रशासितृ अव्याकृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितृ अस्मिंश्च शरीरेन्द्रियसघाते विज्ञातृ निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षित एतदेव विवृणोति परममिति परमं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपं प्रशासनस्य कृत्स्नजड-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

वर्गधारणस्य च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्ते 'अक्षरमम्बरान्तधृतेरिति' न्यायात् न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे रूढत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादिक्रमन्यायमूलकेन 'रूढि योगमपहरतीति' न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्रणवाख्यमक्षरमेव ग्राह्य तत्रोक्तलिङ्गासम्भवात् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति चपरेण विशेषणात् आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् वर्षासु रथकार आदधीतेत्यत्र तु जातिविशेषे नास्त्यसंभवहेतु विशेष अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाध 'आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादौ विवृत एतावांस्त्विह विशेष अनन्यथासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योग संभवति तत्र सएव गृह्यते मुख्यत्वात् यथा आज्यै स्तुवते पृष्ठै स्तुवत इत्यादौ यथा चात्रैवाक्षरशब्दे यत्र तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तिर्यथाऽऽकाशप्राणादिशब्देषु आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमन्तात् काशते इति योगः संभवतीति चेत् सएव गृह्यतामिति पञ्चपादीकृत तथा च परमर्षे सूत्रं प्रसिद्धेश्चेति कृतमत्र विस्तरेण तदेवं कि तद्ब्रह्मे-

ति निर्णीतं अधुना किमध्यात्ममिति निर्णीयते यदक्षर ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वोभावः स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यं न तु स्वस्य भाव इति प-
ष्ठीसमासः लक्षणाप्रसङ्गात् षष्ठीतत्पुरुषबाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निपादस्थपत्यधिकरणसिद्धत्वात् तस्मान्न ब्रह्म-
ण सम्बन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृतया वर्तमानमध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्रामश्च-
त्यर्थः यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह भूतानां भवधर्मकाणां स्थावरजङ्गमानां
भावमुत्पत्तिं उद्भवं वृद्धिं च करोति यो विसर्गस्त्यागस्तच्छास्त्रविहितो यागदानहोमात्मकः सर्वः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्त इति
यावत् तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः उत्तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रयोगान्ताः सपव उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगान्त आसेचनपर्यन्तो
होमः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः स्वस्वत्वत्यागो दानं सर्वत्र च त्यागांशोऽनुगतः तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादि-

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

त्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति' स्मृतेः 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः इत्यादि' श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ सप्रत्यग्रिमप्र-
श्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्तुभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते
पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसर्वकरणानुग्राहकः 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्युपक्रम्य 'स यत् पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्स-
र्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः इत्यादि' श्रुत्या प्रतिपादितः चकारात् 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भूतानां
ब्रह्माग्रे समवर्तत इत्यादि' स्मृत्या च प्रतिपादितः अधिदैवतं देवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति तथोच्यते
अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानी सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः
स च विष्णुरधियज्ञोऽहं वासुदेव एव न मद्भिन्नः कश्चित् अत एव परब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्य इति कथमिति व्या-
ख्यातं स चात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तो विष्णुरूपत्वात् एतेन स किमस्मिन्देहे ततो बहिर्वा देहे चेत् कोऽत्र
बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति सन्देहो निरस्तः मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्वात् (पुरुषो वै यज्ञः पुरुषस्तेन

यश्चोपदेनं पुरुषतेन तस्नुतन्त्यादि श्रुते) हे देह भृतांवर सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति सबोधयत् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात् कृतकृत्यस्त्वमेतदुबोधयोग्योसीति प्रोत्साहयत्यर्जुनं भगवान् अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्व भगवदनुग्रहातिशयभाजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥ इदानीं प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसीति सप्तमस्यप्रश्नस्योत्तरमाह अन्तकालेचेति मामेव भगवन्त वासुदेवं अधियज्ञं सगुण निर्गुणं वा परममक्षरं ब्रह्म नत्वाध्यात्मादिकं स्मरन् सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटवात्समस्तकरणग्रामवयग्न्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन् कलेवरं मुक्त्वा शरीरेऽहं ममाभिमानं त्यक्त्वा प्राणवियोगकाले य' प्रयाति सगुणध्यानपक्षेऽग्निर्ज्योतिरह शुक्लइत्यादिवक्ष्यमाणेन देवयानमार्गेण पितृयानमार्गोत्प्रकर्षेण याति सउपासकोमद्भाव मद्रूपतां निर्गुणब्रह्मभाव हिरण्यगर्भलोकभोगान्ते

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति समद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वाऽपि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥ तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित: ॥ ६ ॥

याति प्राप्नोति निर्गुणब्रह्मस्मरणपक्षे तु कलेवरं त्यक्त्वा प्रयातीति लोकदृष्टयभिप्रायं 'न तस्य प्राणाउत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्तइति' श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रमणाभावेन गत्यभावात् समद्भाव साक्षादेव याति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' श्रुते' नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्तआत्मनि मद्भावप्राप्तौवा संशय आत्मा देहादतिरिक्तोन वा देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्भिन्नोन वेति सन्देहोन विद्यते 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाइतिश्रुते' अत्र च कलेवर मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्भिन्नत्व मद्भाव यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतोभगवत्प्राप्तिर्नियतेति वदितुमन्यदपि य कंचित्काले ध्यायतोदेहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यं भाविनीति दर्शयति यचचापीति न केवल मां स्मरन् मद्भाव यातीति नियमः किं तर्हि यं यं भाव देवताविशेषं चकारादन्यदपि यत्किञ्चिद्वा स्मरंश्चिन्तयन्नन्ते प्राणवियोगकाले कलेवर

त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाण भावमेव नान्यमेति प्राप्नोति हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रत्वेन स्नेहातिशय सूचयति तेन चावश्यानुग्राह्यत्वं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति अन्तकाले स्मरणायमासभवेऽपि पूर्वाभ्यासजनिता वासनैव स्मृतिहेतुरित्याह सदा सर्वदा तस्मिन् देवताविशेषादौ भावो भावना वासना तद्भाव सभावित सम्पादितो येन सत गर्वितततद्भावइत्यर्थ आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्भावितपदस्य परनिपात तद्भावेन तच्चिन्तनेन भावितो वासितश्चित्तइति वा ॥६॥ यस्मादेव पूर्वस्मरणा भ्यासजनितान्त्यभावनयैव तदानीं परवशस्य देहान्तरप्राप्तौ कारण तस्मादिति तस्मान्नाद्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण मां सगुणमीश्वरमनुस्मर चिन्तय यद्यन्त करणाशुद्धिवशान्न शक्नोषि सततमनुस्मर्तु ततोन्त करणशुद्धये युध्यच अन्त करणशुद्ध्यर्थं युद्धादिक

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्

॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

स्वधर्मं कुरु युध्येति युद्धस्वलक्षणर्थं एव च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयात् मयि भगवति वासुदेवे अर्पिते सङ्कल्पाध्यवसायलक्षणे मनोबुद्धी येन त्वया सत्वमीदृश सर्वदा मच्चिन्तनपर सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि असंशयोनात्र संशयोविद्यते इद च सगुणब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्त तेषामन्त्यभावनासापेक्षत्वात् निर्गुणब्रह्मज्ञानिना तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाया मुक्ते सिद्धत्वान्नास्त्यन्त्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ तदेव सप्तानामपि प्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा प्रयाणकाले भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिलक्षण फलं विवरीतुमारभते अभ्यसति अभ्यास सजातीयप्रत्ययप्रवाहामार्थि विजातीयप्रत्ययानन्तरित पठ प्राक्प्रारभ्य एव योग समाधिस्तेन युक्त तत्रैव व्यापृत आत्माकारवृत्तिरवृत्तिशून्य यच्चेतस्तेन चेतसा अभ्यासपाटवेन नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरो निरोधप्रयत्न विनापि गन्तु शीलमस्येति तेन परम निरतिशय पुरुष पूर्णं दिव्य दिवि द्योतनात्मन्यादित्ये भव यश्चासावादित्ये-

श्रुते' यानि गच्छति हे पार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् ॥८॥ पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यं च पुरुषं विशि-नष्टि कविमिति कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीतानागताद्यशेषवस्तुदर्शित्वेन सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनं सर्वकारणत्वादनादिमिति यावत् अ-नुशासितारं सर्वस्य जगतो नियन्तारं अणोरणीयांसं सूक्ष्मादप्याकाशादेः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वात् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायात्' न चिन्तयितुं शक्यमपरिमितमहित्वेन रूपं यस्य तं आदित्यस्येव स-कलजगदवभासको वर्णः प्रकाशो यस्य तं सर्वस्य जगतोऽवभासकमिति यावत् अतएव तमसः परस्तात् तमसो मोहान्धकारादज्ञानल-क्षणात्परस्मात् प्रकाशरूपत्वेन तमोविरोधिनमिति यावत् अनुस्मरेच्चिन्तयेद्यः कश्चिदपि स तं यातीति पूर्वेणैव सम्बन्धः स तं परं पुरु-षमुपैति दिव्यमिति परेण वा सम्बन्धः ॥ ९ ॥ कदा तदनुस्मरणं प्रयत्नातिरेकोऽभ्यस्यते तदाह प्रयाणकाल इति प्रयाणकाले अन्तकाले

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यव-र्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । १० ॥

अचलेन एकाग्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते कीदृशः भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण प्रेम्णा युक्तो योगस्य समाधेर्बलेन तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधिना च युक्त एव प्रथमं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तो ब्रह्मरन्ध्रादुत्क्रम्य स एवमुपासकः कविं पुराणमनुशासितारमित्यादिलक्षणं परं पुरुषं दिव्यं द्योतनात्मकमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं येन केनचिदभिधानेन ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यो-मित्येतदित्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वेन प्रणवेनैवाभिधानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नान्येन मन्त्रादिनेति नियन्तुमुपक्रमते यदक्षरमिति यद-क्षरमविनाशि ओङ्काराख्यं ब्रह्म वेदविदो वदन्ति 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि वचनैः स-

वैविशेषनिवर्तनेन प्रतिपादयन्ति न केवलं प्रमाणकुशलैरेव प्रतिपन्नं किन्तु मुक्तोपसृप्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह विशन्ति स्वरूपतया सम्यग्दर्शनेन यदक्षरं यतयो यत्नशीलाः सन्यासिनो वीतरागा निस्पृहाः न केवलं सिद्धैरनुभूतं साधकानामपि सर्वोपि प्रयासस्तदर्थइत्याह यदिच्छन्तो ज्ञातुं नैष्ठिकाब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासादि तपश्चरन्ति यावज्जीवं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपेणाहं प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामि यथा तव बोधो भवति तथा अतस्तदक्षरं कथं मया ज्ञेयमित्याकुलो माभूरित्यभिप्रायः अत्र च परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्यनेनाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तमधिगच्छतीत्यादिवचनैर्मन्दमध्यमबुद्धीनां क्रममुक्तिफलकमुपासनमुक्तं तदेवेहापि विवक्षितं भगवताऽन्तोयोगधारणासहितमोङ्कारोपासनं

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः
प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

तत्फलं स्वस्वरूपं ततो पुनरावृत्तिस्तन्मार्गश्चेत्यर्थजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति ॥ ११ ॥ तत्र प्रवक्ष्यइति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह द्वाभ्यां सर्वद्वाराणीत्यादिना सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य विषयदोषदर्शनाभ्यासात्तद्विमुखतामापादितैः श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणमकुर्वन् बाह्येन्द्रियनिरोधेऽपि मनसः प्रचारः स्यादित्यत आह मनो हृदि निरुध्य च अभ्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे व्याख्याताभ्यां हृदयदेशे मनो निरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य च अन्तरपि विषयचिन्तामकुर्वन्नित्यर्थः एवं बहिरन्तरुपलब्धिद्वाराणि सर्वाणि सन्निरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण सुषुम्नयोर्ध्वं नीत्वा भ्रुवोर्मध्ये तदुपरि च गुरूपदिष्टमार्गेण वशगतमनोयोगधारणां आत्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थित आत्मनइति देवतादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥१२॥ ओमिति ओमित्येकमक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमावद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् ओमिति व्याहरन्नित्येतावतैव निर्वाहे एकाक्षरमित्यनेनायामकथनेन स्तुत्य ओ-

मिति व्याहरन् एकाक्षरं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म मा ओमित्यस्यार्थं स्मरन्निति वा तेन प्रणवं जपंस्तदर्थं ध्येयभूतञ्च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन् य प्रयाति सयाति देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तद्भोगान्ते परमां प्रकृष्टां गतिं मद्रूपां अत्र पतञ्जलिना 'तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभ' इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्वेत्युक्तं प्रणिधानं च व्याख्यातं तस्य वाचकः प्रणवः ॥ तज्जपस्तदर्थभावनमिति समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति च इह तु साक्षादेव ततः परमगतिलाभ इत्युक्तं तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नात्मनोयोगधारणाम् स्थित इति व्याख्येयं विचित्रफलत्वोपपत्तेर्वा न विरोधः ॥ १३ ॥ यएव वायुनिरोधवैधुर्येण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छया न शक्नोति किंतु कर्मक्षयेणैव परवशो देहं त्यजति तस्य किं स्या-

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं सयाति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं योमां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

दिति तदाह अनन्यचेता इति न विद्यते मदन्यविषये चेतोयस्य सोऽनन्यचेता सततं निरन्तरं नित्यशो यावज्जीवं योमां स्मरति तस्य स्ववशतया परवशतया वा देहं त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषामतिदुर्लभोपि हेपार्थ तवाहमतिसुलभोमा भैषीरित्यभिप्रायः अत्र तस्येति षष्ठीशेषे सम्बन्धसामान्ये कर्तरि न लोकेत्यादिना निषेधात् अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादरः सततमिति नैरन्तर्यं नित्यश इति दीर्घकालत्वं स्मरणस्योक्तं तेन स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिरिति पातञ्जलमतमनुसृतं भवति तत्र सततमित्यभ्यासउक्तोऽपि स्मरणपदसमर्पितं न तज्जातीय प्रतिश्यण विक्षेपान्तरशून्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतु मूर्धन्यया नाड्या तु स्वेच्छया प्राणोत्क्रमणं स्वतु नवेति नातिवाग्रह ॥ १४ ॥ भगवन्तं प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते नवेति संदेहे नावर्तन्तइत्याह मामुपेत्यपुनरिति मामीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनुष्यादिदेहसम्बन्धं कीदृशं दु-

खालयं गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनाद्यनेकदु खस्थान अशाश्वतमस्थिर दृष्टनष्टप्रायं नाप्नुवन्ति पुनर्नावर्तन्तइत्यर्थ यतोमहात्मान रज-स्तमोमलरहितान्त करणा शुद्धसत्वा समुत्पन्नसम्यग्दर्शनामल्लोकभोगान्ते परमा सर्वोत्कृष्टा संसिद्धि मुक्ति गतास्ते अत्र मा प्राप्य सिद्धिगताइनिवद्ततोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥१५॥ भगवन्तमुपागताना सम्यग्दर्शिनामपुरावृत्तौ कथिनाया ततोविमुखानाम- सम्यग्दर्शिना पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात् भवन्त्यत्र भूतानीति भुवन लोक अभिविधावाकार ब्रह्मलोकेन सह सर्वेऽपि लोका मद्विमुखानामसम्यग्दर्शिना भोगभूमय पुनरावर्तिन पुनरावर्तनशीला ब्रह्मभवनादिति पाठे भवन वास्थानमिति स- पवार्थ हेअर्जुन खत प्रसिद्धमहापौरुष कि तद्धैव त्वा प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्नैत्याह मामीश्वरमेकमुपेत्य तु शब्दो[illegible]

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम ॥ नाप्नुवन्ति महात्मान संसिद्धि परमा गता
॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न
विद्यते ॥ १६ ॥

व्यद्योतनार्थ अवधारणार्थोवा मामेव प्राप्य निर्वृतानां हे कौन्तेय मातृतापि प्रसिद्धमहानुभाव पुनर्जन्म न विद्यते पुनरावृत्तिर्नास्ति- त्यर्थ अत्रार्जुन कौन्तेयेति सबोधनद्वयन स्वरूपत कारणतश्च शुद्धिर्ज्ञानसंपत्तये सूचिता अत्र[illegible] व्यवस्था य क्रममुक्तिफला[illegible] नाभिब्रह्मलोक प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनाना ब्रह्मणासह मोक्ष येतु पञ्चाग्निविद्यादि[illegible] तत्र[illegible] भावि पुनर्जन्म अतएव क्रममुक्त्यभिप्रायेण 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते नच पुनरावर्तते अनावृत्ति शब्दात्' इति [illegible] तेषामिह न पुनरावृत्ति इम मानवमावर्त नावर्तन्तइति हेर्मानिन [illegible] पुनरा[illegible] ॥ १६ ॥ ब्रह्मलोकसहिता सर्वे लोक पुनरावर्तिन कस्मात् कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह सहस्रेति मनुष्यपरिमाणेन [illegible]

युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणोदिनमुच्यत'इति हि पौराणिकं वचनं तादृशं ब्रह्मणः प्रजापते-रहर्दिनं यत् येविदुः तथा रात्रिं युगसहस्रान्तां चतुर्युगसहस्रपर्यन्तां ये विदुरिति अनुवर्तते तेऽहोरात्रविदः तएवाहोरात्रविदोयोगि-नोजनाः येतु चन्द्रार्कगत्यैव विदुस्तेनाहोरात्रविदः स्वल्पदर्शित्वादित्यभिप्रायः ॥१७॥ यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णं वर्ष-शतं प्रजापतेः परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेनानित्योसौ तेन तल्लोकात्पुनरावृत्तिर्युक्तैव येतु ततोऽर्वाचीनास्तेषां तदहर्मात्रपरिच्छि-न्नत्वात्तत्तल्लोकेभ्यः पुनरावृत्तिरिति किमुवक्तव्यमित्याह अव्यक्तादिति अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात्तत्र चाकाशा-दीनां सत्त्वादव्यक्तशब्देनाव्याकृतावस्था नोच्यते किंतु प्रजापतेः स्वापावस्थैव स्वापावस्थः प्रजापतिरिति यावत् अहरागमे प्रजापतेः प्र-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः सएवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

बोधसमये अव्यक्तात्स्वापावस्थारूपाद्व्यक्तयः शरीरविषयादिरूपाभोगभूमयः प्रभवन्ति व्यवहारक्षमतयाऽभिव्यज्यन्ते रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले पूर्वोक्ताः सर्वाअपि व्यक्तयः प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति यत आविर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके कारणे प्रागुक्ते स्वापावस्थे प्र-जापतौ ॥ १८ ॥ एवमाशु विनाशिन्येऽपि संसारस्य न निवृत्तिः क्लेशकर्मादिभिरवशतया पुनः पुनः प्रादुर्भावात्प्रादुर्भूतस्य च पुनः क्ले-शादिवशेनैव तिरोभावात्संसारे विपरिवर्तमानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणादिदुःखप्रबन्धसम्बन्धाद-लमनेन संसारेणेति वैराग्योत्पत्त्यर्थं समाननामरूपत्वेन च पुनः पुनः प्रादुर्भावात् कृतनाशाकृताभ्यागमपरिहारार्थंवाऽह भूतग्राम इति भूतग्रामोभूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणोयः पूर्वस्मिन्कल्पे स्थितः सएवायं एतस्मिन् कल्पे जायमानोपि नतु प्रतिकल्पमन्योन्यश्च असत्कार्यवादानभ्युपगमात् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथोस्वः'इति श्रुतेः समाननामरू-

पत्वादावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात् स्मृतेश्चेति' न्यायाच्च अवशइत्यविद्याकामकर्मादिपरतन्त्र हेपार्थ स्पष्टमितरत् ॥ १९ ॥ एवमेवशा-
नामुत्पत्तिविनाशप्रदर्शनेनाब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनइत्येतद्व्याख्यात अधुना मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यतइत्येतद्व्याचष्टे द्वाभ्या
परस्तमादिति तस्माच्चराचरस्थूलप्रपञ्चकारणभूताद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परोव्यतिरिक्त श्रेष्ठोवा तस्यापि कारणभूत व्यतिरेकेऽपि
सालक्षण्य स्यादिति नेत्याह अन्योऽत्यन्तविलक्षण 'न तस्य प्रतिमा अस्तीति' श्रुते अव्यक्तारूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरोभाव
कल्पितेषु सर्वेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगत अतएव सनातनोनित्य तुशब्दाद्धेयादनित्यादव्यक्तादुपादेयत्व नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्य
सूचयति एतादृशोयोभाव सहिरण्यगर्भइव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यतइत्यर्थ हिरण्यगर्भस्यतु

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्य-
ति ॥ २० ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते त-
द्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

कार्यस्य भूताभिमानित्वात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्तावेवोत्पत्तिविनाशौ नतु तदनभिमानिनोकार्यस्य परमेश्वरस्यैतेभाव ॥२०॥ या-
भावइहाव्यक्तइत्यक्षरइति चोक्तोऽन्यत्रापि श्रुतिषु स्मृतिषु च त भावमाहु ॥तथा स्मृतयश्च पुरुषान्नपर किञ्चित्सा काष्ठा सापरागा-
तिरित्याद्या ' परमामुत्पत्तिविनाशशून्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपा गति पुरुषार्थविश्रान्ति य भाव प्राप्य न पुन निवर्तन्ते ससाराय त-
द्धाम स्वरूप मम विष्णो परम सर्वोत्कृष्ट मम धामेति राहो शिरइतिवद्भेदकल्पनया षष्ठी अतोहमेव परमागतिरित्यर्थ ॥२१॥ तद्या-
नोमनन्यचेता सतत यामा स्मरति नित्यश तस्याह सुलभइति प्रागुक्तं भक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह पुरुषइति सपरानिरतिशय
पुरुष परमात्माहमेव अनन्यया न विद्यतेऽन्याविषयोयस्या तया प्रेमलक्षणया भक्त्यैव लभ्योनान्यथा सकहत्यपक्षायामाह यस्य पुर-

पश्यान्त स्थान्यन्तर्वर्तीनि भूतानि सर्वाणि कार्याणि कारणान्तर्वर्तित्वात्कार्यस्य अतएव येन पुरुषेण सर्वमिदं कार्यजातं ततं व्याप्तं 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् वृक्षइव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपिवा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित सपर्यगाच्छुक्रमित्यादिश्रुतिभ्य ' ॥२२॥ सगुणब्रह्मोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते किं तु क्रमेण मुच्यन्ते तत्र तल्लोकभोगात्प्रागनुत्पन्नसम्यग्दर्शनानां तेषां मार्गापेक्षा विद्यते ननु सम्यग्दर्शिनामिव तदनपेक्षेत्युपासकानां तल्लोकप्राप्तये देवयानमार्ग उपदिश्यते पितृयानमार्गोपन्यासस्तु तस्य स्तुतये यत्रकालइति प्राणोत्क्रमणानन्तरं यत्र यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयातायोगिनो ध्यायिन कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति

> पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

देवयाने पथि प्रयाताध्यायिनोनावृत्तिं यान्ति पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिणआवृत्तिं यान्ति यद्यपि देवयानेऽपि पथि प्रयाता पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमाब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनइत्यत्र तथापि पितृयाने पथि गताआवर्तन्तएव न कोऽपि तत्र क्रममुक्तिभाज देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि काचिदावर्तन्ते प्रतीकोपासकास्तडिल्लोकपर्यन्तं गताहिरण्यगर्भपर्यन्तमुपासकाश्च पञ्चाग्निविद्याद्युपासका अतत्क्रतवोभोगान्ते निवर्तन्तएव तथाऽपि दहराद्युपासका क्रमेण मुच्यन्ते इति न सर्वएवावर्तते अतएव पितृयान पन्थानियमेनावृत्तिफलत्वान्निकृष्ट अयं तु देवयानः पन्थाअनावृत्तिफलत्वात्प्रशस्तइति स्तुतिरुपपद्यते केषांचिदावृत्तावप्यनावृत्तिफलत्वस्यानपायात त देवयानं पितृयानं च कालं कालाभिमानिदेवतोपलक्षित

मार्गं वक्ष्यामि हे भरतर्षभ अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अग्निज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिसृतिशब्दयोश्चेति तदनुरोधे नैक-
स्मिन्कालपद एव लक्षणाश्रिता कालाभिमानिदेवताना मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात् अग्निधूमयोस्तादितरयो स्तोरपि अग्निहोत्रशब्दवदेक-
देशेनाप्युपलक्षणं कालशब्देन अन्यथा प्रातरग्निदेवतायाअभावात्तत्प्रश्च चान्यगान्यत्वेन तस्य नापश्रेयता न स्यात् आम्रवण-
मिति च लौकिकोदृष्टान्त ॥२३॥ तत्रोपासकानां देवयान पन्थानमाह अग्नीति अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते अहरि-
त्यहरभिमानिनी शुक्लइति शुक्लपक्षाभिमानिनी षण्मासाउत्तरायणमिति उत्तरायणरूपषण्मासाभिमानिनी देवतैव लक्ष्यते 'आतिवा-
हिकास्तल्लिङ्गादिति' न्यायात् एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं तथा च श्रुति 'तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपू-

**अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो-
जनाः ॥ २४ ॥**

र्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्य संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरु-
षोऽमानव सएनान् ब्रह्म गमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथएतेन प्रतिपद्यमानाइमं मानवमावर्तं नावर्तन्तइति' अत्र श्रुत्यन्तरानुसारा त्संवत्स-
रानन्तरं देवलोकदेवता ततोवायुदेवता तत आदित्य इत्यादरे निर्णीत एव विद्युतोनन्तरं वरुण इन्द्र प्रजापतयस्तावता मार्गपरिपूर्ति तथा-
चिरह शुक्लपक्षोत्तरायणदेवताऽहोन्ता संवत्सरोदेवलोको वायुरादित्यश्चन्द्रमा विद्युद्वरुणइन्द्र प्रजापतिश्चेत्यनुक्ताअपि द्रष्टव्या एव
देवयानमार्गे प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म कार्योपाधिक कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेरिति न्यायात् निरुपाधिक तु ब्रह्म तद्धारैव क्रमम् कोफ-
लत्वात् ब्रह्मविद सगुणब्रह्मोपासकाजना उक्तेन प्रतिपद्यमानाइमं मानवमावर्तं नावर्तन्तइति श्रुतावि मगमाते त्रिज्ञपणात् कल्पान्तरे
केचिदावर्तन्तइति प्रतीयते अतएवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गकथनेनैव व्याख्यानात ॥२४॥ देवयानमार्गस्तुत्यर्थं पितृयानमार्गमाह

धूमो रात्रीति अत्रापि धूमइति धूमाभिमानिनी देवता रात्रिरिति रात्र्यभिमानिनी कृष्णइति कृष्णपक्षाभिमानिनी षण्मासादक्षिणाय-
नमिति दक्षिणायनाभिमानिनी लक्ष्यते एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणं तथाहि श्रुतिः 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपर-
पक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमोराजा तद्देवानामन्नं तद्देवाभक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्तेइति तत्र धूमरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणा-
यनदेवताइहोक्ता पितृलोकआकाशश्चन्द्रमाइत्यनुक्ताअपिद्रष्टव्या तत्र तस्मिन् पथि प्रयाताश्चान्द्रमसं ज्योतिः फलं योगी कर्मयोगी-

धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनम् ॥ तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य-
निवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽ-
वर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु काले-
षु योगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥

ष्टापूर्तदत्तकारी प्राप्य यावत्संपातमुषित्वा निवर्तते संपतत्यनेनेति संपातः कर्म तस्मादेतस्मादावृत्तिमार्गादनावृत्तिमार्गः श्रेयान्नित्यर्थः
॥२५॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति शुक्ला अर्चिरादिगतिः ज्ञानप्रकाशमयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात् ते एते शुक्ल-
कृष्णे गती मार्गौ हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्माधिकारिणो जगतः सर्वस्यापि शास्त्रस्य शाश्वते अनादी मते संसारस्यानादित्वात्
तयोरेकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं कश्चित् अन्यया कृष्णया पुनरावर्तते सर्वोपि ॥२६॥ गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति नैतेसृतीपार्थइति
एते सृती मार्गौ हेपार्थ जानन् क्रमेणमोक्षायैका पुनः संसारायपरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति केवलं कर्म धूमादिमार्गप्रा-
पकं कर्तव्यत्वेन न प्रत्येति कश्चन कश्चिदपि तस्माद्योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तोभवापुनरावृत्तये

हे अर्जुन ॥२७॥ पुन श्रद्धावृद्ध्यर्थं योगस्तौतिवेदेष्विति वेदेषु दर्भपवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वादिभि सम्यगधीतेषु यज्ञेष्व-ङ्गोपाङ्गसाहित्येन श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शास्त्रोक्तेषु मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्येण श्रद्धया सुतप्तेषु दानेषु तुलापुरुषादिषु देशे काले पात्रे च श्रद्धया सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफल पुण्यस्य धर्मस्य फल स्वर्गस्वाराज्यादि प्रदिष्ट शास्त्रेण अत्येत्यतिक्रामति तत्सर्व इद पूर्वोक्त-

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां यो-
गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽक्षरपरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सप्तप्रश्ननिरूपणद्वारेणोक्त विदित्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमवधार्यानुष्ठाय च योगी ध्याननिष्ठ न केवल तदतिक्रामति पर सर्वोत्कृष्टमैश्वर स्थानमाद्य सर्वकारण उपैति च प्रतिपद्यते च सर्वकारण ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थ तदनेनाध्यायेन ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यात ॥ २८ ॥
इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन अक्षरपरब्रह्मविवरणंनाम अष्टमोऽध्याय ॥८॥

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः पूर्वाध्याये मूर्धन्यनाडीद्वारकेण हृदयकण्ठभ्रूमध्याद्यिधारणासहितेन सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणकेन योगेन स्वेच्छयोत्क्रान्तप्राणस्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्यथेत्याशङ्क्य अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभ इत्यादिना भगवत्तत्त्वविज्ञानात्साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तं पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणार्चिरादिमार्गगमनकालविलम्बादिक्लेशमन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्भक्तेश्च विस्तरेण ज्ञापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्ध्याननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गतिरुच्यत इति सङ्क्षेपः तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थास्त्रय श्लोकाः इदं प्राग्बहुधोक्तमग्रे च वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्म-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे शुभात् ॥ १ ॥

तत्त्वविषयकं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि तुशब्दः पूर्वाध्यायोक्ताद्ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेदमेव ज्ञानं संपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तम् कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतममतिरहस्यत्वात् यतो विज्ञानसहितं अनुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि ते तुभ्यं अनसूयवे असूया गुणेषु दोषदृष्टिस्तदाविष्करणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवं रूपा तद्रहिताय अनेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ पुनः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे सद्य एव संसारबन्धनादशुभात्सर्वदुःखहेतोः ॥ १ ॥ पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति राजविद्येति राजविद्या सर्वासां विद्यानां राजा सर्वाविद्यानाशकत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेशविरोधित्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुह्यानां राजा अनेकजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्त्यते निवृत्तं च तत्स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येव यतः पुनस्तत्पाप-

मुपचिनोति पुरुष इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थाना तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सद्यएवोच्छेदकं अत सर्वोत्तमं पावनमिदमेव नचातीन्द्रियं धर्मदवात्र कस्यचित्सन्देह स्वरूपत फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षावगम अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमोमान अवगम्यते प्राप्यतइत्यवगम फल प्रत्यक्षमवगमोमानमस्मिन्निति स्वरूपत साक्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति फलत. साक्षिप्रत्यक्षत्व मयेदं विदितमतोनेष्टमिदानीमहममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिक साक्ष्यनुभव एव लोकानुभवसिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञान धर्म्यं धर्मादनपेत अनेकजन्मसंचितनिष्कामधर्मफल तर्हि दु सम्पाद स्यादित्याह सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितविचारसहकृतेन वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य एवमनायाससाध्यत्वे स्वल्पफलत्वं स्यादल्पायाससाध्यानामेव कर्मणा महाफलत्वदर्शनादिति नेत्याह अव्ययमिति एवमनायाससाध्यस्याप्यस्य फलतोव्ययोनास्तीत्यव्ययमक्षयफलमित्यर्थ कर्मणां त्वातिमहतामपि क्षयिफलत्वमेव 'योवाएतदक्षर गार्ग्यविदित्वास्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति श्रुते तस्मात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्छ्रद्धेयमेवात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ एवमप्यस्य सुकरत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुतोत्र न प्रवर्तन्ते यथा च न कोऽपि संसारी स्यादितआह अस्यात्मज्ञानाख्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेऽपि अश्रद्दधाना वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदूषितान्त करणतया प्रमाण्यममन्यमाना पापकारिणोऽसुरसम्पदमारूढा स्वमतिकल्पितेनोपायेन कथञ्चिद्यतमानाअपि शास्त्रविहितोपायाभावादप्राप्य मा मत्प्राप्तिसाधनमप्यलब्ध्वा निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते क मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रवन्धेन नारकितिर्यगादि योनिष्वेव भ्रमन्तीत्यर्थ ॥३॥ तदेव वस्तव्यतया प्रतिज्ञातस्य ज्ञानस्य विधिमुखेनेतरनिषेधमुखेन च स्तुत्याभिमुखीकृतमर्जुनप्रति तदेवाह द्वाभ्यां मयाततमिति इद जगत्सर्वं भूतभौतिकतत्कारण-

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

रूपं दृश्यजातं मदज्ञानकल्पितं मयाऽधिष्ठानेन परमार्थसत्तासद्रूपेण स्फुरणरूपेण च ततं व्याप्तं रज्जुखण्डेनेव तदज्ञानकल्पित सर्पधारादि त्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत् कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह अव्यक्ता सर्वकरणागोचरीभूता स्वप्रकाशाद्वयचैतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः अतएव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि स्थावराणि जङ्गमानि च परमार्थतस्तु न चैवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववस्थितः कल्पिताकल्पितयोः सम्बन्धायोगात् अतएवोक्तं यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न सम्बध्यतइति ॥ ४ ॥ अतएव दिविष्ठइवादित्ये कल्पितानि

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

जलचलनादीनि मयि कल्पितानि भूतानि परमार्थतोमयि न सन्ति त्वमर्जुन प्राकृतीं मनुष्यबुद्धिं हित्वा पश्य पर्यालोचय मे योगं प्रभावमैश्वरं अघटनघटनाचातुर्यं मायाविनइव ममावलोकयेत्यर्थः नाहं कस्यचिदाधेयोनापि कस्यचिदाधारस्तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु मयि च सर्वाणि भूतानीति महतीयं माया यतोभूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया बिभर्ति धारयति पोषयतीति च भूतभृत् भूतानि सर्वाणि कर्तृतयोत्पादयतीति भूतभावनः एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोपि ममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानन्दघनोऽसङ्गाद्वितीयस्वरूपत्वान्न भूतस्थः परमार्थेनान भूतसम्बन्धी स्वप्नदृगिव न परमार्थतः स्वकल्पितसम्बन्धीत्यर्थः ममात्मेति राहोः शिरइतिवत्कल्पनया षष्ठी ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथाकाशेति यथैवाऽसङ्गस्वभावे आकाशे स्थितोनित्यं सर्वदा उत्प-

त्तिस्थितिसंहारकालेषु वातीति वायु सर्वदा चलनस्वभाव अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रग महान् परिमाणत एतादृशोपि न कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तथैवाऽसङ्गस्वभावे मयि संश्लेषमन्तरेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महन्ति सर्वत्रगाणि च स्थितानीत्युपधारय विमृश्यावधारय ॥६॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनाऽसङ्गस्यात्मनोसंश्लेषमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह सर्वभूतानीति सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तित्वेन कल्पिता प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यान्ति तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्त इत्यर्थ हे कौन्तेयेत्युक्तार्थं पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृतावविभागापन्नानि विभागेन व्यनज्मि अह सर्वज्ञ सर्वशक्तिरीश्वर ॥ ७ ॥ किंनिमित्ता परमेश्वरस्येय सृष्टिर्न तावत्स्वभोगार्था तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रस्य भो-

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायु सर्वत्रगो महान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुन पुन ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

क्तृत्वाभावात्तथात्वे वा संसारित्वेनेश्वरत्वव्याघातात् नाप्यन्योभोक्ता यदर्थेय सृष्टि चेतनान्तराभावात् ईश्वरस्यैव सर्वत्र जीवरूपेण स्थितत्वात् अचेतनस्य चाभोक्तृत्वात् अतएव नापवर्गार्थापि सृष्टि बन्धाभावादपवर्गविरोधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्ति सृष्टेर्मायामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यभिप्रेत्य मायामयत्वान्मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य वक्तुमारभते त्रिभि प्रकृतिस्वामिति प्रकृतिं मायाख्यामनिर्वचनीयां स्वां स्वस्मिन् कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां दृढीकृत्य तस्या प्रकृतेर्मायावशादविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशकारणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावाद्वशपरवशीभूतं स्वभावमिमं सर्वप्रमाणसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावीव पुन पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्नद्रष्टेव च स्वप्नप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥ अत नचेति नच नैव सृष्टिस्थितिप्रलयाख्यानि तानि मायाविनेव स्वप्नद्रष्टेव च मया क्रियमाणा-

नि मां निबध्नन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतदुष्कृतभागिनं कुर्वन्ति मिथ्याभूतत्वात् हेधनञ्जय युधिष्ठिरराजसूयार्थं सर्वान्राज्ञोजि-
त्वा धनमाहृतवानिति महाप्रभाव सूचित प्रोत्साहनार्थं तानि कर्माणि कुर्वान बध्नन्ति तत्राह उदासीनवदासीन यथा कश्चिदुपेक्ष-
कोद्वयोर्विवदमानयोर्जयपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसंस्पृष्टोनिर्विकारआस्ते तद्वन्निर्विकारतयाऽसीन द्वयोर्विवदमानयोरि-
क्षाभावादुपेक्षकत्वमात्रसाधर्म्येण वतिप्रत्यय अतएव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्त अह करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन र-
हितं मां न निबध्नन्ति कर्माणीति युक्तमेव अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसङ्गाभावे च कर्माणि न बन्धकारणानीत्युक्तमनेन तदुभ-
यसत्त्वे तु कोशकारइव कर्मभिर्बध्यते मूढइत्यभिप्राय ॥ ९ ॥ भूतग्राममिम विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च परस्परविरुद्धमिति

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म-
सु ॥ ९ ॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरि-
वर्तते ॥ १० ॥

शङ्कापरिहारार्थं पुनर्मायामयत्वमेव प्रकटयति मयाध्यक्षेणेति मया सर्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनाव-
भासिता प्रकृति स्त्रिगुणात्मिका सत्त्वासत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयते उत्पादयति सचराचर जगत् मायाविनाधिष्ठितेव माया-
कल्पितगजतुरगादिक न त्वह सकार्यमायाभासनमन्तरेण करोमि व्यापारान्तर हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हेकौन्तेय जगत्सच-
राचर विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते जन्मादिविनाशान्त विकारजातमनवरतमासादयतीत्यर्थ अतोभासकत्वमात्रेण व्यापारेण वि-
सृजामीत्युक्तं तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोध तदुक्त अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादा-
नकारण अज्ञान तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यतइति श्रुतिस्मृतिवादाश्चात्रार्थे सहस्रश उदाहार्या ॥ १० ॥ एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभा-

वं सर्वजन्तूनामात्मानमानन्दघनमनन्तमपि सन्तं अवजानन्तीति अवजानन्ति मां साक्षादीश्वरोयमिति नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा मूढा-अविवेकिनोज्ञानलेशाभवशाद्धेतु मम सूचयति मानुषीं तनुमाश्रित मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मेच्छया भक्तानुग्रहार्थं गृहीतवन्त मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्तमिति यावत् ततश्च मनुष्योयमिति भ्रान्त्याछादितान्तःकरणा मम परं भाव प्रकृष्टं पारमार्थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तोयन्नाद्रियन्ते निदन्ति वा तदनुरूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥ ते च भगवदवज्ञानानिन्दनजनितमहादुरितप्रतिबद्धबुद्धयोनिरन्तर निरयनिवासार्हाएव मोघाशेति ईश्वरमन्तरेण कर्माण्येव न फल दास्यन्तीत्येवरूपा मोघा निष्फलैवाशा फलप्रार्थना येषा ते अतएवेश्वरविमुखत्वान्मोघानि श्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते तथा मोघम्ीश्वराप्रति-

अवजानन्ति मां मूढामानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानतोमम भूतमहेश्वरम् ॥ ११॥
मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतस. ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता: ॥ १२ ॥

पादककुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुतएव यतोविचेतसो भगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञाना किंच ते भगवदवज्ञानवशात् राक्षसी तामसीं अविहिताहिंसाहेतुद्वेषप्रधाना आसुरीं च राजसीं शास्त्रान[illegible] मोहिनी शास्त्रीयज्ञानभ्रंश हेतु प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताएव भवन्ति ततश्च त्रिविध नरकस्येद द्वार [illegible]कद्वारभागितया नरकयातनामेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थ ॥ १२ ॥ भगवद्विमुखाना फल[illegible]कर्मानुष्ठानस्य तत्प्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफल[illegible]लौकिक किञ्चित्फल[illegible] तेषा विवेकविज्ञानशून्यतया विचेतस्त्वाहिते अत सर्वपुरुषार्थवाह्या [illegible]एव सर्वेषा ते एव चकारादित्युक्त भवति के सर्वपुरुषार्थभाजो-

ऽशोच्या ये भगवदेकशरणास्त्युच्यन्ते महात्मानस्त्विति महाननेकजन्मकृतसुकृतैः संस्कृत क्षुद्रकामाद्यनभिभूत आत्मान्तःकरणं येषां तएव अभय सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणं दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिता अनन्यवान्यस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनो येषां ते भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥ ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते द्वाभ्यां स-ततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरूपसदनंतरकालेच प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मा सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्त. वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारं विपर्यीकुर्वन्तइति यावत् तथा यतन्तश्च गुरुसन्निधावन्यत्र वा वेदान्ता-विरोधितर्कानुसन्धानेनाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितगुरूपदिष्टमत्स्वरूपावधारणाय यतमाना श्रवणनिर्धारितार्थबाधशङ्कापनोदकुतर्का-

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्य-
यम् ॥ १३ ॥

नुसन्धानरूपमननपरायणाइति यावत् तथा दृढव्रता दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि येषां ते शमदमादिसाधनसम्पन्नाइति यावत् तथा चोक्तं पतञ्जलिना अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः तेतु जातिदे-शकालसमयानवच्छिन्ना सार्वभौमामहाव्रतमिति' जात्या ब्राह्मणत्वादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समयेन यज्ञा-द्यन्यत्वेनानवच्छिन्नाअहिंसादय सार्वभौमा क्षितमूढविक्षिप्तभूमिष्वपि भाव्यमाना कस्यामपि जातौ कस्मिन्नपिदेशे कस्मिन्नपि काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवरूपेण किंचिदप्यपर्युदस्य सामान्येन प्रवृत्ताःसन्ते महाव्रतमित्युच्यन्तइत्यर्थः तथा नमस्यन्तश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थित चकारात् ' श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति ' वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि सं-

श्रव्यं अर्चनं पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे तस्मिन् सुकरमेव अत्र मामिति पुनर्वचनं मगुणरूपपरामर्शार्थं अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तथा भक्त्या मद्विषयेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति' श्रुतेः पतञ्जलिना चोक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति ततईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य त्वंपदलक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्कारो भवति अन्तरायाणां विघ्नानां चाभावोऽभवतीति सूत्रार्थः तदेव शमदमादिसाधनसम्पन्नावेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसर्वसाधनाः सन्तोमामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सन्ततं चिन्तयन्ति

सततं कीर्तयन्तोमां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥

महात्मानः अनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितं एतादृशसाधनपौष्कल्येऽन्ते [illegible] ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत्सर्वशङ्काकलङ्कास्पृष्टं सर्वसाधनफलभूतं स्वोत्पत्तिमात्रेण [illegible] तत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न तु भूमिजयक्रमेण भ्रूमध्ये प्राणप्रवेशेन मूर्धन्यया नाड्या प्राणोत्क्रमण[illegible] [illegible] ब्रह्मलोकगमन[illegible] भोगान्तकालविलम्बं वा प्रतीक्ष्यते अतोऽयमन्यानाक्रान्तिभानं इह तु ते [illegible] [illegible] तदेतदुक्तं फलस्याशुभान्मोक्षणं प्रागुक्तमेवेतीह पुनरुक्तं एवमत्राय गम्भीरो भगवतोऽभिप्राय उत्तानार्थस्तु प्रकट एव ॥ १४ ॥ इदानीं य एवमुक्तश्रवणमनननिदिध्यासमर्थास्तेऽपि विविधाउत्तमाधममन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्वानुरूप्येण मामुपासत इत्याह ज्ञानयज्ञेनेति

अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्था ज्ञानयज्ञेन त्व वा अहमस्मि भगवोदेवते अह वै त्वमस्मीत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासन ज्ञान सप-
व परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन चकारएवार्थे अपिशब्द साधनान्तरत्यागार्थे केचित्साधनान्तरानिस्पृहा सन्तउपास्योपासकाभे-
दचिन्तारूपेण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्तयन्त्युत्तमा अन्येतु केचिन्मध्यमा पृथक्त्वेनोपास्योपासक योभेद-
नादित्योब्रह्मेत्यादिशास्त्रत्यादिश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपासते अन्येत्वहंग्रहोपासने प्रतीकोपासने चाप्यसमर्था के-
चिन्मन्दा काश्चिदन्यां देवतां चोपासीना कानिचित्कर्माणि चाकुर्वाणाबहुधा तैस्तैर्बहुभि प्रकारैर्विश्वरूप सर्वात्मान मामेवोपास-
ते तेनतेन ज्ञानयज्ञेनेति उत्तरोत्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलाभ ॥ १५ ॥ यदि बहुधोपासते तर्हि कथ त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनोविश्वरू-

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तोमामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्
॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥ मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हु-
तम् ॥ १६ ॥

पत्वं प्रपञ्चयति चतुर्भि अहक्रतुरहमिति सर्वस्वरूपोहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपालेऽष्टा-
कपालत्वादिकथनवत् क्रतु श्रौताग्निष्टोमादि यज्ञ स्मार्तोवैश्वदेवादि महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध स्वधान्न पितृभ्योदीयमान
औषध ओषधिप्रभवमन्न सर्वं प्राणिभिर्भुज्यमान भेषज वा मन्त्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्यहविर्दीयते देवेभ्य आज्य घृत स-
र्वहविरुपलक्षणमिद अग्निराहवनीयादि हवि प्रक्षेपाधिकरण हुत हवन हवि प्रक्षेप एतत्सर्वमह परमेश्वरएव एतदेकैकज्ञानमपि
भगवदुपासनमिति कथयितु प्रत्यकमहशब्द क्रियाकारकफलजात किमपि भगवद्व्यतिरिक्त नास्तीति समुदायार्थ ॥ १६ ॥ किञ्च अस्य
जगत सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पोषयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा पितामह पितु पिता वेद्य

वेदितव्यं वस्तु पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गङ्गास्नानगायत्रीजपादि वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारः नियताक्षरपादा ऋक् गीतिविशिष्टा सैव साम सामपदं तु गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यन्यत् गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः एतत्त्रिविधं मन्त्रजातं कर्मोपयोगि चकारादथर्वाङ्गिरसोऽपि गृह्यन्ते एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थः ॥ १७ ॥ किंच गम्यत इति गतिः कर्मफलं ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इत्येवं मन्वाद्युक्ता भर्ता पोष्टा सुखमात्रस्यैव दाता प्रभुः स्वामी मदीयोऽयमिति स्वीकर्ता साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभद्रष्टा निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो भोगस्थानं शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामार्तिहृत् सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः स्थानं स्थितिः यद्वा

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्
॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

प्रकर्षेण भवन्त्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा प्रकर्षेण लीयन्तेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयन्ते निक्षिप्यन्ते तत्कालभोगायोग्यतया कालान्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधानं सूक्ष्मरूपसर्ववस्त्वधिकरणं प्रलयस्थानमिति यावत् शङ्खपद्मादिनिधिर्वा बीजमुत्पत्तिकारणमव्ययमविनाशि नतु व्रीह्यादिवद्विनश्वरं तेनानादित्वमनन्तत्वं चोक्तं तदयं पृथगेव सम्बन्धः ॥ १८ ॥ किंच तपाम्यहमादित्यः सन् ततश्च तापवशादहं वर्षं पूर्ववृष्टिरूपं रसं पृथिव्या निगृह्णाम्याकर्षामि कांश्चिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव निगृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि च वृष्टिरूपेण प्रक्षिपामि च अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा एवकारस्याहमित्यनेन सम्बन्धः मृत्युश्च मर्त्यानां सर्वप्राणिनां विनाशो वा सत् यत्सम्बन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत्

असच्च यत्संबन्धितया यच्च विद्यते तत्तत्रासत् एतत्सर्वमहमेव हेअर्जुन तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा स्वस्वाधिकारानुसारेण बहुभि प्रकारैर्मामेवोपासतइत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ एवमेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधाचेति त्रिविधाअपि निष्कामा सन्तोभगवन्तमुपासीना सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते येतु सकामा सन्तोम केनापि प्रकारेण भगवन्तमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव कर्माण्यनुतिष्ठन्ति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनधिरूढा पुन पुनर्जन्ममरणप्रबन्धेन सर्वदा सन्सारदु खमवानुभवन्तीत्याह द्वाभ्यां त्रैविद्यामामिति ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रोविद्यायेषां ते त्रिविद्याएव स्वार्थिकतद्धितेन त्रैविद्यास्तिस्रोविद्यावदन्तीति वा वेदत्रयविदोयाज्ञिकायज्ञैरग्निष्टोमादिभि क्रमेण सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपिण मामीश्वरमिष्ट्वा

त्रैविद्यामां सोमपा पूतपापायज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतं कामकामालभन्ते ॥ २१ ॥

तद्रूपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिषूत्य हुत्वा च सोमं पिबन्तीति सोमपा सन्तस्तेनैव सोमपानेन पूतपापानिरस्तस्वभोगप्रतिबन्धकपापा सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते नतु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि ते दिवि स्वर्गे लोके पुण्य पुण्यफल सर्वोत्कृष्टं सुरेन्द्रलोक शतक्रतो स्थानमासाद्य दिव्यान् मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान् कामानश्नन्ति भुञ्जते ॥२०॥ तत किमनिष्टमिति तदाह तेतमिति ते सकामास्तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशाल विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति पुनर्गर्भवासादियातनाअनुभवन्तीत्यर्थ पुन पुनरेव उक्तप्रकारेण हि प्रसिद्धमर्थं त्रैधर्म्यं हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्म त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति सएवार्थ. अनु-

प्रपन्ना अनादौ संसारे पूर्वप्रतिपत्त्यपेक्षयाऽनुशब्द पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुन प्रतिपन्ना कामकामादिव्यान् भोगान् कामयमानाएव गतागत लभन्ते कर्म कृत्वा स्वर्ग यान्ति ततआगत्य पुन कर्म कुर्वन्तीत्येव गर्भवासादियातनाप्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्ततइत्यभिप्राय ॥ २१ ॥ निष्कामा सम्यग्दर्शिनस्तु अनन्याइति अन्योभेददृष्टिविषयोन विद्यते येषां तेऽनन्या. सर्वाद्वैतदर्शिन सर्वभोगान स्पृहा अहमेव भगवान्वासुदेव सर्वात्मा नमद्व्यतिरिक्त किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यञ्चं सदा चिन्तयन्तोमा नारायणमात्मत्वेन ये जना साधनचतुष्टयसम्पन्ना सन्यासिन परि सर्वतोनवच्छिन्नतया पश्यन्ति ते मदनन्यतया कृतकृत्याएवेति शेष अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषा स्वयमप्रयतमानानां कथ योगक्षेमौ स्यातामित्यतआह तेषा नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरत-

अनन्याश्चिन्तयन्तोमां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ ये ऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

तमादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयात्रामात्रार्थमप्यप्रयतमानानां योग च क्षेम च अलब्धस्य लाभ लब्धस्य परिरक्षण च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं सर्वेश्वर प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रिय उदारा सर्वएवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेम वहति भगवान् तथाप्यन्येषा प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनांतु तदर्थं प्रयत्नमनुत्पाद्य वहतीति विशेष ॥ २२ ॥ नन्वन्याअपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् तथा च देवतान्तरभक्ताअपि त्वामेव भजन्तइति न कोपि विशेष स्यात् तेन गतागत काम कामावसुरक्षेन्द्रादिभक्तानामपि अनन्याश्चिन्तयन्तोमात् कृतकृत्याइति कथमुक्तं तत्राह येऽप्यन्यदेवताइति यथा मद्भक्तामामेव यजन्ति तथा येऽन्यदेवतानां वस्वादीना भक्तायजन्ते

ज्योतिष्टोमादिभि श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विता तेऽपि मद्भक्ताइव हेकौन्तेय तत्तद्देवतारूपेण स्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति अ-विधिपूर्वक अविधिरज्ञान तत्पूर्वक सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्भिन्नत्वेन वस्वादीन् कल्पयित्वा यजन्तीत्यर्थ ॥ २३ ॥ अविधिपूर्वकत्व विवृण्वन् फलप्रच्युतिममीषामाह अहहीनि अहं भगवान् वासुदेवएव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च तत्तद्देवतारूपेण भोक्ता च स्वेनान्तर्यामिरूपेण अधियज्ञत्वात् प्रभुश्च फलदाता चेतिहि प्रसिद्धमेतत् देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृश तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेवएव वस्वादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिदाराध्यइत्येवरूपेण न जानन्ति अ-तोमत्स्वरूपापरिज्ञानान्महतायासेनेष्ट्वाऽपि मय्यनर्पितकर्माणस्तत्तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति प्रच्यवन्ते तद्भोग-

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रतादेवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रता. ॥ भूतानि यान्ति भूतेज्याया-न्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

जनककर्मक्षयात्तद्देहादिच्युक्ता पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते येतु तत्तद्देवतासु भगवन्तमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तोय-जन्ते ते भगवदर्पितकर्माणस्तद्विद्यामहितकर्मवशादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्तइति विवेक ॥ २४ ॥ देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपक्षुद्रफलावाप्तिर्ध्रुवेति वदन् भगवद्याजिनां तेभ्योवैल-क्षण्यमाह यान्तिदेवेति अविधिपूर्वकयाजिनोहि त्रिविधा अन्त करणोपाधिगुणत्रयभेदात् तत्र सात्त्विकादेवव्रता देवावसुरुद्रादित्या-द्युपासनव्रतः ... प्रदक्षिणप्रणामादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान् यान्ति त 'यथायथोपासते तदेव भवतीति' श्रुते राजसास्तु पितृव्रता श्राद्धादिक्रियाभिरग्निष्वात्तादीनां पितॄणामाराधकास्तानेव पितॄन् यान्ति तथा तामसा भूतेज्यायक्षरक्षोविनाय

कमातृगणादीनां भूतानां पूजकास्तान्येव भूतानि यान्ति अत्र देवपितृभूतशब्दानां तत्सम्बन्धिलक्षणयोष्ट्रमुखन्यायेन समासः मध्यमप-दलोपीसमासानङ्गीकारात्प्रकृतिविकृतिभावाभावेन च तादर्थ्यचतुर्थीसमासायोगात् अन्ते च पूजावाचीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वपर्याय-त्रयेऽपिव्रतशब्दः पूजापर एव एवं देवतान्तराराधनस्य तत्तद्देवतारूपत्वमन्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्य भगवद्रूपत्वमनन्तं फलमा-मां भगवन्तं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजिनः सर्वासु देवतासु भगवद्धामदर्शिनो भगवदाराधनपरायणाः परं भगवन्तमेव यान्ति समानेऽप्यायासे भगवन्तमन्तर्यामिणमनन्तफलदमनाराध्य देवतान्तरमाराध्यान्तवत्फलं यान्तीत्यहो दुर्दैवं मूढमज्ञानामित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ तदेवं देवतान्तराणि परित्यज्यानन्तफलत्वाद्भगवानेवाराधनं कर्तव्यमतिसुकरत्वाच्चेत्याह पत्रं पुष्पमिति पत्रं पुष्पं फलं तो-यमन्यद्वाऽनायासलभ्यं यत्किञ्चिद्वस्तु यः कश्चिदपि नरो मे मह्यमनन्तमहाविभूतिपतये परमेश्वराय भक्त्या न वासुदेवात्परमस्ति

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्म-
नः ॥ २६ ॥

किंचिदिति बुद्धिपूर्विकया प्रीत्या प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यवदुपकल्पयति मन्स्वन्वानास्पदद्रव्या भवान् सर्वेष्यपि जगतोमयदम्भि-तत्वात् अतोमदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयति जनः तत्प्रीत्या प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तत्पत्रपुष्पादि तुच्छमपि वस्तु अहं सर्वे-श्वरोऽश्नामि अशनवत्प्रीत्या स्वीकृत्य तृप्यामि अत्र वाच्यस्यात्यन्तानिरस्काराद्दर्शनलक्षणेन स्वीकारविशेषेण प्रत्यनिश्चयेनेनुक्त्व व्य-ज्यते 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती'ति श्रुतेः कस्मात्तदहमश्नामि यस्मात् भक्त्युपहृतं भक्त्या प्री-त्या समर्पितं तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः अत्र भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्त्वा पुनर्भक्त्युपहृतमिति वदतश्चायं च ब्राह्मण-त्वतपस्वित्वादि मत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसङ्ख्यां सूचयति श्रीदामब्राह्मणानीततण्डुलकणभक्षणादिवत् प्रीतिविशेषप्रसिद्ध-मद्यभक्ष्याविज्ञानो बालइव नाथार्पितं पत्रपुष्पादि मत्कारिते नाश्नाम्येव नतु यागादि वा नेर नार्हत्येव मत्यानिरासनिमित्तं न तु देव-

तान्तवदूबल्युपहारादिबहुवित्तव्ययायासमाध्य किंचिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेत्यभिप्राय ॥ २६ ॥ कीदृश ते भजन ट-दाह यत्करोपीति यत्करोषि शास्त्राहतेऽपि रागात्प्राप्त गमनादि यदश्नासि स्वय तृप्त्यर्थं कर्मसिद्ध्यर्थं वा तथा यज्जुहोषि शास्त्रबला-न्नित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वर्तयसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यद्ददासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योऽन्नहिरण्यादि तथा यत्तप-स्यसि प्रतिसंवत्सरमज्ञातप्रमादिकपापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघात संयमयसीति वा एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षण तेन यत्तवप्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यभावि गमनाशनादि यच्च शास्त्रव-शादवश्यभावि होमदानादि हेकौन्तेय तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाण मदर्पण मय्यर्पित यथा स्यात्तथा

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥ सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-मुपैष्यसि ॥ २८ ॥

कुरुष्व आत्मने पदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफल न तु मम किंचिदिति दर्शयति अवश्यभाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव मद्भजनं नतु तदर्थं पृथग्व्यापार कश्चिकर्तव्यइत्यभिप्राय ॥ २७ ॥ एतादृशस्य भजनस्य फलमाह शुभाशुभेति एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभ इष्टानिष्टे फले यषा तैः कर्मबन्धनैर्बन्धरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे मयि समर्पितत्वात्तव तत्स-म्बन्धानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न सम्बध्यसे ततश्च सन्न्यासयोगयुक्तात्मा सन्न्यास सर्वकर्मणा भगवति समर्पण सएव योगइव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्त शोधित आत्मान्तःकरण यस्य सत्त्व त्यक्तसर्वकर्मा वा कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव विमुक्त सन् सम्यग्दर्शनेना-ज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्करिष्यस्यहं ब्रह्मास्मीति तत प्रारब्धकर्मक्षयात्पतितेऽस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूप मा-

मुपैष्यसि इदानीमपि सद्रूप मन्सर्वापाधिनिवृत्त्या मायिकभेदव्यवहारविपर्यान भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदि भक्तानेवानुगृ-
ण्हासि नाभक्तान् ततोरागद्वेषवत्त्वेन कथ परमेश्वर स्यादिति नेत्याह समोहमिति सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योह स्द्रूपेण स्फुरण-
रूपेणानन्दरूपेण च स्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्यामित्वेन अतोत ममद्वेषविषय प्रीतिविषयोवा कश्चिदस्ति सावित्रस्येव गगनम-
ण्डलव्यापिन प्रकाशस्य तर्हि कथं भक्ताभक्तयो फलवैषम्य तत्राह ये भजन्ति तु येतु भजन्ति सेवन्ते मा सर्वकर्मसमर्पणरूपया भ-
क्त्या अभक्तापेक्षया भक्ताना विशेषद्योतनार्थस्तुशब्द कोसौ मयि ते ये मदर्पितनिष्कामैः कर्मभिः शोधितान्त करणास्ते निरस्तसम-
स्तरजस्तमोमलस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्यान्त करणस्य सदा मदाकारां वृत्तिमुपनिषन्मानेनोत्पादयन्तोमयि वर्तन्ते अहमप्यतिस्व-
च्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितस्तेषु वर्तते चकारोऽवधारणार्थस्तएव मयि तेष्वेवाहमिति स्वच्छस्य हि द्रव्यस्यायमेव स्वभावो-

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते ते-
चाप्यहम् ॥ २९ ॥

येन संबध्यते तदाकार गृण्हातीति स्वच्छ द्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुनएषएव स्वभावोयत्तत्र प्रतिफलतीति तथा अस्वच्छद्रव्यस्यापे-
एव स्वभावोयत्स्वसंबद्धस्याप्याकारं न गृण्हातीति अस्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एषएव स्वभावोयत्तत्र न प्रतिफलतीति यथा हि
सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्र प्रकाश स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ तावता न दर्पणे रज्यति न वा द्वेष्टि घट
एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्ते नाभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुत्र चित् न वा द्वेष्मि
कंचित् सामग्रीमर्यादया जायमानस्य कार्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् वन्हिवत्कल्पतरुवच्चावैषम्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किं च मद्भक्तेरेवाय
महिमा यत्समेऽपि वैषम्यमापादयति शृणु तन्महिमान अपीति य कश्चित्सुदुराचारोऽपि चेद्भजति मामनिलादिरिव अनन्यभाक्सन् मा

भजते कुतश्चिद्भाग्योदयात्सेवते सप्रागसाधुरपि साधुरेव मन्तव्य हि यस्मात्सम्यग्व्यवसित साधुनिश्चयवान् स ॥ ३० ॥ अस्मादेव सम्यग्व्यवसायात्सहित्वा दुराचारतां क्षिप्रमिति चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्र शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मानुगतचित्त दुराचारत्व झटित्येव त्यक्त्वा सदाचारो भवतीत्यर्थ किच शश्वन्नित्यं शान्ति विषयभोगस्पृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरा प्राप्नोत्यतिनिर्वेदात् कश्चित्त्वद्भक्त प्रागभ्यस्त दुरचारत्वमत्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा तथा च सनश्येदेवेति नेत्याह भक्तानुकम्पापरवशतया कुपितइव भगवान् नैतदाश्चर्यं मन्वीथा हे कौन्तेय निश्चितमेवेदश मद्भक्तेर्माहात्म्य अतोविप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्व प्रति-

अपि चेत्सुदुराचारोभजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समन्तव्य सम्यग्व्यवसितोहि सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त: प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु: पापयोनय: स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

जानीहि साग्रह सगर्वं च प्रतिज्ञा कुरु न मे वासुदेवस्य भक्तोऽतिदुराचारोऽपि प्राणसङ्कटमापन्नोऽपि सुदुर्लभमयोग्य सन् प्रार्थयमानोऽपि अतिमूढोऽशरणाऽपि न प्रणश्यति किंतु कृतार्थएव भवति दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रह्लादध्रुवगजेन्द्रादय प्रसिद्धाएव शास्त्र च न वासुदेवभक्तानामशुभ विद्यते कचिदिति ॥ ३१ ॥ एवमागन्तुकदोषेण दुष्टाना भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वाभाविकदोषेण दुष्टानामपि तमाह हि निश्चित हे पार्थ मा व्यपाश्रित्य शरणमागत्य यपि स्यु पापयोनयाऽन्त्यजास्तिर्यञ्चोवा जातिदोषेण दुष्टा तथा वेदाध्ययनादिशून्यतया निकृष्टा स्त्रियोवैश्या कृष्यादिमात्ररता तथा शूद्राजातितोऽध्ययनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि

यान्ति परां गतिं अपि शब्दात् प्रागुक्तदुराचारा अपि ॥ ३२ ॥ एवं चेत् पुण्याः सदाचारा उत्तमयोनयश्च राजर्षयः सूक्ष्मवस्तुविवेकिनः क्षत्रियाः मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वाच्यमत्र कस्यचिदपि सन्देहाभावादित्यर्थः यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो महता प्रयत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभञ्च मनुष्यदेहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलं लब्ध्वा यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्व मां शरणमाश्रयस्व अनित्यत्वादसुखत्वाच्चास्य विलम्बं सुखार्थमुद्यमं च मा कार्षीरित्थं च राजर्षिरतो मद्भजनेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्येतादृशं जन्म निष्फलमेव ते स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति राज-

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भक्तस्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा त्वन्मना अपि न तद्भक्त इत्यत उक्तं मन्मना भव मद्भक्त इति तथा मद्याजी मत्पूजनशीलो भव मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेकशरणः सन्नात्मानमन्तःकरणं युक्त्वा मयि समाधाय मामेव परमानन्दघनं स्वप्रकाशं सर्वोपद्रवशून्यमभयमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दास्वादशुद्धाशया संसाराम्बुधिमुत्तरन्ति महता पश्यन्ति पूर्णं महः । वेदान्तैरवधारयन्ति परमं श्रेयस्त्यजन्ति भ्रमं द्वैतं स्वप्नसमं विदन्ति विमलां विन्दन्ति चानन्दताम् ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन राजविद्याराजगुह्ययोगो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥